

НЕДА АНТОНОВА

<http://4eti.me>

ЛЮБОВТА И СМЪРТТА НА

ПЪРВИЯ
СЛЕД БОГА

Неда Антонова

ПЪРВИЯТ СЛЕД БОГА

Любовта и смъртта на Васил Левски

Българска, първо издание

Редактор Румен Леонидов
Художник Едо Циротин
Коректор Мери Великова
Дизайн Мая Георгиева
Формат 16/84/108

Изд. Факел, www.fakel.bg
София 1000, ул.Бр.Миладинови 28
e-mail: rumen.leonidov@grnail.com
тел. 02 989 04 09, 0898 313 896

<http://4eti.me>

ISBN 978-954-411-239-4

*На тебе,
защото ме заведе до извора и ми каза,
че съм жадна*

СЪРДЕЧНА БЛАГОДАРНОСТ
на всички,
които допринесоха за възникването на тази книга:

ЯНКО ГОЧЕВ и неговото задълбочено
историческо изследване „Убийството на Васил Левски - виновниците“
РУМЕН ВАСИЛЕВ и книгата му „Масонската ложа и братството на
Левски“

ПЛАМЕН КАПИТАНСКИ автор на серия портрети на Апостола

Както и на приятелите съмишленици:

Доц. д-р Петър ДИМИТРОВ
Проф. Кита ДИАМАНДИЕВА
Проф. Лука ВЕЛЧОВ
Архимандрит Виктор МУТАФОВ
Отец АНАТОЛИ
Сестра СЕРАФИМА
Вивиана АССА
Варта КАРАГЪОЗЯН
Ганчо КАРАДЖОВ
Петър БЕРЛИЕВ
Ахмед Емин и Асие АТАСОЙ
Лилия СРЕБРЕВА
Росица КУЦАРОВА
Емилия МИТРЕВА
Мария БЕГОВА
Гергина БАНЧЕВА
Теодора ЕВТИМОВА
Валерия ЙОРДАНОВА

Авторът

СЪДЪРЖАНИЕ

6 ФЕВРУАРИ 1873 Г.....	5
ПЪРВА ЧАСТ ЦИАНКАЛИЙ	10
ВТОРА ЧАСТ ЗА ЧЕСТТА НА ИМПЕРИЯТА	98
ТРЕТА ЧАСТ ПЪРВИЯТ СЛЕД БОГА	173

Народ е????

6 ФЕВРУАРИ 1873 Г.

Бесека само във вторник - пазарния ден на София - и винаги около съмване. За лобно място използваша пущинака в края на града, малко преди дълбокия ров и еднакво близо до казармата и до позорните гробища.

Предния ден телалинът обиколи махалите:

- Чуйте! Чуйте! Чуйте! Утре сабахлен ще бесим баш комитата. Който иска да гледа, да доди! Който не ще да гледа, и той да доди, щото сички трябва да гледат. Туй заповяда Мазхар паша! Бесилото е скопосано в трънака срещу военната фурна, току до Орханийската порта. Чухте ли!

Още преди зазоряване навлякох монашеското си расо, достатъчно широко в раменете, за да може под него да се напластят поне два ката дрехи, вързах вехт френски панталон, гърдите си пристегнах с парче платно - да не личат, а косите си разпуснах и направих така, че да се подават изпод качулката на расото. След дългия път от Сопот до София бях придобила постническото лице на млад манастирски послушник, за какъвто ме и вземаха.

В началото на февруари се съмва късно.

Прислоних се до прозореца на фурната, а срещу мене светлината на снега очертаваше силуета на огромна дървена буква „П“. Всичко наоколо беше бяло и тихо. Не се чуваше дори кучешки лай. Само едва доловим звън на заледените и разлюлени от вятъра клонки на околните храсти. Приближих се да огледам бесилото. Помня, че се надявах някъде там по средата на напречната греда - тази, през която след малко щяха да преметнат въжето - да има дълбока пукнатина, нарочно и тайно направена, та после, когато... да... тогава под тежестта на тялото гредата да се пречупи и... Никъде по света не бесят два пъти за една и съща вина, нито пък използват два пъти едно и също въже... Протегнах ръка и погладих гредата от единия до другия край, после - двете странични талпи, тресчица се заби в дланта ми, не помня дали ме заболя. Когато после се разсъмна, видях и тресчицата, и засъхналата кръв. В лявата част на бесилката имаше облежната стълба, до нея изправено буре, а върху бурето бе сложено

дърво, нещо като бухалка, изгладена от едната страна и удобна за хващане.

Откъм близката казарма се зададе ритмично люлееща се светлина на фенер, явно човекът, който го носи, е висок, а крачките му са дълги и бавни. Отдръпнах се в тъмното и отново се залепих о решетестия прозорец на военната фурна. Мъжът приближи бесилото, остави фенера на земята, свали шинела и го метна върху стълбата. После претърколи бурето до под средата на напречната греда, отстъпи няколко крачки назад и се зае да отвива от кръста си навитото там въже, а когато стигна до примката в края му, внимателно я опипа, да не би непредвиден възел върху клупа да причини ожулване по шията на бесения. После много бавно, като че някой го наблюдава с цел да му открадне занаята, мъжът нави въжето на дясната си китка, така както рибар навива мрежа, преди да я метне във вира. Със свободната ръка поправи феса, погали пискюла му и внимателно го напъха във високата яка на куртката си, после зае разкратена стойка и остана неподвижен, сякаш част от самата бесилка.

Облаците бавно се разлетяха встрани и от изток взе да напират изгревът. Откъм казармата се дочу равномерен тропот и след малко дълга редица от въоръжени и строени по двама войници тържествено измина разстоянието до бесилото, там спря, чу команда и със скърцане на чизмите по снега се подреди в полукръг - по-скоро във вид на подкова, чийто отвор се оказа насочен към конака. А оттам вече идваше на бял кон самият мютесариф Мазхар паша - слаб мъж с грижливо гледана черна брада и продълговато лице. Видях го съвсем отблизо, дори усетих топлия дъх на коня му върху челото си.

С развиделяването откъм града взеха да прииждат мъже, загърнати в дебели кюркове, подплатени с кожи - първомайстори от всеки еснаф, както бил заповядал пашата, - появяваха се така тихо и бавно, като че извираха от земята. Заставаха на едно място, както са си по трима-четирима в група, но мястото, изглежда, им се струваше твърде отдалечено от сцената на зрелището, та се примъкваха все така безшумно напред, но при вида на палача с навитото на ръката му въже колебливо отстъпваха, шепнейки един на друг: „Дели Мурад“.

Хората ставаха все повече, а тишината си оставаше непокътната.

За минута проблесна слънце и някой извика: „А!!!“.

И тогава го видях: водеха го обкръжен от аскер и заптии, наметнат с бял ямурлук. Вървеше изправен, но пристъпваше бавно поради оковите на краката, ръцете му - и те в белезници, а главата му - превързана под брадата с бяла кърпа заради раната. По лицето му не личеше да изпитва ни физическа болка, ни душевна мъка. Бяло мъртво лице, зад което не мъждукаше мисъл.

На гърдите му се виждаше зашито парче хартия, упоменаващо на български, турски и френски основанията за присъдата: „Осъден на смърт за убийство!“
Защо за убийство?! Защо го съдят като жалък криминален престъпник... него - душата и ума на свято дело... възправил се сам срещу две империи ... Сам, но Лъвски!

На няколко крачки от бесилото аскерът спря, пашата - все още на коня - даде знак и двама чауши свалиха прангите на осъдения и го поведоха към бесилото. Дели Мурад тържествено пристъпи към жертвата, нетърпелив да покаже изкуството си, но пак по знак на пашата от групата на българите еснафлии се отдели свещеник и ситно, почти тичешком, се приближи до осъдения.

- Папаз ефенди, направи това, което изисква вашата вяра.

Пашата слезе от коня и кимна към аскера, войници и заптии се отдръпнаха две крачки назад.

Изповедта трая кратко. Осъденият целуна кръста и без да погледне към смълчания народ, стъпи на бурето. Палачът изкусно метна примката, тя попадна точно където трябва, двамата цигани отзад задържаха прехвърленото през гредата въже, друг ритна бурето и тялото увисна, гърчейки се по-дълго, отколкото се очакваше. Дели Мурад ядосано грабна дървената бухалка и удари обесения по врата, чу се изхрущяване на счупени кости, тялото се отпусна спокойно, главата се наклони наляво и остана така, опряна на рамото.

Настана онази минута, в която всички искаха да си тръгнат, но никой не мръдна.

Каймакаминът яхна коня и бавно пое към конака. Аскерът се прибра в казармата, еснафлиите твърде бързо потънаха вдън земя, както бяха изникнали, и край бесилото останаха само циганите и едно заптие, задължено да пази тялото от оскверняване, докато то бъде поискано за погребение я от роднините, я от българската църковна община.

Край бесилото се събраха десетина циганчета, напълнили джобовите си с камъни, и взеха да целят трупа, някои го улучваха и по лицето, трупът се люлееше, а заптието лениво пъдеше дрипльовците. Няколко циганки трепереха от студ и чакаха да мине денят, за да вземат въжето, а ако можеше, и дрехите на обесения. Вехти дрехи - винена салтамарка и потури, стегнати от червен пояс, - същите, с които последния път го бях изпратила към Ловеч. Само калцуните му бяха бели и нови.

До обед никой не се яви да поиска тялото.

Шопи от Подуяне, тръгнали на пазар, минаваха по моста над дълбокия ров, спираха се да погледат бесилката отдалече, някои сваляха капи и се кръстеха, други с наведена глава отминаваха, а заптието все по-рядко подвикваше:

- Искан ли някой мършатааа!

Никой не пожела да припознае мъртвия за българин и да го прибере, за да бъде той опят и погребан по християнски.

Надвечер край бесилката спря волска талига, същата, с която извозвали тор от конюшните в близката казарма. Двамата цигани свалиха обесения, изхлузиха от шията му примката и хвърлиха въжето към жените си - да го секат на парчета и да продават всяко парче по три гроша - като амулет против зли сили.

Хванаха тялото за краката и го повлякоха към талигата. Главата се удряше о заледената земя, лицето се разрани, но от него не потече кръв. Хвърлиха трупа в сандъка и смушиха воловете.

Очите на жертвата бяха отворени.

Тъй като никой не се бе осмелил да каже, че лично познава мъртвия, и да го признае за свой брат - било по кръв, било по вяра, - откараха го в близките позорни гробища. Там - извън града - погребваха самоубийци, престъпници, деца, удушени от майките си, неизвестни на никого чужденци, заразно болни и луди.

Хвърлиха го в гроба по лице, затрупаха го набързо - изкопът не беше дълбок, - плюха въз купчината пръст, сякаш погребаният беше виновен, че стегна силен студ и започна да прехвърква сняг. Заминаха, без да оставят кръст или друг някакъв знак.

Рано на другата сутрин отидох да запаля свещ и да оплача покойника.

Гробът бе празен. На дъното му бе останал само червеният пояс.

Влязох в трапа и той бе толкова плитък, че ако тялото беше останало в него, сега щяха да го ръфат подуянките кучета.

Отлепих пояса от замръзналата земя заедно със заледени бучки пръст, навих го около кръста си под расото и тръгнах да търся църква. От топлината на тялото пръстта омекна, превърна се в лепкава кал, размаза се по дрехите ми и тогава усетих малко по-надолу от гърдите си - точно върху слънчевия сплит - нещо подобно на рохкава подутина...

„Последна милост.“ Така наричаше той прахчето отрова, което по негова заповед всеки комитетски човек трябваше да носи скрито в дрехите си. Помня как ме гледаше, докато зашивах в пояса му пакетчето.

- По-хлабаво. Да мога със зъби да скъсам конците. Кой знае, може да се окажа с белезници...

Защо Дякона не е погълнал отровата, за да прекъсне мъките? На какво се е надявал?

Оттогава минаха единайсет години. И двете с отровата все още сме живи. Не че не сме имали нужда една от друга, но все отлагахме - ту аз си намирах причина да живея, ту тя ми изглеждаше загубила сили да действа. Така дочаках тази сутрин. На вратата ми позвъни пощальонът:

- Писмо за госпожица Евгения Боярова. Вие ли сте?

В плика намерих сгънат последния брой на вестник „Южна България“ от 28 март 1884 година, издаван в Пловдив от Захари Стоянов.

Позив към всичките другари, приятели и познайници на покойния Васил Левски!

Първото издание от книгата животоописание на Васил Левски можа да се продаде в разстояние на няколко дена, повечето в Пловдив. Това ме насърчава да пристъпя към второто ѝ издание, което ще допълня, разбира се, значително.

За да мога да постигна целта си напълно, аз моля всичките приятели и другари, които са работили с покойния български деятел, които знаят нещо за живота и дейността му или са слушали от друго, да запишат всичко подробно и ми го изпратят направо в Пловдив. Само по този начин ще може да се постигне целта: да имаме един ден пълната биография на Българския велик патриот.

Между другото най-нужно е да се знае:

- 1) Какво е говорил покойният за своята велика задача: устройството на тайните комитети?
 - 2) Чрез какви средства се е мъчил той най-много да постигне приготвянето на бунта?
 - 3) Колко пъти знаете да го е гонило или търсило правителството: мястото и датата?
 - 4) Кой е бил предателят?
 - 5) По кой начин е можел той да избяга от заптиите?
 - 6) Всеки път с едни дрехи ли е дохождал (с какви именно)?
 - 7) По кой начин си е променявал чертите на лицето (например вапсуване на косата, кожата и пр.)?
 - 8) Кои лица са го придружавали в пътуването?
- И пр.

За второто издание портретът на Левски ще бъде поръчан в Европа.

Моля почитаемите редактори на българските вестници да публикуват настоящото.

Пловдив, 24.11.1884 г.

Захари Стоянов (*В. Южна България, г. II, № 76 и 80, 28 март и 14 април.*)

Във вестника беше пхнато парче хартия, надраскано с грозния почерк на човек, писал в легнало положение. „Трябва да кажем истината за смъртта на Дякона, Евгения! Знаем я само ти и аз. А може би и хаджи Иванчо Пенчович. Трябва да я кажем! С поздрав: Михаил Въглев, болница Червен кръст, стая №3 (на охтичавите).“

ПЪРВА ЧАСТ ЦИАНКАЛИЙ

- Момиче?!
- Тъй, Ваше Благородие.
- У хаджи Иванчо Пенчович ефенди?!
- Точно тъй, Ваше Благородие!
- Какво момиче?
- Младо.
- И що прави то там?
- Седи. На горния кат. Надвечер слиза в градината.
- А хаджията?
- И Негово Превъзходителство седи там. На горния кат.
- Във вилата му на остров Халки?
- Във вилата му на остров Халки.
- Двамата под един покрив!
- Така излиза, Ваше Благородие.
- Слугинче?
- Надали, Ваше Благородие. Хаджи Иванчо ефенди си има слугиня. Довел си я от Русе още преди години, когато по милостта на падишаха и по препоръка на Мидхат паша бил турен за член на Държавния съвет на Империята. Таз женица му била роднина. Сигурна душа, вдовица, пък и добре готви, макар и неграмотна. Младичката госпожица ми изглежда учена. Седи под гюла в градината и чете книга. Понякога плаче.
- А госпожа хаджи Пенчович? Тя какво поведение държи?
- Най-благоразумното. Мълчи. Мълчи и виси над главата на мъжа си във вид на портрет. Над леглото му. Личи си, че г-жа Анастасия приживе е била голяма красавица.
- Ами ти?
- Аз... Аз, според както ми нареди Негово Сиятелство господин графът... дойдох при Вас да Ви кажа това, което казах и на него, пък Вие, ако ме одобрите, да ми разпоредите какво да правя от тук нататък.
- Грамотен ли си?
- Без малко да завърша Солунската гимназия.
- По каква причина не я завърши?
- По причина на една моя Божия дарба, която реших да използвам в греховно дело, макар и с добри намерения.
- Виж ти!
- Много исках да зарадвам баща си и да направя така, че той - като някои

други бащи - да получи благодарствено писмо от директора на гимназията, възхваляващо моите успешни трудове. Но все не ми зачитаха трудовете и не ме отбелязваха в графата на заслужилите отличие въпреки моята завидна памет и честно усърдие. Тогава аз реших да напиша собственоръчно похвално писмо, като имитирах почерка и подписа на директора. Подир взех, че върху прясна гъба пърхутка издълбах печата на училището, топнах го в мастило и подпечатах писмото. Де можех да допусна, че баща ми тъй много ще се възрадва, та ще се вдигне от Татар Пазарджик и ще дойде чак в Солун да благодари лично на директора за радостната вест... Дойде, научи истината и макар че още там му прилоша, не пожела да остане, а същия ден си замина. Поболях баща си, а после го и уморих, но не можах да го погребя, щото ме беше срам да застана до ковчега пред склопените му очи.

- А после?

- Изхвърлиха ме от гимназията, но Бог е добър и още същата вечер, докато се шляех по пристанището, дано намеря работа като хамалин или каикчия, разбрах, че търсят товариачи на смокини, и така попаднах на търговски вапор „Минерва“, превозващ плодове от Солун до Англия. Тръгнах, защото исках от там да замина за Америка. Но в Марсилия имахме цял ден престой, та слязох да разгледам града, и нали не съм свикнал на тамошните порядки, сбих се с едного...

- В чужда държава!...

- Ядоса ме. Защото, кога човек го напъва отвътре по малка нужда, той е и сляп, и зъл. А оня, вместо да ми каже, че със заповед на кмета е назначен да събира пари за ползване на градския нужник, взе, та препречи пред мене единия си крак - да ме спре. Не можех да повярвам, че е редно да се плаща за облекчаване на от Бога дадени потребности на човека, развиках му се, че нямам пари, и изглежда, съм се показал опасен, щом той взе, та свирна с една пищялка. Тутаки притичаха двама полицаи, което ме още повече озлоби, щото от зор и напрежение се бях опикал, а те видяха хала ми и зинаха да се смеят. Е, туй не можах да понеса и без да се усетя, посегнах на по-хърбавия.

Той обаче така ми отвърна, че се съвзех чак когато ме стовариха в болницата на затвора... Осъдиха ме набързо...

- Колко?

- Две години - за пренебрегване разпоредбите на марсилската община и още шест месеца за нарушаване неприкосновеността на полицейския сержант. Туриха ме в килия с още двама: единия възглух часовникар, опитал да убие калфата си, задето орезил дъщеря му, а другият уж пастор, но никой не се обръщаше към него с „Ваше Преподобие“, сигурно е бил вече разпопен. Тъкмо падрето после се оказа много подходящ за моята дарба... Осъден бе на пет години, но три от тях бе вече излежал...

- В какъв смисъл подходящ за дарбата ти?

- В майсторлъка. Човекът умеел тъй добре да съставя фалшиви документи, да подправя писма и подписи, че успял да измъкне доста пари от Централната френска банка, но пък не сварил да избяга. Негово Преподобие Андре Консини много ми се зарадва и изглежда, е видял в мене добър ученик, щом после не ми даваше да ям - потулваше канчето с чорбата под нара си и го държеше там, докато не свърших онова, което ми бе заповядал...

- Какво ти заповядваше?

- Първо пишеше някакъв текст, после ме караше да гледам от листа и да преписвам същите думи, но така, че моят препис да не се различава от неговия...

- Успяваше ли?

- Не. Мъчех се, но не смогвах да го направя, и затова понякога бивах държан гладен по три дни - за наказание. Не смеех да се оплача, щото той на ширина беше два пъти колкото мене, и не знаех какво можеше да ме сполети, след като надзирателят пусне резето отвън. Като видя, че имам дарба, но не знам как да я употребя в работа, мосю пасторът захвана да ме учи. Дълго ме учи. Кога с похвали, кога с глад - научи ме. Излезе от затвора шест месеца преди мене. На тръгване ми остави едно свое писмо и купчина празна хартия.

„Старай се! Ще дойда да те проверя!“

„Кога?“

„Когато и да е!“

Малко по-късно от името на г-н Консини в затвора ме посети млад човек, представи ми се като адвокат Димитър Бейяз - българин от Голо бърдо в Албания - и ми остави адреса на писалището си в Цариград, а също и малко пари за път. Като нямаше къде да отида след излизането си от затвора, при него отидох. И там дарбата ми за краснописание отначало процъфтяваше в съставяне на прошения, а подир и в някои други по-деликатни услуги... Пак там бидох забелязан от Негово Благородие господин помощника на Негово Сиятелство господин графа...

- Достатъчно. Откога се познаваш с хаджи Иванчо Пенчович ефенди?

- Откогато стана оня скандал с любовното писмо на търговеца от Бейрут г-н Доктус Ставрикос до госпожата - абсолютно невинна, горката - на търговеца от Нанси мосю Антоан Кремо. Писмото бе така изпратено от страна на любовника, че да го хване съпругът, той наистина го хвана и работата опря до дуел. Но тъй като мосю Антоан бе лош стрелец, сметна за необходимо да избегне не само позора, а и смъртта, като напусне Цариград и премести в Триест търговията си с папирosi и рязан тютюн. С това практическата цел на писмото беше постигната, но се появиха някои подозрения към адвокатска кантора „Бейяз“, та аз временно трябваше да напусна мястото си там и да подиря другаде парчето хляб... Скоро след това ме потърсиха от страна на дядо владика да препиша на френски едни важни книжа. На третия или четвъртия

ден в Ортакьой дойде Негово Превъзходителство държавният съветник Хаджипенчович ефенди да приказват с владиката нещо по работите на Българската екзархия. Дойде, видя ме как майсторски извивам буквите и ми заръча да ида у дома му и да свърша една подобна услуга и на него лично.

- Каква услуга?
- Да препиша чисто и четливо едно съчинение на баща му хаджи Величко за това, как същият ходил на Божи гроб и как завел там и невръстния си син, та оттогава му било останало името Иванчо, щото бил малък и не идело да му викат хаджи Иван, както си бил по кръщелно.
- Колко време остана в дома на хаджията?
- Още съм там, Ваше Благородие, но работата отива към свършека си... Аз, ако Ваше Благородие заповяда, мога да я забавя с някой и друг ден.
- Да разбирам ли, че сега ти си тук, защото си готов да служиш на Русия?
- Точно така, Ваше Благородие. Като служа на Русия, аз все едно служа на моята България.
- Тогава... позабави престоя си у хаджията, колкото можеш. Най-добре би било да останеш в дома му като слуга.
- Той онзи ден отвори уста да ми рече нещо такова, но тъкмо тогава дойде комшията му доктор Стамболски и ни прекъсна приказката...
- Струва си да се постарая. Ние ще чакаме твоите донесения относно особата и дома на Иванчо ефенди, както и личните ти наблюдения върху хората, които влизат и излизат от вилата му. Желателно е да запомняш не само деня, но и часа на посещенията на гостите, както и часа на заминаването им от дома на Негово Превъзходителство. Как се казваш?
- Михаил. Михаил Въглев.
- От днес името ти ще бъде Питек.
- Питек? Това не означава ли... ?
- Каквото и да означава! Всеки петък в часа четири по европейски ще минаваш през пазаря на Халки да изпиеш стакан салеп. Там ще те чака човек, който ще ти назове времето и мястото, където ще можеш да ме намериш. Неговото име е „Байрам“. Ето, вземи. Засега толкова, по-нататък - повече. Заплатата ти ще зависи от изобилието и точността на сведенията, които ни даваш. Ако ти хрумне да се похвалиш пред някого с това, което правиш, уверявам те, че ще ти се случи нещо, след което вече нищо няма да ти се случва.
- Мерси за честта, Ваше Благородие!
- Чакай... А как се казва онази млада особа, която чете книга и плаче в градината на дядо хаджи?
- Евгения.
- Народност?
- Българка. Дъщеря на известния търговец от Русе Димо Бояров, с когото хаджията бил учил науките си в Париж.

Кръстена съм на френската императрица Евгения.

Баща ми избрал това име в памет на мига, когато двамата с Нейно Величество се срещнали - тя зад прозорчето на каретата, а той - в тълпата на тротоара. Императрицата му помахала с розовата си ръкавица, а захласнатият студент поискал да свали шапка, но само докоснал къдравата си глава и заявил на другарите си, че непременно щял да си намери жена със същото име. Не се знае дали е търсил, защото още през следващото лято той се запознал с двете сестри Зашеви, и макар че малката - Тина, едва петнайсетгодишна - повече му харесвала, той избрал Кремена - мама, защото била вече на възраст за женене и защото той имал неотложна нужда от средства, за да продължи образованието си. В същото време дядо ми Зашо търсел зет, на когото да възложи надеждата си за стопанисване на големия чифлик в Тулча. Но понеже не искал да рискува, дядо поканил студента да прекара лятото като помощник на управителя и не само му обещал, но и му дал толкова голяма заплата, че наскоро осиротелият откъм баща младеж приел щедростта на чифликчията като намек за сродяване и в края на пазарлъка казал:

- Ами щом по-голямата от госпожиците ти е за даване... нека тя да бъде.

Така, без дори да предположи, баща ми поставил началото на тежка семейна драма.

Четири години след брат ми Тодор - в детството си му виках Тоди - съм се родила и аз. Дълго време бях единствената Евгения в Русе. След това се нароиха и други, но те, като нямаха търпение да изрекат името си, съкращаваха го или на „Генка“ или на „Евка“.

По времето, когато постъпих в католическия институт „Сен Пол дьо ла Кроа“ в Букурещ, Тоди тъкмо завършваше индустриално-зеделското училище в Табор и същото лято замина в Тулча да помага на дядо, защото баща ми беше погълнат от работата си в неговото току-що учредено Дружество за параплавателно търгуване по Дунава. През ваканциите аз също ходех в чифлика и там дядо ни научи с Тоди да стреляме по патици из дунавските блати и да яздим без седло.

Една сутрин през пролетта на 1870 година най-неочаквано в института дойде татко. Беше по средата на седмицата и посещение на близки не се предвиждаше. Директрисата ме извика в стаята си и заповяда, след като облека празничната си униформа - тъмносиня рокля с бели маншети и яка, черни чорапи и черни обувки с бронзови токи, - да ѝ се представя за одобрение, и после вече можех да изляза с баща си, но само за един час, колкото според нея траело предвиждането ни от улица „Свинцилор“, където се намиреше пансионът, до хотел „Капша“, зад който - на късата, но шумна улица „Ноуа“

№2 - се помещаваше фотографското ателие на Карл фон Сатмари, придворния фотограф на крал Карол.

Дотогава не знаех, че повече от месец мама лежи болна. Едно от натрапчивите ѝ желания било да има моя снимка с колежанската ми униформа, за да можела по цял ден да ме гледа. На връщане от Виена, където пътувал по търговските си работи, баща ми се отби в Букурещ и след като получи разрешение от мадам Корбе-Майер, двамата тръгнахме по „Каля Викторией“ към хотел „Капша“. Обувките ми бяха нови и гъонът опасно се хлъзгаше по прочутите дървени павета, та се принудих да хвана баща си под ръка. Редом до този забележителен мъж, когото жените крадешком поглеждаха с трепване като при внезапно избухнал зъбобол, аз се усетих истинска дама и поисках мъжът до мене да бъде някой, когото за пръв път съм срещнала и който завинаги след това...

И Бог ме чу.

От фотографското ателие излезе млад човек със светла глава - така ми се стори, защото беше рус, - облечен с гълъбов прав редингот, украсен с тъмносиня плюшена яка над бяла риза, същата гълъбова жилетка и с черна вратовръзка-кордела. Той пресече улицата срещу нас и преди да стъпи на тротоара, баща ми извика:

- Добър ден, господин даскале! Каква ненадейна среща!
- Знаем ли се, драги господине?
- Разбира се, господин Кунчев. Миналата пролет Вие бяхте така добър... Вие и вашият приятел образописецът на църквата в Еникьой... помните, нали... отивах в Тулча, пайтонът ми затъна в хендек и Вие, заедно с марангозина и още две момчета от селото, ми помогнахте да го изтикаме от калта... Тогава не приехте нищо в отплата от моя страна, но сега вече няма да ми откажете. Позволете, макар и не на най-подходящото място, да Ви представя дъщеря си Евгения!

- Радвам се за благополучното избавление от сполетялата Ви някога беда, господине, но за съжаление, аз никогаш не съм бивал по онези краища...

За мене е чест, госпожице: Йово Станоев, търговец на вълна и шаяци.

- О, моля да ме простите... г-н Станоев. Възможно ли е да съм се заблудил! Вие тъй несъмнено приличате на даскал Васил... както се казваше оня прелюбезен млад учител... Очите... особено очите... да... Простете за безпокойството...

Тротоарът беше тесен и многолюден, ние трябваше да продължим насреща към ателието, а господинът, наречен Васил Кунчев, отиваше в обратна посока, двамата леко се сблъскахме при разминаването, брадичката ми докосна рамото му, усетих меката тъкан на дрехата и мириса на суха орехова шума, предпазваща сукното от молци.

Сега вече мога да кажа, че в оня ден през пролетта на 1870 година светът, в който живеех, тъй размит и неясен дотогава, придоби образ, а аз вече имах

нещо като адрес на местоживеенето си в него. Усещах се жива и намирах това за свое предназначение. Оставах ми само два месеца до завършване на института, но вместо да се готвя за публичния урок, на който щяла да присъства самата мадам Обреско, първа дама на кралица Елизабет, аз прекарвах следобедите си отпусната върху перваза на прозореца в очакване да зърна познатия силует, не така строен, какъвто го видях, а уморен и дрехите му измачкани от дългото бродене из града в търсене на случайна наглед, а иначе от съдбата уредена среща с момичето, за което милият ми татко казваше, че било най-красивото на света. С нетърпение очаквах неделния ден, когато нас, православните, ни водеха в църквата „Светите Константин и Елена“ и тръгнахме по-рано от католичките, защото те отиваха в „Сърце Исусово“, съвсем близо до пансиона, а ние трябваше да преминем през целия град, за да стигнем до хълма Филарет, където се намираше патриаршията. Вървахме, както ни беше учила мадам Ламбер - ни бавно, ни бързо, без да поглеждаме встрани или да мислим за неприятни неща. Движех се с леко притворени клепки, за да не личи, че непрекъснато и бързо извъртам очи ту наляво, ту надясно, но в неделя сутрин по улиците на Букурещ можеха да се видят само възрастни жени с тъмни дрехи и воалетки, запътени към кварталния храм, или пък слугини, крепещи в ръце пръстени гювечи и бързащи към близката пекарна. По едно време се спънах в надигната дървена плочка на тротоара, политнах напред, милата Ефросина Хаджипенчович, с която вървахме хванати за ръка, извика и цялата ни колона се спря. Опитах се да дам някакви обяснения с жестове, но до думи не се стигна, защото възпитателката възмутено кимна да продължим, и тогава насреща се зададе... Видях го и поисках и той да ме види, но като не можех да се направя по-забележима, отколкото бях, опитах се да изкрещя с поглед и така се ококорих, че усетих очите си големи колкото две земни кълба. Но мъжът равнодушно отмина униформената ни колона, размахал бастун и загледан в краката си. След него остана само лекият, разсейващ се в утринта мирис на орехова шума.

И оттогава започна моето мъчително опиянение. Каквото и да правех, където и да се намирах, аз виждах само лицето на г-н Станоев: строгия твърд овал, високото и бледо чело под гъстата червеникава коса, добре очертаната долна устна - горната се губеше в също така червеникави мустаци... И очите му... не просто сини... не с цвета на небето или на нещо друго съществуващо... а едно такова гъвкаво синьо, придаващо глас дори на най-мълчаливия поглед.

Но дойде началото на април, само след месец аз щях да се прибера в Русе и може би никога нямаше да срещна отново Йово Станоев. Всяка вечер, сплела ръце под завивката, се молах на Божията майка да направи така, че поне още веднъж да го видя. Знаех как точно щях да пристъпя към него, как точно щях да го погледна и какво да му кажа. Понеже твърде често си повтарях наум нашата въображаема среща, накрая тя взе да ми изглежда вече насрочена и аз

напълно сериозно се питах какво би трябвало да му подаря - нещо малко и скъпо, което винаги да му напомня за мене. „Например рана, та да си носи белега, докато е жив. Но какво би могло да нарани мъж като Йово?!“

Следобедите на неделните дни всички момичета от колежа прекарвахме най-често в градината на пансиона, а тези от нас, които имаха посещение от родителите си, можеха да излязат с тях в града. Издебнах класната дама г-ца Бориану, докато бързаше да посрещне княз и княгиня Бибеску, и набързо ѝ съобщих, че е пристигнал баща ми и че в момента разговаря с директрисата, поради което не може да се яви и да поиска разрешение за мене да напусна колежа. Госпожицата, без да ме изслуша, кимна, а след това побърза да подгъне крак в реверанс пред Техни Височества. На портиера казах, че съм изпуснала златния си медальон в храстите, докато съм стояла наведена от прозореца. Той отключи входната врата и ме посъветва да не се мая много на улицата - бях облечена твърде леко, както си ходех в учебната стая, - защото пролетният вятър на вид бил топъл, но иначе хапел до кости, и медальон се купува, а здравето е безценно.

И сега не мога да кажа дали в онзи априлски ден аз наистина бях видяла от прозореца Йово Станоев да минава покрай сградата на пансиона така бавно, като че очаква да бъде забелязан и извикан по име, или това бе някой, който много прилича на него: слаб мъж със среден ръст и сдържана, но гъвкава походка, с бастун в дясната ръка, а в лявата стиснал светла кожена ръкавица...

Видях го да се отдалечава нагоре и хукнах към „Църквата на Изкушението“ *(Една от многото църкви в Букурещ, дело на българи, построена със средства на Петър Шивача и жена му Йоана.)*, защото ми се стори, че зърнах познатия силует да завива вляво към храма, но в последния момент забелязах, че в двора влиза върволицата на погребение, всички присъстващи бяха облечени в черно и ако сред тях имаше някой в сив сюртук и сива шапка, щях веднага да го забележа... Но нямаше. Огледах се в опит да предположа накъде може да е поел мъжът, последвах първата мисъл - „Наляво - към парка Чешмеджиу....“, хукнах натам, но по „Каля Викторией“ се проточи дворцово шествие от каляски - крал Карол и кралица Елизабет отиваха към гарата да посрещнат специалния влак с руския Велик княз Владимир Александрович и жена му Мария Павловна, братовчедка на Елизабет. Шествието съвсем ме забави и макар да разбирах, че трябва да се върна, аз, като че под тласъка на някаква чужда воля, продължих нанякъде, без да знам къде отивам, и имената на улиците се мяркаха през очите ми - „Александър Йон Куза“, „Шербан вода“, „Интрария Виктор Евтимиу“... Без да забележа, съм стигнала гробището Белу. Бях изпотена, а на небето се трупаха облаци и започна да ръми...

Изключиха ме от колежа и трябваше да го завърша като частна ученичка, при това с доста среден успех, ако не смятаме похвалните оценки по латински и френски. През май на същата седемдесета година се върнах в Русе, а през юни

бях официално представена на тамошното градско общество.

За бала, даден от известната г-жа Луиза-Мария-Фана в салона на хотел „Виктория“, избрах небесносиня рокля, украсена с рюшове от дантела в същия цвят, а в косата си втъкнах момина сълза. Първия танц подарих на брат си, валса споделих с Величко, сина на хаджи Иванчо Пенчович и значи близък на семейството, а накрая бях представена на един малко пълен за ръста си, но много симпатичен мъж с кафяви очи и тих глас - г-н Оскар Монтлонг, генерален консул на Дунавската империя в Русе. Негово Превъзходителство деликатно ухаеше на същия одеколон, който употребяваше и баща ми, та си помислих дали този мирис не е знак за общото им участие в някакво дело, за което не бива да се говори пред непосветени... или пък имаха обща любовница, която предпочиташе аромата „Ватерло“.

През лятото нашата семейна тайна взе първата си жертва. Почина мама.

Никога не разбрах как точно са живели с баща ми, но помня един разговор, дочут, когато бях десетинагодишна. Баща ми каза:

- Винаги, когато те погледна, си спомням за френската императрица.
- Толкова ли си приличаме? - опита се да кокетничи мама.
- Толкова не си приличате.

Помня, че се засмях. Баща ми се изненада, че съм подслушвала.

Само месец след погребението в къщата ни в Русе пристигна висока зеленоока жена в монашески дрехи - татко поръча на двама ни с Тоди да я наричаме г-жа Христина, - настани се в стаята на предишната ни слугиня и под нейна команда се започна едно мълчаливо и чевръсто приготвяне за някакво важно, но неизвестно събитие. Със страх си мислех, че може би вече са ме обещали за годеница на някого, когото не познавах, както неотдавна направиха със Събка Чапразова: спазарили я за племенника на Йосиф Дайнелов, като преди това развалили годежа ѝ с Витко, едно свенливо момче, чиновник в русенската митница. Направили го тайно от нея и без да я питат кого от двамата иска, и дали въобще иска някого от тях. За себе си чух, че градската мълва вече ме била отредила на Величко Хаджипенчович, изхождайки в пресмятанията си от това, че бащите ни са стари приятели и че децата им сигурно са били сгодени веднага след раждането си. Не харесвах Величко не само защото за три години бе сменил две гимназии, без да завърши нито една, а и защото аз вече се усещах предназначена за *друг*. Но понеже случаят все още се бавеше да ни срещне отново с г-н Станоев, аз все по-често си представях как някоя нощ ще избягам от къщи и с парахода ще стигна до Тулча, там ще се хвърля в прегръдките на леля ми Тина и ще я помоля да ме осинови. След някое време - когато започне стригането на овцете и дворът ни се напълни с търговци на вълна - в чифлика ни ще пристигне моят Йово и още щом ме види, ще забрави за какво е дошъл, ще падне на колене пред дядо и ще поиска ръката ми...

Но подготвяното в тайна семейно събитие, заради което в къщата ни бе

повикана от Сопотския манастир мълчаливата г-жа Христина, се оказа само едно християнско задължение към паметта на мама. На смъртния си одър тя простила на баща ми всичко - много по-късно разбрах какво точно е имала да му прощава - и му заръчала непременно да ме заведе на Божи гроб, защото само там съм можела да се излекувам. Не бях болна, но изглежда, не бях и здрава: макар и навършила седемнайсет, все още не бях видяла собствената си кръв. Така наричаха по онова време първия признак на момичешкото съзряване.

„Грешни сме, плачела мама - и двама с тебе сме грешни! Само преспиването край Гроба Исусов ще може да ни опрости греха и да помогне на детето ни... Как иначе ще се омъжи Евгения...“

Г-жа Христина с нищо не промени реда в русенския ни дом, ако не смятаме появата на нова и някак свенлива усмивка върху лицето на баща ми всяка сутрин, когато ставаше от масата след закуска и с кимване към всички ни казваше „благодаря“. По това време той вече беше преместил кантората на своето параплавателно дружество в Цариград, за да е по-близо до Александрия и Кайро, където живееше съдружникът му Чанко Патриков и където се намираха пазарите на докарваните от Европа стоки. Така през онова лято в празните дюкяни от долния етаж на къщата ни се настаниха три жени: виждах едната да мери и разкроява тънко бяло платно, изпратено специално от Манчестър и предназначено за ризите, с които ние тримата щяхме да се окъпем в свещената река Йордан. Другите две - момичета на моята възраст - намотаваха прежда и плетяха чорапи и дебели фланели за пътуването ни: нощем в Палестина припадал хлад, а ние сме щели да спим по църкви и манастири направо на земята, или пък в хладината сме щели да преминаваме големи разстояния през пустинята, качени на магарета и камили.

На втория етаж г-жа Христина всеки ден печеше месо, завиваше го в прясно тесто, после печеше и тестото, а в стаята ѝ се появиха три-четири плетени кошници с капаци, каквито съм виждала да носят възпитателките ми от колежа, когато ни извеждаха на целодневен излет по поляните на хълма край патриаршията. От кошниците се носеше мирис на сушени плодове, орехови ядки, пастърма, сирене, сухари и други неща за ядене, които щяха да ни трябват през осемте месеца на нашия хаджилък.

В началото на октомври щяхме да заминем за Ерусалим. Баща ми възнамеряваше да го направим тайно, за да избегнем шумното изпращане от съседи и приятели, а и очакването им на подаръци от светите места, какъвто бе обичаят, затова всички казахме, че временно се местим в Цариград. Но когато отидохме в църквата и помолихме отец Райно да благослови богоугодното ни пътуване, стана ясно, че на Божи гроб не се допускат момичета.

- Нека първом се ожени, пък тогаз мъжът ѝ да я заведе, щом иска да има в дома си хаджийка.

Всички целунахме ръка на свещеника и се върнахме вкъщи мълчаливи и

объркани. Но още на другата сутрин г-жа Христина ме поведе надолу към скеля, минахме Дунав с каик, а на Гюргево ни чакаше кираджийски файтон за Букурещ. Надвечер стигнахме града и слязохме направо в известния магазин за европейски дрехи на улица „Липскани“, дето е срещу българския хотел „Симеон“.

- Искаме ето тези три рокли заедно с подходящите към тях шапки и боти - обърна се към продавачките г-жа Христина на изненадващо добър френски въпреки занемареното произношение. - Дано излязат по мярка на присъстващата тук госпожица. И три ката мъжки дрехи: един от шаяк - европейска кройка, един от тъмносин американ за в топлите дни и един алафранга от кафяво сукно, а жилетката - бежова.

- Извинете, но не Ви разбрах. И мъжките дрехи ли са за нейна милост?

- И мъжките. Госпожицата е артистка и се преоблича за всякакви роли.

Без да иска, г-жа Христина бе прозряла онова, което ме очакваше само след няколко месеца, но аз приех пророчеството ѝ със стеснителна усмивка, така неприсъща на младите жени, срещани около националния театър в Букурещ.

- Към панталоните прибавете, моля, и пояс, а към роклите - чадърче „Маркиза“ и ажурени ръкавици.

На отиване към Ерусалим щях да пътувам облечена като дама, но само до Цариград и Кайро. После, преди да тръгнем с кораба към Яфа, аз щях да отрежа косата си така, че тя да стига само до раменете, да навлека широки чешири, ушити от тъмносин американ, да опаша пояс, да нахлупя плиткия фес азизие със син пискюл и да обуя едни доста странни цървули, изплетени от ремъчки обработена телешка кожа, които имаха единственото предимство пред свинските, че не се спичаха от жегата и нямаше да разранят краката ми. На кораба щяха да ме настанят заедно с Тоди и татко в мъжкото отделение, дори къпането в благословената река Йордан щеше да стане с групата на мъжете. Г-жа Христина се беше погрижила ритуалната ми риза да бъде подплатена и ситно надиплена в предната си част, та гънките да прикрият едва оформените ми гърди. На връщане - вече благословена хаджийка - можех да нося рокли и шапки, особено при посещенията си в българската църква, читалището и метоха в Цариград.

За всеки случай предвидливата жена бе скътала в багажа ми и дървено кръстче на копринен шнур, както и расо на манастирски послушник с конопена връвчица за препасване през кръста.

След няколко дни към плетените кошници се прибавиха още куфар и два денка.

Заминахме за Варна с железницата. Ако знаех, че никога повече нямаше да видя родния си град, може би щях да се постарая да запомня някоя забележима подробност от пейзажа, та чрез нея после да се връщам към всичко останало, но аз няхах търпение да стигнем столицата, където, по думите на баща ми, било

пълно с нашенски търговци, особено млади мъже, защото Цариград бил най-големият български град в Империята.

Преди деня на тръгването изпратихме г-жа Христина с една от Пулиевите талиги - те всяка седмица превозваха стоки от Русе до Карлово. Тя целуна ръка на баща ми, а той я целуна по челото. Забелязах как и двамата преглътнаха в една и съща секунда, като кукли, завързани на обща верига. Аз се притиснах до монахинята, както бях направила в един дъждовен следобед, когато непреодолимо желание ме накара да споделя с някого копнежа и надеждите си, а тя ме бе завела в стаичката си и ме бе изслушала с няколко сподавени въздишки: „Знам, дете, знам... винаги е така...“.

- Защо не дойдеш с нас... Тате, защо не вземем и г-жа Христина! Тя всичко си има готово...

- За мене е късно, милата ми... Ти върви... ти...

Помислих си, че никога повече няма да я видя,

и се разхлипах, а тя обгърна шията ми с ръце и ми пошепна:

- От нищо да не те е страх. Страхът е грях. Да се боиш, туй ще рече да не вярваш в Божията милост към тебе.

Не се боях, защото се надявах.

Влакът тръгна от русенската гара рано сутринта и със закъснение - в едно от купетата се беше настанил човек, метнал на гърба си тежък чувал, и товарът му не само постоянно шаваше, но по едно време започна и да квичи. Турците се развикаха и тичешком напуснаха вагона, като че там бе избухнал пожар. Гаровите чиновници на барон Хирш обаче отказаха да свалят човека, само го накараха да се премести близо до локомотива, където в специално купе превозваха пощата и арестуваните от властта.

Никой не дойде да ни изпрати освен г-н Монтлонг.

- Истанбул е бунището на три континента. Там морето изхвърля всичките си боклуци. Сред тях се намират и съкровища, разбира се. Желая Ви приятен път, госпожице Евгения, и най-искрено се надявам само след няколко месеца да се видим отново тук...

(Видяхме се, но две години по-късно - на вечеринката в софийския конак...)

Баща ми и г-н консулт останаха да си говорят на перона, а ние с Тоди увиснахме на прозореца отвътре и докато брат ми се въртеше и все отмахваше предполагаема пращинка от кадифените ревери на новия си пътнически костюм, на мене очите ми изтекоха да се вирам в предутринния здрач дали в последния момент през навалищата нямаше да се затича рус мъж със сив редингот и развята от тичането вратовръзка-кордела.

Същото се повтори и на скелята във Варна, но там пътниците бяха малко и не се налагаше особено виране, пък и страхът от люлеещата се върху вълните мауна, която малко по-късно щеше да ни отнесе до парахода, като че измести с нищо неоправданото ми очакване.

Но дори такова безбрежно чудо като морето не можа да ме извади от моя унес. Излязох на палубата, разтворих чадърчето си и го наклоних напред така, че тънката копринена материя да засенчи лицето ми и през нея аз да виждам хората, но те да не срещат погледа ми. Във всеки шо-годе млад мъж в европейски дрехи съзирах нещо познато и противно на всякакъв свян, залепях поглед върху нищо неподозиращия човек. Някои от мъжете, изглежда, усещаха погледа ми като полазване от мравка, щом размърдваха рамене или се почесваха по врата, докато гледаха вълните. Само един господин с бяла коса и боядисани в кестеняво мустаци се приближи, поклони се едва забележимо и каза като насън:

- Миналия път шапката Ви беше оранжева.

Никога не съм носила оранжева шапка.

Звънецът удари за обед и пътниците от първа класа заслизаха към салона, а онези, които бяха пътували седнали на палубата, развързаха торбите и разстлаха месалите. Точно тогава вълнението на морето се усили, параходът се разлюля и по палубата се затъркаляха варени яйца, току-що обелени глави лук, плодове и похлупци със сирене. Люлеенето, мирисът на домашна кухня, а и самата мисъл за преглъщане на храна надигнаха горчива вълна от стомаха към глътката ми, приклеках, притиснах стомаха си с колене и се опитах да избегна изригването. В противоположния край на палубата забелязах млад мъж, така мъчително превит над перилата, че бе отлепил петите си от пода.

Мръднах малко напред, колкото да мога поне за миг да зърна лицето му: светлата коса беше покрила челото, но все пак можах да видя част от твърд профил, доста приличен на оня, който си бях представяла така често и с такива подробности, че го бях превърнала в нещо живо и осезаемо на допир. Мъжът, изглежда, ме бе забелязал, щом, без да обръща глава, ми даде с ръка знак да се махна. Така възмутено - и пак само с два пръста - ме бе отпъдил веднъж и брат ми, когато го сварих да прелиства френско списание за господата. Сега той, горкият, шумно повръщаше, изцапал пешовете на редингота и олигавил черната вратовръзка-кордела.

(Можех ли тогава да допусна, че тази бегла прилика между двамата ми най-скъпи мъже с времето щеше да става все по-видима и само след две години щеше да струва живота на милия Тоди!)

Късно вечерта стигнахме Босфора и останахме да нощуваме на парахода. Още призори ни събудиха викове, крясъци и шум от пляска на много весла.

- Спокойно - каза татко, - това са каикчиите и хамалите. Карат се кой да застане най-близо до корабната стълба.

Гледката на Цариград ме стъписа.

След чистия и розов при изгрев и залез Букурещ и по съседски уютното Русе това, което виждах отсреща, ми заприлича на огромно и небезопасно животно, проболо небето с десетките си минарета като с бодли, проснато върху няколко

хълма от двете страни на Босфора и оставено там да го охранява. А ние се намирахме в раззинатата му паст. Животното изглеждаше мърляво зелено на цвят и задрямало, а вътрешността му издишваше мазния мирис на тиня, риба, кафе, мърша, овча лой и нещо сладникаво-топло като от кокоши вътрешности. Същия дъх после долавях винаги, когато до мене се приближеше турчин или арабин. Г-жа Христина ме беше предупредила: „Те така си миришат, щото не са кръщавани чрез светото миро“.

От подвижната стълба на парахода първи слезе баща ми, после той ме пое така внимателно, като че бях от стъкло, и ме сложи да седна в каика, подаде ръка на Тоди и след като изчака хамалите да натоварят багажа ни в друг каик, поехме към брега, където ни чакаше Калчо, чиновникът в цариградската кантора на татко. За нас бе нает вторият етаж на арменска къща в квартала Фенер и ние тръгнахме подир натоварените хамали да възлизаме по стръмна улица със стотина каменни стъпала - така и я наричаха - Юксек калдъръм.

- От тъз страна е махалата Галата, а от тъз - Бейоглу, но нея Вие трябва да я знаете като Пера. Така я наричат всички европейци. Перата е центърът на Стамбул. Усещате ли мириса на изгоряло? Тук през май е шетал силен пожар. Изпепелени са четири хиляди къщи заедно с английското консулство.

А аз нямах търпение да стигнем до Абаджилар сокак, българската улица, където по думите на баща ми в полутъмни дюкянчета майстори и калфи си вадят очите да шият кюркове и сетрета, а търговците на шаяци стоварват пред вратите им топовете плат, после влизат в дюкянчетата, пият кафе и дълго се пазарят, привидно препирайки се с купувачите само защото се смятало за голям грях към търговията и неуважение към собствения труд, ако продадеш стоката си без пазарлък.

С всяко от стоте стъпала на улицата животът около нас се сгъстяваше, образи и шумове се сливаха в боботеща пъстрота и по някое време ми се стори, че долавям движението на земята. Самата аз усещах световъртеж, причинен от околната многотия: дрипав просяк, седнал по турски на тротоара, забива игла в бузата си, приковал поглед в ръцете на баща ми: дали ще бръкне във вътрешния джоб на дрехата си и ще хвърли на калдъръма някоя по-едра монета; зад просяка бездомни кучета джафкат, ровейки из купчините боклук, смесен с овнешки кокали, оставени там нарочно за прехрана на почитаните от турците улични животни; забулени жени с къносани нокти и игриви очи ситнят, потропвайки с кадифените си бродирани чехли, и сподиряни от слуга или мъж, член на семейството; заптиета с криви саби се разхождат нагоре-надолу с отмерена стъпка и апатичен поглед; вехтошари крещят на турски, гръцки и арменски, предлагайки воденични камъни, огърлици от бисери, свилени кърпи с извезани върху тях стихове от Корана и даже косъм от брадата на Пророка, поместен в кутийка от слонова кост... Разноезична глъч, тропот на конския трамвай, рев на магарета, виене на мюезини от шестте викала на близката

джамия, дрезгави сирени на параходи откъм Босфора, мелодия на струнни инструменти от градината на отсрещното кафене...

Стъпалата свършиха, павираната с речни камъни улица ставаше все по-тясна, хамаките с денковете спираха за миг, колкото да подритнат някой просяк, легнал на пътя им, после все така прегърбени и потни местеха товара от едното на другото рамо и криволичеха боси нагоре по хълма към българската махала Фенер.

А над всичко - противният мирис, за който г-жа Христина ме беше предупредила.

И в този град аз трябваше да прекарам около два месеца, докато стане време да тръгнем към Палестина, като преди това минем през Кайро и Александрия...

Къщата, наета за нас, се намираше на улица Арап сокак и съвсем близо до българската черква - дървена къща сред потънал в бурени двор, цялата обвита с пълзящо растение, подобно на хмела, двуетажна, със скърцащи стъпала и пролуки в черчеветата на прозорците, прикрити с дебели завеси, вмирисани на разтопена лой. И двете стаи на втория етаж, които обитавахме, бяха обзаведени с легло, мангал и потъмняла ракла от кедрово дърво. В наема влизаше и храната ни, приготвяна от баба Макрухи, хазайката арменка. Така и не можах да свикна с постния нахут и заливката му от пържен лук и домати, поднесен винаги с чаша айрян, но пък обичах домашните питки биши, пълни с кайма, булгура със сухи сини сливи и мусаката от патладжан и картофи.

Първите седмици татко оставаше до късно в кантората си в Балкапан хан, а ние с Тоди по цял ден обикаляхме квартала Фенер, хванати за ръце, но не смеехме да се отдалечим от квартирата ни - най-много да пресечем голямата съседна улица Балат, да минем еврейската махала и да стигнем до френското кафене „Алказар“ на Гранд рю дьо Пера, където нито веднъж не се решихме да влезем. По-голямата част от времето си прекарвахме в българското читалище - малка прашна стая на втория етаж на онази вехта къща, която княз Богориди бе подарил на цариградските българи. Първият етаж на сградата бе приспособен за черква и там всяка сутрин се събираха българките от Фенер, а в неделя ден идваха и мъжете. В читалището най-често срещяхме мисис Хелън, вдовицата на д-р Захари Струмски, дребна съсухрена жена с лешникови очи, винаги облечена в черна кадифена рокля и върху нея тъмносин кожен контош независимо от горещините. Кимвахме си, разменяхме по някоя дума на английски, а после заедно прелиствахме френски вестници, слушахме българска реч и наблюдавахме дядо Славеиков и още неколцина възрастни мъже, седнали в двора на изплетени от камъш столове, да пият мастика и да замезват с маслини, докато обсъждат голямата победа на българския милиет - султанския ферман за учредяване на наша екзархия.

Още в края на първия месец, след като стана известно, че не съм омъжена, нито дори сгодена, много от българските семейства в Цариград, които имаха

синове за женене, започнаха да ни канят на гости. Но баща ми се прибираще все по-късно и все по-угрижен, тримата вечеряхме мълчаливо и мъжете се оттегляха в тяхната стая, а аз оставах до прозореца да наблюдавам мъждукащите улични фенери в очакване на нещо, което непременно трябваше да ми се случи, но всяка нощ дочаквах само виенето на мюезините, приканващи правоверните към поредната молитва.

Единственото място, където можех да се виждам с хора на моята възраст, беше читалището по време на седмичните сбирки.

По това време в метоха срещу черквата живееха около двайсетина млади българи, повечето от тях още учеха, други работеха като писари в европейските търговски кантори, а някои дори заемаха чиновнически служби в управлението на Империята. Точно заради тях събиранията в читалището ставаха в петък - почивния ден на седмицата. Чаках този ден с нетърпение и пълна липса на апетит. Още от обед започвах да сменям една след друга трите си рокли, въртях се пред огледалото, а хазайката плюнчеше кривите си старчески пръсти и усмиряваше някоя къдрица на челото или на тила ми. През това време брат ми взе да се губи някъде - после разбрах, че го виждали ту в писалището на адвоката Марко Балабанов, ту в кантората на търговеца Стефан Илич - и макар че се връщаше навреме, за да ме заведе на сбирката, на мене все ми се струваше, че закъснява.

В една от онези петъчни вечери в края на октомври Тоди се прибра неочаквано рано, изглеждаше нервен и обладан от онова радостно чувство, което изпитва човек, комуто е поверена важна тайна и той не може да я сподели, но много му се иска другите да разберат, че я знае. Попитах го да не би да е ходил в „Алказар“ да гледа унгарските танцувачки и особено госпожица Лола, по която, както спомена някой, си бил загубил ума синът на американския пълномощен министър в Цариград, а Тоди махна с ръка и ме помоли да побързам. В метоха щели да се съберат всичките млади българи - абонати на списание „Читалище“, за да се порадват на неговия втори брой.

Дворът на метоха, постлан с плочи и от три страни заграден със стените на самата постройка, а от четвъртата - от полуразрушения зид на стара византийска крепост, приличаше на зала. Пред външното дървено стълбище бяха наредени грубо сковани пейки, а покрай зидовете лежаха проснати продълговати дялани камъни и там вече се бяха настанили млади мъже, повечето облечени алафранга, но имаше и някои, дошли с работните си дрехи, но не от небрежност или сиромашия, а за да се похвалят, че не са никакви си прости ратаи от бостаните в селските предградия на столицата, а принадлежат към персонала я на френската кланица, я на вятърните мелници „Братя Кремикис“, или пък се числяха като вардияни в пашовски конак, в кметството на някоя от християнските махали или даже в клон на европейска банка. С най-голяма почит сред фенерското общество се ползваха момчетата от

императорското медицинско училище в Галатасарай. Те обикновено заставаха отстрани, говореха си техни неща, проблясвайки с позлатата върху униформите си: редингот от черно сукно с жълти копчета, закопчани до шията, и с права яка, върху която личеше, пак с жълто изписано, името на училището. В противоположния ъгъл оставаха курсистите в Робърт колеж, те носеха обикновени шаячни дрехи, но можеха да бъдат разпознати по смирението, недохранения си вид и издължените от аскезата лица. (Най-отдадените после завършваха американската теологична академия „Дрю“ и се връщаха в България като протестантски свещеници.)

И този път се оказах единствената жена на събранието, ако не смятаме мисис Хелън Струмски, която посещаваше всички сбирки в метоха, но се притесняваше да говори български: признаваше, че знае малко думи, които се опитваше да обедини в изречение, обясняващо причините за старателното ѝ присъствие: „Мой покоен съпруг ми казал да бъдем тук до винаги на моята вечност“.

Тоди ме поведе към една от пейките, изчака ме да седна и пристъпи към близката група на трима мъже, от които познавах само Стефан Илич. Другият се оказа Марко Балабанов, облечен по модата в Париж, откъдето се бе върнал по време на майския пожар, отворил бе писалище близо до пристанището Касъм паша и сега печелеше клиентела като адвокат на българи и французи. Третият мъж стоеше най-близо до мене, но беше обърнал глава към събеседниците си и виждах само профила му: бледо лице с рехавя черна брада и толкова редки мустаци, че под тях прозираше бялата кожа и ги правеше да изглеждат сивкави. Облечен беше твърде елегантно за повода на настоящото събрание: тъмносин панталон и жилетка, светлосин редингот с атлазени червени ревери, отдолу бяла риза с басти и червено фишу, небрежно вързано около врата. Изпод феса се подаваше равно подрязана черна коса и гъсто покриваше ушите. Мъжът беше представен като Ристо Ставреси, българин от Гевгели, съученик на Стефан Илич от Търговския лицей на остров Халки, сега чиновник в измирския клон на Отоман Банк. За секунда срещнахме погледи, но така и не можах да определя цвета на очите му. Той гледаше като крокодил: надменно и с полузатворени клепачи. Не продума. Само леко се поклони. По-късно стана ясно, че човекът страдал от забележимо заекване и рядко си позволявал да разговаря с непознати. Тръгна си рано, кимна на приятелите си, към мене само леко се наведе: „Гоооспожице Еееевгенияаа...“. И се усмихна. Клепките му бяха все така спуснати. Но под очите му тъмнееха дълбоки сенки: или пие много, или е болен, или не си доспива. Излезе бързо, като пътьом погледна джобния си часовник. „Заминава човекът, вапор гони!“ - обясни ми по-късно Тоди. Оказа се, че г-н Ставреси водел банковата партия на австрийската параходна компания „Лойд“ в Измир и имал право веднъж годишно да пътува безплатно в първа класа по най-дългия маршрут, поддържан

от компанията - Варна - Хамбург. Заминавал същата вечер.

Малко след него събранието напусна набит, не много млад мъж, когото всички смятаха забележителен с това, че като келнер в гръцкото кафене край пристанището на Фенер имал под свое надзираване трима гърци и четирима арменци.

- Владее ги! Каквото той им заповяда - рипват да го изпълнят в пълно и непрекословно подчинение! Приказва им по французки! Туй се вика българин! - изрече високо дядо Славейков и почтително вдигна ръка, размахвайки броеницата си в знак на сбогуване с Радон. Така се казвал мъжът.

Последния петък преди да заминем за Египет, хаджи Иванчо Пенчович ни покани на гости в къщата си на остров Халки. Между другото спомена, че Величко също щял да пристигне от Солун, където бил отворил търговска кантора за внос на обработени волски кожи от Либия и Мартиника. Тръгнахме предобед с кораба от Цариградския мост, за да попаднем само след час в един свят на зеленина, тишина и аромати, каквито сигурно е имало в рая: четири хълма, а в полите им четири залива и стотици бели и леки, като направени от пяна къщи, подредени по хълмовете вертикално, сякаш поникнали една от друга. На улицата пред морското училище ни очакваше дълга редица от двуколки, постлани с червени губери, а в тях запретнати магарета, едри като коне, но с дълги уши и бели отпуснати кореми.

Халки изглеждаше безлюден.

Къщата на Хаджипенчович се намираше на крайбрежната улица, малка къща, поне така ми се видя в сравнение с палатите на Тъпчилещов, братята Золотович, д-р Захари Струмски или останалите богати българи островитяни, както със завистливо презрение ги наричаха занаятчиите и дребните търговци от Чорапчи хан или Хамбара.

Докато бащите ни седяха в градината и отпиваха от кафето, „три пъти кипнато по русчушки“, както ги увери Дишка, готвачката на чичо Хаджи (така от дете бях свикнала да наричам Иванчо ефенди), ние с Величко и брат ми тръгнахме нагоре към манастира „Света Богородица“, където се помещаваше Търговският лицей, за да се видим с Хрисант, наш приятел от Русе. Казаха ми, че в манастирския двор още от основаването на училището бил построен и хотел, за да има къде да отседат богатите родители на лицеистите, а понякога и отвъддунавски търговци, дошли по своите работи в Цариград и решили да си дадат кратка почивка от ежедневните си трудове. Усетих нещо като убождане: ами ако г-н Станоев... моят Йово...

- Ей, сестра ми, ти къде хукна... Не щеш ли да чуеш една новина...

Седнахме на тревата в парка, проснат от двете страни на пътя, и Тоди известно време мълча, леко прехапал долната си устна, като че се колебаеше дали да ни каже онова, което му беше пошепнала самата съдба.

- Е, не е баш новина, а по-скоро разумно предположение въз основа на

няколко дочути думи... Не знам защо, ми се струва, че докато ние тримата пъплим нагоре, нашите уважаеми бащи, блажено заседнали в сянката на розите, уговарят бъдещия ви годеж... Тъй че, деца, да не се изненадате, ако на вечеря ви съобщят решението си...

Мисля, че в онзи момент сигурно съм мразела брат си, както и до днес мразя глупавата усмивка на Величко и онова негово хихикане, бълбукащо някъде дълбоко в гърлото и дразнещо като мъчително сподавяна кашлица.

- Че какво му е лошото на такова решение... - ухили се бъдещият ми годеник и гърлото му отново забълбука. - Дядо ми обича да казва: „Или се млад жени, или се млад калугери...”

Поиска ми се да прекъсна разходката - и бездруго пътят бе стръмен, а и слънцето печеше така неочаквано силно за края на октомври, че усетих корсета залепнал от пот на кръста ми.

- Я по-добре да не ходим. Хрисант едва ли е петимен да ни види. Предната неделя се похвалил в черквата, че го канели да работи в някаква търговска кантора в Генуа... За какво сме му ние?!

И без да дочакам съгласието на Тоди, тръгнах обратно. Бързах да се върна, да прегърна баща си, и преди той да е дал дума на чичо Хаджи, да му пошепна, че... Че какво?! Да, че съм решила да не се омъжвам. Защо? Ами, защото... да... защото искам ... искам да... не знам, но вече съм го решила... да... да посветя живота си на Бога, като приема послушание в манастира на г-жа Христина...

Хрумвали са ми и по-налудничави мисли. Но тази - никога! Идвало ми е наум например да се омъжа за оня стар и богат французин, който твърдеше, че помни оранжевата ми шапка, и двамата да обикаляме света, докато свършат парите и животът му; понякога ми се е искало да стана учителка в някое от българските села в Трансилвания, а в свободното си време да събирам легенди и приказки за граф Дракула; веднъж дори неочаквано ме споходи чувството за дъщерен дълг към баща ми. Знаех, че един ден ще трябва да го напусна, и ми се поиска, преди да се омъжа, да направя нещо за него... И ми беше приятно да мисля как известно време симулирам много тежко заболяване, но такова, за което се знае, че няма лечение... Несподелена любов, да речем: преставам да излизам от къщи, не искам да се храня, нямам желание да виждам хора, нощем плача, денем лежа с лице към стената. От ден на ден ставам по-бледа, гласът ми отпада, погледът угасва, лекарите са безпомощни... Поне седмица. Вярвах си, че ще мога да издържа. И когато състоянието ми вземе да изглежда толкова безнадеждно, че татко е готов да изпълни всяко мое желание... аз го моля да извика г-жа Христина, за да се сбогувам с нея... А щом после двамата с баща ми застанат съкрушени край смъртния ми одър, аз с последни сили ги заклевам, че ако наистина искат душата ми да бъде спокойна на небесата, четиресет дни след смъртта ми да се съберат под един покрив и да останат завинаги заедно... А когато те ми обещаят, а и по моя предсмъртна молба се прегърнат

разплакани, аз се изкикотвам като вещица, скачам от леглото, падам на колене и ги моля за прошка, а после направо ги избутвам от къщи със заръката още същия ден да заминат за Виена... Дори такава мисъл ми е минавала през ума... Но да приема монашеството и да се почерня, едва навършила седемнайсет години, и то когато съм сигурна, че той съществува...

Сега вече знам, че човек сам предизвиква бъдещето си, а после иска помощ от Небесата.

Разговорът в градината с розите кръжеше все още около вечния български въпрос: църковните работи, коварството на гръцкия патриарх, уклончивостта на великия везир, вътрешните разногласия в българската общност в Цариград и опасността от едностранно обявяване на схизма. Преди да седнем около обедната маса, наистина стана дума за годеж - на Ефросина Хаджипенчова и д-р Костадин Бонев, личен лекар на „вицеимператора“, както турците наричаха граф Игнатиев, руския посланик в Цариград.

Рано сутринта на другия ден с първия кораб от Халки тръгнахме за Фенер: след два дни трябваше да се качим на парахода „Туна“ и да заминем за Кайро. На моста Каракьой видяхме да виси обесен. Единият му крак изглеждаше по-къс.

- Българин е - каза брат ми. - Носи калпак.

- Не е сигурно. Властите често пъти, преди да обесят престъпниците мюсюлмани, ги обличат в дрехи на хора от християнските милиети - я на българи, я на гърци - особено когато става дума за бунтовници срещу султана или за майцеубийци... Правят го, за да не хвърлят петно върху любимия на Мохамед народ.

Напуснахме Цариград в началото на ноември. Столицата ни изпрати с бурен вятър, талазите му, вече доста хладни, отвееха шапката на баща ми точно когато той седнаше във файтона. Татко скочи - как бързо и пъргаво скочи! - и хукна да я гони, но видя, че не може да надбяга природата, спря по средата на улицата и отпусна ръце със смирението на човек, готов да приеме всяка загуба. Помня как високата му фигура с винаги изправени рамене този път се бе привела, а късо подстриганата му брада ала Наполеон III ми се стори някак изкуствено залепена към посърналото му лице. Може би в оня миг той е предусетил онова, което го очакваше.

- Няма значение. Там, където отиваме, има от всичко по много.

Не исках много, исках само едно точно определено нещо и два-три пъти бях подпитвала баща ми дали до Египет, където неговото Дружество за параплавателно търгуване бе открило кантора, стигат и търговци от отвъддунавските княжества?

- Има ги. Даже доста ги има. Стигат дори до Адис Абеба. Познавах един влах от Галац... отворил кантора в Порт Фуад, на Суецкия канал. Но повечето търговци са италианци и французи. Там и италианският език се чува по-често

от арабския, затова и египетското правителство напоследък взе да издава разпоредбите си на италиански.

От Александрия до Кайро пътувахме с влак и макар че местата ни бяха в първа класа, през цялото време ми се повдигаше от мириса на печени гъльби, които мургави мъже, боси, но загърнати в наметала, изтъкани от памук и козя козина, продаваха по гарите. За разлика от търговците по Юксек калдъръм фелахите бяха кротки и почтителни хора, покланяха се, преди да подадат с мръсните си ръце прегорялата топка месо, от което тук-там стърчаха кости.

От каирската гара до хотела хан-Халил, където се намираше татковата кантора, стигнахме поместени в широка двуколка, запрегната от стар и тромав вол, който през целия път остана безразличен не само към убождането с остена, но дори и към ударите на камшика върху широкия му и белязан от много удари гръб.

Хан-Халил приличаше на цариградския Балкапан, но беше триетажен: на първия етаж се помещаваха петдесетина дюкяна - там човек можеше да чуе всички европейски езици и да си купи както копривщенски вълнени чорапи, така и капот, изработен в Бухара, стъклени чаши от пловдивското село Сопот или копринено ветрило, украсено с рисунки от френски оперети. По наша молба баща ни нае стаи на най-високия етаж, едната имаше балкон и първите дни от пребиваването ни в Кайро ние с Тоди наблюдавахме главната улица на града, а към края на седмицата вече се забавлявахме да гледаме долу двора на съседната розова къща, където около малък фонтан и под сянката на портокалови дървета играеха и се смееха или пък се биеха и скубеха двайсетина полуголи момичета на моята възраст, а някои и по-млади.

- А, тези ли? - обясни ни Чанко Патриков, татковият съдружник. - Те всичките са за продан. Докарани са тук от разни краища на Империята. В Египет робството и продажбата на хора не са забранени. Та виках на баща ви: Димо, дай да си вземем по една робинка и да я изпратим да слугува на жените ни, но баща ви не се съгласи. Най-дълго тук се задържат негърките, щото са много и ги докарват от абисинските дебри на сюрии като овце. Русокосите обаче са рядкост. Тях ги вземат за харема или на хедифа, или на някой богат паша,.. Русокосите като тебе.

Сега си мисля, че в онези първи седмици той вече е знаел...

В петъчния почивен ден целият град се изсипваше на главната улица - широка и равна, бозава на цвят и гладка като стъкло - тя всъщност представляваше добре отъпкана пръст, върху която с години не бе капвал дъжд. От двете страни пъстрееха тентите на италианските кафенета и бирарии, на френските дюкяни и търговски кантори, а само през няколко улици на юг започваше кварталът с кирпичените къщи на коптите християни, струпан около църквата „Света Мария“, а още по-нататък се сивееха глинените колиби на фелахите. А в далечината, преди Нилската долина, в сутрешната омара се мержелееше

пустинята, чиято уморителна за окото белезникавост тук-там бе нашарена от зелени правоъгълници, покрити с избуяла ниска растителност.

- Български са. Нивите де. На биволарите. В града има трима балканджии, дето въдят биволици, но нали тук няма природна паша като в България, гледат си частни ливади и целогодишно ги поливат, но и целогодишно ги косят, та хранят добитъка. По брега ще видите водни колела, те изгребват вода от реката и я подават по жлебове към люцерната. Скоро нашенците щели да си турят и парни помпи, каквито имало по реките Тигър и Ефрат. Балканските биволари тук са на почит. Местните ги тачат като европейци и купуват мляко само от тях, щото са най-чисти. Ей го един Дочко Троянски, да речем, само трийсет и пет животни гледа, но храни с мляко целия европейски квартал на Кайро, че и болницата снабдява. Пък и дава хляб на още три българчета - разносвачи на млякото. Ерген е. Е, в Троян си има и жена, и деца, но десетина години не си е ходил. Като направи добри пари, ще се върне там и ще си гледа живота. Почти всичките гурбетчии в Кайро си имат второ семейство - тукашно. Туй го иска самият живот.

В един от следващите петъци, когато баща ни бе заминал за Абисиния, за да се види с тамошните си търговски агенти, Чанко Патриков ни заведе на разходка по главната улица, покани ни в градината на италианско кафене и там случайно срещнахме биволаря Троянски, пълен мъж с ниско чело и отеснял лек костюм от сивкав плат, европейска кройка. За да не мълчим над чашите кафе, аз го попитах за работите му, а той, като че само това бе чакал, надигна се и предложи веднага да ни закара до фермата си - на наше разположение се намирали две двуколки, спрени зад заведението, едната била снабдена със сенник, специално за дами. Постарах се отказът ми да изглежда вежлив, а Тоди недоволно ме погледна.

След няколко дни татко се върна, вечерта прекара в стаята на Патриков, а на другата сутрин тъкмо когато се беше навел над купчината търговски документи, високо изохка, отпусна се върху масата, устата му се изкриви и лявата част на тялото му се парализира. Лекарят французин препоръча настаняване в болница срещу толкова голяма сума, че болният сърдито размаха здравата си ръка и забрани да го извеждаме от стаята.

Почти месец двамата с брат ми се грижихме за татко, а Патриков през това време замина по своя работа в Порт Саид, без поне да ни попита дали разполагаме с някакви средства за преживяване.

- Мисля, че баща ни е решил да умре - каза ми една сутрин Тоди. - Виж какво е написал: „Идете при Христина в Сопотския метох“. Вчера го е написал. А тази сутрин ми даде всичките пари, които носеше у себе си.

В същия ден татко отказа храна и престана да говори. Месец и половина приемаше само вода и залък-два хляб, натопен в чорбата от фул, вземах я от близкия хамам, където по заповед на градската община в големи казани на

огнището се вареше храна, за да се раздава после на бедните. Издъхна късно следобед на 3 април 1871 година, сряда. Единствената православна църква в града беше гръцката, но гръцкото гробище се оказа така препълнено, че погребваха новите мъртвци в някогашни гробове с вече изтлели човешки останки. Положихме ковчега на татко под паметника на някой си Архигенис Мавриди от Кавала, грък, търговец на щраусови пера, починал преди седемнайсет години.

За нов паметник нямахме пари.

Същия ден освободихме по-голямата стая в хана, брат ми се пренесе при мене и се принуди да спи направо върху глинения под. Средствата, оставени от татко, намаляваха и се наложи да се откажем от конопиерите - скъпи тюлени покривала, които нощем ни защитаваха от напастта на комарите. Сутрин се събуждахме нахапани и с подпухнали устни и клепачи. На третия ден след погребението Тоди тръгна да търси работа сред българите в града. Познаваше само Дочко Троянски.

- Късно е, момко! Аз вече съм си намерил хора за всичко. Е, няма да те оставим гладен... Имам една по-долна работа... не е за тебе, но ако ти хареса, да се прегърнем и започваш още тази вечер...

И брат ми се цани за чистач на тор: два пъти на ден подрива на животните в обора, после товари изпражненията им в тачка и ги откарва извън града край нивата с люцерна, там стоварва гюбрето на купчини, за да гние под слънцето до следващата година и така да стане годно за наторяване на пясъка. Връщаше се вечер вмирисан на говежди лайна (той самият не усещаше миризмата, но и да я усещаше, нямаше къде да се изкъпе), аз го изчаквах да заспи и просвах дрехите му върху перилата на балкона да се проветрят. Една нощ бурен вятър отнесе дрехите и Тоди трябваше да се яви на работа облечен с белия ленен костюм на татко.

Троянски, изглежда, е бил смутен от вида му и първо го попитал да не би да е решил да напуска фермата и да се преселва във Франция, а после го отвел в стаичката си, залепена на гърба на биволарника, да пият ликьор от портокалови кори.

- От сой си ти, момче. Личи си, че си от купешка семка. Тази работа не е за тебе. Но има една друга... тя е за двама ви - за тебе и за... сестра ти... Искан ми се да взема Евгения в къщата си. Няма да я мъча да ми ражда деца, аз деца си имам, и все синове. Ще си живее при мене като кадъна, ще си има двуколка със сенник...

- Ами ако тя поиска да има?

- Какво да има?

- Дете.

- Аз ще ѝ бъда детето. Ще ме гледа, ще ми се радва, вечер ще ми пее да заспя, нощем ще ми вее с метличка да отпъжда комарите...

- А тя кога ще спи?
- Денем. Два-три часа ѝ стигат. Многого сън ражда и много сънища. А сънищата са лош съветник на жената. А? Речи да те чуя.
- Нека първо да я попитам.
- Кажи ѝ още, че имам два мъжки бивола. Единия ще го прежаля и ще го дам за скопяване. Да стане кротък. Той ще тегли двуколката, а ти ще владееш остена. На пазар да реши да иде жена ми - ти с нея. Тръгне ли за хамама, ти пак с нея. А аз седя под сянката, пия си тутуна и я гледам как ми идва бяла и окъпана...

Нямахме пари да се върнем в България, а и Патриков повече от месец се губеше около Канала - ту в Порт Саид, ту в Порт Фуад.

Преди да издъхне, баща ми бе успял да каже на Тоди, че в търговията си е претърпял огромна загуба. Голямата сделка, заради която той бил ипотекирал къщата ни в Русе, за да вземе под наем товарен кораб и да превози стоката от Бургас до Александрия, а от там - по Суец - до Етиопия, се провалила.

Няма да има хаджилък, ни измолване на прошка край Божия гроб, няма да има и здраве за мене... Така и щях да си ходя неомъжена.

- Ех, деца - затюхка се една вечер Патриков, - виках му аз на баща ви: Димо, виках му, не прави туй, дето си го намислил, или, ако го правиш, мене не ме туряй в таз работа. Намери си други съдружници и търговски агенти, а мене ме остави да си продавам салтамарките и антериите, щото ми е мил животът, пък и доста съм се напечелил и ми е време вече да се прибера у дома и да си ям парите...

Със задоволството на човек, избавил се от сигурно разорение благодарение на собствената си предвидливост, татковият съдружник ни разказа как през лятото на седемдесета година баща ни доставил от Европа до пристанището в Александрия голямо количество спиртни напитки и ловни пушки от Лийдс, наел четирима италианци да вкарат стоката във вътрешността на континента, после да изкарат оттам кожи, слонова кост и червено дърво, както наричали златото...

- Добри пари трябва да са паднали от онази сделка. Взе си ги баща ви, не че му завиждам, но никой после не разбра къде отидоха тези пари... Ни ипотеката на къщата си погаси, ни читав кораб си взе под наем... Да кажеш, че ги е изпил, или ги е пръснал по жени, няма такова нещо. Баща ви беше човек с царски табиет и се гнусеше от човешката тиня. Според някои от тукашните българи Димо бил купил онова казино, дето го виждате сред градините на брега на реката. Там ходели да трошат парите на бащите си богатите ефендета и пашовите синове... Но аз не вярвам. Друго нещо имаше, но за това друго нещо той никога не спомена. Втората партида със същата стока, дето пристигна тук през октомври, обаче се провали. Властите хванали италианците в Джибути, посбили ги, докато си признаят, но разплитането на чорапа не стигна до баща

ви. С агентите си той работеше под чуждо име, говореше им само на немски, а и преди да се срещне с тях, нарочно си изрусяваше косата и брадата с нещо, дето му вика арсен, и си окачваше очила. Никой не можа да го уличи и да го хване, но стоката му пропадна. Конфискували я в полза на общинската банка „Масър“. (Масър - едно от имената, с което египтяните наричат не само столицата, но и родината си.) Той загуби и аз загубих. Защото ми дължеше пари. Бая пари ми дължеше. И сега, като го няма него, вие ще връщате дълга му.

След няколко дни Патриков покани Тоди в стаята си уж да приключат сметките между съдружниците, а всъщност да му каже, че Иляз ефенди, главният евнух на египетския хедиф Енвер паша, тези дни ме бил видял на балкона: „Машалла, къзъм! Кръв, мляко и шекер - в едно!“ - и предложил за мене безумната цена от триста египетски лири (30 000 гроша.), ако съм се окажала девствена. Горедолу същата сума баща ми дължал на съдружника си. Имало само една неприятна подробност: преди да брои сумата, купувачът трябвало, както си е по тукашния закон, да прегледа всички телесни части на предлаганата за продан стока, и ако ги намери на природното им място и в пълно съвършенство, плаща веднага, ако ли нещо не е наред... язък за стоката...

Тоди искрено се зарадвал:

- Благодаря ти, г-н Патриков, спасителю мой! Сваляш от шията ми тежък воденичен камък. Като задомя сестра си на сигурно място, ще мога да се разплатя с тебе и свободно да си търся късмета по белия свят....

След като уговорили сделката, Тоди поискал продажбата да стане следващата седмица, за да можел през това време за последен път да се покаже като грижовен брат, изпълнявайки желанието ми да видя пирамидите.

- Моля те за последна услуга, бай Патриков! Помогни ми с двайсетина лири, колкото да наема файтон и двама вардияни с оръжие и магарета - не искам по пътя да се случи нещо със сестра ми, и то баш сега... щото и ти, и аз ще загубим...

Същото казал и на биволаря. Обещал ме и на него и срещу честната си дума взел и от него пари.

Вместо към пирамидите рано една сутрин тръгнахме към кръстопътя, откъдето двуколката със същия оня едър и тромав вол щеше да ни закара до гарата на Кайро. Багажа си бяхме приготвили от предния ден и Тоди го беше отнесъл в обора, откъдето пътьом го взехме.

Искахме да се върнем в Цариград, надявахме се там да намерим помощ от чичо Хаджипенчович, най-близкия приятел на татко: Тоди да се цани някъде из именията на пашите като помощник-управител, нали е учил агрономия, а аз да стана гувернантка в българско или гръцко семейство. „Пък може и да ти намерим някой човечец...“ - успокояваше ме брат ми. Към обед стигнахме в Александрия, но кораб за Цариград имаше чак на другия ден в десет часа. Не

можехме да отседнем в хан заради оскъдните ни средства, но любезен полицаи - оказа се коптски християнин - ни упъти към манастира „Свети Мина“. Същия ден там беше пълно с миряни, повечето от тях жени, дошли да измолят от светеца здраве, рожба или венчило.

Нощта прекарахме легнали в градината около храма и когато преди разсъмване студената влага от тревата просмука завивките и дрехите ни, богомолците един по един се надигнаха, наметнаха се с одеялата и черджетата си и тръгнаха да обикалят сградата, шепнейки молитви, докато изгря слънцето и под ранните, но вече палещи лъчи завивките взеха да димят на гърбовете ни.

Облякох послушническото расо, мислено благодарих на г-жа Христина за предвидливостта, на гърдите си окачих дървения кръст и се приготвих да вляза в църквата. Не знаех за какво да се моля. Казаха ми, че светецът не бивало да бъде претоварван с много очаквания, тъй като и бездруго щял да изпълни само най-силното желание на молящия. „Нека живи и здрави да идем в Цариград“, „Спаси ме от монашеството при г-жа Христина“, „Помогни ми да се излекувам от моя недъг и да мога да се омъжа!“

Брат ми влезе в храма преди мене. После ми призна, че поискал небесната помощ, за да може да стигне до Тулча и да свари там дядо ни жив.

Когато дойде моят ред и аз коленичих пред иконата на беловласия конник, сълзи рукнаха към гърлото ми и можах да изрека молитвата си само наум: „Йово... дай ми го! Него ми прати! Него!“.

Надявах се, но не вярвах.

За Цариград тръгнахме с кораба „Мармара“. Пътувахме в трета класа, което значи седнали направо върху голите дъски на палубата или най-много върху издутия пътнически куфар...

Датата беше 11 май.

Щяхме да слезем на пристанището Фенер и да се опитаме преди мръкване да стигнем метоха при българската черква, като и този път възлезем стоте стъпала на Юксек калдъръм. Но още на първата площадка спряхме и се огледахме да зърнем гръцкото кафене, където старши келнер беше оня набит и не много млад мъж...

- Няма го, челеби. Няма го Радон ефенди. Отлъчи се оттук за близо две седмици. Майка му във Войнягово беряла душа, пък той е един на майка... та затуй.

И отново поехме нагоре по хълма.

И черквата, и метохът се оказаха затворени. В двора на храма сварихме старец, истински поданик на Османската империя, ако се съди по червените му арнаутски потури, бозавата анадолска антерия, продънените одрински кундури и изтъркания фес меджидие. Старецът подреждаше три стола един до друг и явно си приготвяше легло.

- Всяка година на днешния ден всичко, що е живо и българско, се изселва на

Чобан-чешмеси, та там на поляната да яде и пие, да слуша гайди, да играе хора и да слави братята Кирила и Методия... Е, и султана да споменува с добро, щото спорти неговата милост празникът ще бъде пазен от двама джандари с напълнени пушки... против гърчолята! Щото гърчолята завиждат! Много завиждат тез йорговци смрадливи и поради завист вършат пакости... Хеле пък, откакто се сдобихме с екзархия... Че нас турчинът не ни мрази тъй, както ни мрази гъркът!

- А къде се намира Чобан-поляна?

- Ей натам... отвъд бостаните... далечко е, ако нямате пайтон... Все по пътя... по оня път отсреща, дето води за Одрин, а от там за Панагюрище... по него съм дошъл в годината на Кримската крамола и ако е рекъл Бог, по него ще ме изпроводят, макар и напред с краката...

Старецът свали антерията, сви се върху столовете и се зави с дрехата си. Тоди вдигна куфара, аз метнах на рамо бохчата и без да говорим, поехме към улица Арап сокак при милата баба Макрухи.

Двата следващи дни брат ми прекара в черквата и читалището с надеждата да се срещне с някой от приятелите на татко и да потърси каквато и да е работа - писар в някоя от търговските кантори, домашен учител по френски или даже пазач на някоя от пашовските вили в юскюдарските лозя. Втората вечер донесе вестта, че хаджи Иванчо бил заминал за вилаета Багдад, изпратен от великия везир да инспектира там своя приятел валията Мидхат паша, чието нововъведение във вид на напоителни канали може и да е наливало вода в пясъка на Сирийската пустиня, но май повече било източвало имперската хазна. Държавният пратеник щял да се върне след няколко дни.

Третата вечер Тоди се похвали, че най-после успял да намери работа: цанил се каикчия към привременния екзархийски съвет, като длъжността му изисквала да превозва българските митрополити от Ортакой до императорския дворец Топкапъ или до някое от европейските консулства, ако е нужно, а в останалото време да върши, каквото му заповядат. В задължението му влизало от време на време да разтрива ходилата на някой от Владиците с влажна морска сол, предварително стрита на прах.

Аз останах в къщата на баба Макрухи, но като бедна роднина - стаите на горния етаж на къщата бяха заети от гръцко семейство с две момчета, та се наложи да ношувам върху дългия сандък за дрехи в стаята на хазайката, а през горещите нощи да спя под навеса в задния двор върху нещо като голям чувал, пълен с трева и сухи платанови листа, които при най-лекото ми помръдване пукаха.

Така и щях да си остана там, ако един неделен следобед не беше ми хрумнало да облека роклята от бяла ленена батиста с бухнали ръкави и маншети от муселин и да застана в градината зад решетестата пътна врата в очакване на Тоди, който бе обещал да ме заведе на улица Шербетхане, да гледаме как

български дюлгери от Трявна зидат новата сграда на изгорялото в майския пожар английско консулство.

Денят беше горещ, аз разпънах чадърчето си, а с другата ръка едва забележимо разлюлях розовото си ветрило, разкрасено с образа на Лина д'Аборе - мадам Бътерфлай от Букурещкия национален театър, - и застанах така, че да мога да виждам улицата, по която щеше да се зададе брат ми. Винаги съм вярвала, че самото ми очакване помага на времето да се придвижва бързо и Тоди щеше да се появи по-рано от друг път. И точно тогава по улица Арап сокак изтрополя карета, подмина малко и рязко спря, вдигна се толкова гъст прах, че не забелязах трите червени лалета, изобразени на вратичката ѝ, но и да бях ги забелязала, едва ли щях да се досетя, че тази бяла карета принадлежи на престолонаследника принц Мурад.

Бързо се дръпнах навътре, свих чадърчето и застанах под сянката на платана. Усещах, че нещо особено щеше да се случи, и се надявах то да промени живота ми. Така и стоях известно време, докато силуетът на мъж в европейски дрехи спря пред вратата и твърде деликатно почука. Знаех, че съм сама в къщата, и се страхувах да отворя. Чуването се превърна в нетърпеливо тропане и прегракнал глас умолително извика:

- Мадмоазел, сил ву плеее!

В същото време зърнах през решетката брат ми да се прибира и го видях как забърза към мъжа. Чух, че двамата се заговориха. Макар и доста близко, аз можах да доловя само откъслечни думи, но достатъчни да разбера, че мъжът се казвал сеньор Армади, но предпочитал да се обръщат към него с „мосю“, притежавал малък театър и в момента театърът му пребивавал в Истанбул по покана на самия престолонаследник, парижки възпитаник и горещ почитател на изкуствата.

С валчестото си тяло и заострена глава, потънала между раменете, мосю Армади ми се стори приличен на костенурка. Той ни покани в „Кафе дьо ла корон“ и почти разплакано ни обясни, че животът му в момента зависел от моята благосклонност.

- Имах нещастieto да бъда баща на красива дъщеря, не толкова красива, колкото сте Вие, благородна госпожице, но все пак достатъчно за нуждите на скромното ми предприятие, което смятах да завещая на нея. Моята Ивон обаче миналата нощ умря. Не съвсем. Но за мене като баща тя вече е мъртва. И светът свърши. Да, светла госпожице, и Вие, благородни ми господине, светът свърши завинаги и ще може отново да възкръсне само ако Вие пожелаете да му вдъхнете живот... на цена, чиято цифра очаквам да назовете...

- Но аз не съм актриса, мосю Армади...

- Достатъчно е, че сте красива. Красива сте и говорите френски с онова уважение към езика, присъщо на истински изтънчените натури, какъвто е и самият принц престолонаследник... Това е всичко, което се очаква от Вас. В

събота вечер, да, идващата събота, Негово Императорско Височество пожела да види в домашния си театър същата онази радост за духа и очите, на които имаше любезността да се наслади при посещението си в Париж... „Марион Делорм“! Красота, страдание и добродетел! Юго! Великият Юго! Да, но моята Ивон-Марион, вместо да полети към висините на добродетелта, както това е пожелал геният, затъна в блатото на глупостта. Избяга. С някой си туземец. С някой си прост търговец на вълнени платове от долното поречие на Дунав...

По-късно можах да попитам мосю Армади дали търговецът, отмъкнал неговата Ивон, е бил рус, синеок и освен с платове е търгувал и с вълна?

- Нали не допускате, мила госпожице, че този балкански примат е имал шанса да ми бъде представен! О, това би било твърде висока чест за него и върховно унижение за мене! Та той дори няма зад гърба си държава! Той е от никъде! Вълнени платове и бубено семе! Моля Ви се! От долното течение на Дунав! Сигурно от самата делта! Там живее в наколно жилище на заблатен остров и угоява комари! Пощадете ме, моля!!!

В следващите дни не се случи нищо от онова, което очаквах. За една седмица научих текста на ролята - репетирахме в малкия павилион на двореца Чираган, - като през това време позволих на хубавеляка Гастон, твърде мургав за бретанец, да се влюби в мене и дори да целуне кутрето ми, докато се опитвах да залепя левия му мустак. Целият екип на театъра се състоеше от седем души и дори примадоната, за каквато временно се числях аз, освен да припада с финес в ръцете на любимия си, трябваше да умее бързо да скъси фуста или да отпусне баста върху напирания бюст на дойката, а след като се поклонил грациозно в края на представлението, после да запретне поли и чевръсто да премете сцената.

В деня преди вечеринката, очаквана, както после разбрах, с трепетно вълнение от целия харем и особено от третата жена на принца - французойка, с която той се запознал още през 1867 година, докато заедно с чичо си султан Абдул Азис обикаляли Европа, - сварихме двореца обграден от войници. Предната нощ една от хайлакините, както наричаха жените в палата, усетила неразположение, а на сутринта лекарите от медицинското училище констатирали признаци на холера. До вечерта в квартала Пера станаха известни още два случая на заболяване, а следващите три дни болестта пламна едновременно в гръцката махала Татвала и в предградията Румели Кавак и Анадолу Кавак, разположени едно срещу друго на двата бряга на Босфора при входа му откъм Черно море. И тъй като по същото време в Европа усилено се говореше за съществуването на някакви болестотворни живинки, обитаващи вътрешностите на човека и именуеми микроби, лекарите намерили за уместно да пълнят с хлорна вар устата, носа, ушите и другите телесни отвърстия на починалите холерни, за да запушат източника на заразата.

Беше началото на август, а към средата на месеца епидемията като че

поутихна, или поне така си мислехме ние, защото вече бяхме успели навреме да напуснем столицата и да намерим прибежище на Халки. Господин държавният съветник, както вече наричах чичо Хаджипенчович, ни предложи гостоприемство в дома си, но брат ми така и не се възползва, защото тъкмо тогава между българите островитяни се чу, че мисис Хелън Струмски искала за две седмици да гостува на английския консул в Солун и търсела пазач на къщата си.

- Но без никакви жени, надявам се! Да?! - каза тя на Тоди, връчвайки му тежкия грозд ключове и прилична предплата.

Така дочакахме края на август...

- Ваше Благородие, по Ваша заповед и на Вашите услуги явявам се да Ви запозная с донесението си.

- Слушам Ви, г-н Питек.

- Успях, Ваше Благородие.

- Така ли? И в какво точно?

- В старанието си най-стриктно да зачитам дадените ми от Вас разпореждания, като на всяка цена удължа престоя си в дома на Негово Превъзходителство г-н Хаджипенчович. Известявам Ви, че спечелих доверието на г-н държавния съветник и вече се числя към неговото домакинство.

- Похвално, Питек. И как Ви се удаде този несъмнен успех?

- Не беше лесно, Ваше Благородие. След като преписах спомените от хаджилъка на г-н баща му, Негово Превъзходителство ме много похвали и ме запита любезно дали бих отделил от времето си още някой и друг ден, че да му извърша една услуга, за която все не намирал достатъчно годин и напълно доверен човек. Но не каза каква точно ще бъде тази работа. Аз, като всяка една културна личност, скромно и с поклон благодарих за честта и зачаках да бъде поставен в течение на новата ми длъжност.

- И?

- Тук не мога да се похваля. Единственото, което последва в моя полза, беше преместването ми от малката стаичка до килера в една по-голяма с добър изглед към морето, а иначе продължих да се храня в кухнята заедно с Дишка.

- Що за особа?

- Готвачката. Дето Ви казах, че хаджията я довел от Русе да му угажда на ядене и пиене.

- Какви са новите Ви задължения?

- Към бъдещата ми работа господарят имаше само едно изискване: пълна тайнственост за онова, с което ще се занимавам, и любезно, но не и досадно внимание към младата г-ца Евгения.

- И Вие?

- Признавам си, че последното не ме никак затрудни, защото нейна милост рядко се показваше на слънце, повечето от времето си прекарваше в отредената ѝ стая на втория етаж и макар че ни делеше само една стена, ние почти не се виждахме. Понякога госпожицата слизаше в салона и свиреше на пианото, но това, което ще кажа като собствено мнение, няма да бъде в нейна полза. Дъщерята на моя господар г-ца Ефросина свиреше къде-къде по-разбрано и предизвикателно към чувствата и настроенията ми. Нея слушах наистина с удоволствие, но само веднъж, когато тя се прибра за ден-два в къщата на баща си, за да се подготви за предстоящото важно събитие в живота ѝ - годежа с д-р Бонев.

- Подробности за годеника?

- Господинът е известен българин на руска военна и медицинска служба, а според г-н съветника, и личен лекар на Негово Сиятелство графа... Но двете госпожици така и не можаха да се видят, защото в края на август се случиха някои събития... които едва ли заслужават вниманието на Ваше Благородие.

- Вашата задача е да помните и докладвате всичко с възможно най-големи подробности, г-н Питек!

- Точно тъй, Ваше Благородие. И затова най-напред ще си позволя да обясня как стана така, че бидох удостоен с високото доверие на г-н държавния съветник, а също и различните проверки за вярност, на които бидох подложен през времето, докато още живеях в стаичката до килера и влизах в къщата през задния вход...

-Да.

- Любезното внимание на г-н съветника спечелих още в края на работата си по преписването на бащините му тефтери. Точно тогаз в Цариград завърши Българският църковен народен събор и Негово Превъзходителство заедно с още трима важни господа...

- Имената им?

- Гаврил Кръстевич ефенди, Георгаки Чалоглу ефенди и най-омразният човек на моя господар - д-р Чомаков...

- По каква причина двамата се мразят, нали и двамата са българи?

- Българи са, ама докато на събора писали устава на екзархията, взели, та се люто скарали за нещо си... И се карали бая време, докато накрая се намесил Негово Сиятелство граф Игнатиев, да ги укроти, като че са малки деца...

- Ясно. Нататък.

- Ами нататък следваше поднасяне на църковния устав на Негово Превъзходителство великия везир, а чрез него и на правителството - за одобрение, което пък значеше пълна парадна униформа на господин съветника и одеколон „Ватерло“. И точно тогаз възникна една случка, придвижила после живота ми напред в правилната посока, възложена ми от Вас. Ще си позволя да отбележа нещо, сигурно и Вам известно: г-н Хаджипенчович е мъж, досущ

европеец: висок, строен и изопнат като струна. Той следи да изглежда безупречно дори в нощната си риза.

- Имал съм удоволствието да се запозная с Хаджипенчович ефенди.

- Та, в деня на посещението си при везира господарят се гръмко ядоса на Дишка, че не е лъснала добре ботушите му. Тя горката се разплака, но пък за мене този случай се оказа добър повод да изпъкна в очите на хаджията и го помолих за разрешение от сега нататък аз да се грижа за този му блясък.

- И какво точно направихте?

- Честно казано, не знаех какво точно трябваше да направя, но когато човек е под напрежение или пък е възпален от жежка амбиция, той, ако не може да си спомни нещо, измисля, което, както казват, също било един вид спомняне. Та какво направих аз, ако е угодно на Ваше Благородие да чуе.

- Вие сте тук, за да докладвате, господине, колкото по-подробен е Вашият доклад, толкова по-добре и за двете страни!

- И аз мисля като Ваше Благородие. И тъй: в онази сутрин, когато на въпрос станаха ботушите... Взех две яйца, отделих само белтъка, разбих го на пяна и с пяната наквасих чизмите. Като изсъхнаха, взех чист вълнен парцал, но не плетиво, а тъкан, и лъснах ботушите така, че щом господарят ми ги видя, извика: „Ама те блещат като дъга!“ Наистина слънчевата светлина така се разливаше върху черната телешка кожа, че тя заблещука в най-различни бои. От този ден аз станах по-приближен на г-н съветника дори от неговата роднина Дишка. Макар че тя му переше и горните, и долните гащи, на мене беше възложено да четкам мундирите на господаря - катадневния и парадния.

- Момент. А тази жена - перачката - споменавала ли е пред Вас как изглеждат долните гащи... интимното бельо на Негово Превъзходителство?

- Туй и аз го знам, щото ги виждах прострени да съхнат: ушити са от бял американ, с дълги крачоли и вързанки на кокалчетата.

- Имах предвид... как изглеждат преди прането... в смисъл никакви следи от извержения... нощни мъжки извержения...

- Ако питате дали господарят се изпуска по малка нужда...

- Не. Продължавай за... мундирите на държавния съветник!

- Първо ги проветрявам на балкона, после ги четкам - винаги от горе надолу по сукното, - след туй ги прибирам в долапа да висят. Но аз и в тази работа въведох нещо, от мене измислено: вечер, преди да прибера дрехите, аз пъхвах в джобовете на панталона и на китела малки платнени торбички, пълни с горчивата ароматна трева, дето в изобилие расте горе в задния двор на лицея - същата трева, с която във вид на отвара госпожите в Европа лятно време били обливали телата си подир всяко къпане. Както е известно, мирисът на белия пелин можел да попива в кожата на човека и да пречи на потта да избива и да се вмирисва. Дано не Ви изглежда самохвално, ако кажа, че същото лято баш в големите горещини г-н съветникът с изненада забеляза резултата на моето

старание и лека-полека взе да се отказва от постоянния си одеколон „Ватерло“, като прибягваше до неговата услуга само когато се срещаше с две-три точно определени лица.

- Кои са тези лица?

- Ако Ваше Благородие разпорежи, ще мога да дам сведения за тях при следващата ни среща.

- Постарайте се, моля. Та какви бяха по-нататъшните Ви заслуги пред Негово Превъзходителство?

- Точно така, Ваше Благородие. Наистина става дума за голяма заслуга и това се случи неотдавна, когато по време на една кавга успях да спася сина на господаря - господин Величко - при злостното му хвърляне в Босфора с цел удавяне или поне насиране от страх пред удавянето.

Простете ме за неприятната подробност, но така си беше. Младият Хаджипенчович обичаше да показва пред хората колко много езици знае...

- А знаеше ли ги наистина?

- Не съм годен да преценя това, но съм чувал, че той в Русе бил учил в гръцко училище, после нагазил в науката посредством славянската гимназия в Одеса, след туй се опитал да изучи академията „Свети Сава“ в Букурещ. И тъй, докато накрая разбрал, че тази работа не е за него, смирил се и поискал от баща си капитал, за да отвори кантора в Солун за търговия с обработени волски кожи от Либия и Мартиника.

- Адрес на кантората?

- Няма такъв. Той първо я отворил, подържал я някое време отворена, а след туй решил да я затвори.

- По каква причина?

- Според него причината била природна. Гемията с първата пратка от стоката попаднала в буря при влизането си в Солунския залив и така скоропостижно потънала, че по-тежката стока отишла на дъното, а по вълните останали да плават само волските кожи. Но като нямало кой да ги прибере, те скоро се загубили от погледа.

- Кога и как се е случило премеждието с младия господин, когото искали да удавят?

- Трябва да има вече две седмици. Една вечер - това се случи, след като Негово Превъзходителство се беше върнал от пътуването си до вилаета Багдад, - той спешно ме изпрати да занеса писмо на адрес Гранд рю дьо Пера номер 462 и да го предам лично на Негово Сиятелство граф Игнатиев, с когото, както знаете, двамата са близки приятели.

- Не знам това, а Вас съветвам да забравите всичко, което мислите, че знаете по този въпрос. Разбрано?!

- Напълно разбрано, Ваше Благородие. Та за моята работа. В посолството ме посрещнаха много любезно, поканиха ме да изпия един чай в компанията на

графския кочияш, с когото си говорихме на френски, макар че той знаеше само грузински. Туй добре, но докато чаках отговора от страна на г-н графа, аз изпуснах кораба, който точно в девет часа тръгва от Цариградския мост за Халки. Наложих се да използвам вапора в единайсет и за по-приятно чакане аз седнах в градината на хотел „Флам“ да изпия чаша лимонов шербет и да послушам музиката на онези бели едрогърди немкини, които свиреха на кеманета. Сигурно ги знаете.

- Не ги знам.
- Добре е да ги видите. Пълнят и очи, и уши.
- Нататък, моля!
- Да. Разбрах. Та седях си аз и си слушам най-удовлетворително, когато малко преди да стане десет часа, от вътрешността на хотела излязоха трима младежи с европейски дрехи, но само един от тях носеше фес. Едва ли бих обърнал внимание на групата, ако не бях познал гласа на младия Хаджипенчович, когото мислехме, че е още в Солун да оплаква там отплаването на кожата. Величко пиянски крещеше и замахваше да удари ту единия, ту другия от другарите си, а те го мъкнеха по стръмната улица покрай Метерханата.

- Къде го завлякоха?
- Надолу към спирката, дето конският трамвай стоеше и очакваше пътници. Не беше никакъв зор за тримата млади господа да натикат господаря ми в купето. Като видях това покушение, аз веднага хукнах подир возилото, но за мене се оказа невъзможно да пробягам разстоянието до следващата спирка със скорост, по-голяма от тази на четирите коня, запрегнати в трамвая. Когато стигнах пристанището Касъм паша, видях, че пътят на младия господин към брега бе вече белязан от стъпкания му фес, редингота и едната му обувка - познах я по сребърната катарама и фльонгата. На самия бряг зърнах другата обувка, а между каиците в тъмната мазна вода видях мъжко тяло безпомощно да търси за какво да се улови, че да изплува. Сkochих, както си бях с дрехите, и успях да измъкна изтрезнелия удавник, но при спасяването му пострада оня плик с отговора от улица Гранд рю дьо Пера.

- Изгубихте ли го?
- Не го изгубих, но не можах да го опазя от повреждане, затуй по разпореждане на господаря трябваше на другия ден да изсуша писмото, но непременно на сянка, за да не избледнеят още повече размазаните от водата букви. Сетне господарят ми възложи да разчета написаното, което запомних, за да Ви го съобщя: „Засега лицето В. Л. не предизвиква нашия интерес. И. П.“ Последните две букви разчетох като „Негово Превъзходителство“ (И. П. - инициалите на личното и бащиното име на Николай Павлович, граф Игнатиев.), но не знам дали съм бил прав.

- Добре е да забравите както текста на писмото, така и целия случай...
- И г-н държавният съветник явно мисли така,

щом никога после не спомена за гореизложеното произшествие. То си има и причина. Негово Превъзходителство твърде дълбоко беше улисан в изпращането на г-н Величко в Букурещ, където младият господар да отвори търговска кантора за внос на земеделски сечива от Австрия и износа им в Молдова.

- Друго?

- Известно време в къщата не се случваше нищо за запомняне и тълкуване. Животът си течеше, изпълнен с ежедневните ми задължения, сред които за най-унижаващо моите природни качества смятах съпровождането на Дишка до пазаря в Халки и мъкненето на гръб чувала с тикви, ряпа или зеле, според сезона. Все пак аз не съм кой да е. Щото, ако бях кой да е, сега нямаше да стоя срещу Вас в тази приятна беседа.

- Моля, седнете, г-н Питек. И продължавайте.

- Благодаря, Ваше Благородие. Та за чувала. Носех го, но цялото ми лице негодуваше и господарят долавяше недоволството ми. Понеже е възпитаник на справедлива Франция, Негово Превъзходителство всячески се стараяше да ме издига в собствените ми очи и милостиво ме представяше пред гостите си като „моят писар, Михал ефенди“. Когато сред гостите му имаше и дами - най-често мисис Струмски и съпругите на френския и английския консул, а веднъж даже самата графиня Игнатиева, придружаваща Негово Сиятелство, - аз трябваше да се обличам алафранга - кремав костюм с бяла жилетка, като унгареца фокусник от казино „Конкордия“ на мегдана „Таксим“. Голяма работа е тоз човек! Ако не сте го гледали, идете да го видите!

- Няма да отида. После?

- При поднасянето на кафето аз, според тукашния обичай, оставах на почтително разстояние от гостите в изчакване на подходящото време да взема от ръцете им празните чаши. Така, без да искам, присъствах на част от разговорите между моя господар и Техни Превъзходителства.

- За какво най-често си говореха гостите на г-н съветника?

- Най-често одумваха Двореца, честата смяна на великите везири, несретата на Негово Величество от туй, че Мидхат паша тегли Империята към Запада, а пък Али паша и Недим паша повече напират към Русия, и поради това противоположно теглене Империята тъпче на едно място и се люлее ту насам, ту натам... Дамите само слушаха и се прозяваха в дантелените си кърпички, а текнеше ли им да продумат, споменаваха само капризите на черкезката Михри ханъм, за която казват, че била любима жена на султана и че Империята се управлявала от брат ѝ, щото той давал съвети на Негово Величество, който пък най-точно ги изпълнявал. Не крия, Ваше Благородие, че намирам това мое задължение като най-високо доказателство за доверието, с което ме възнаграждава господарят, отделно от онези двеста гроша месечно, които могат да се видят някому малко, но аз и на това съм благодарен.

- На Ваше място бих поискал повече.
- Минавало ми е през ум да възроптая против размера на тази цифра, но като знам, че г-н Хаджипенчович не е богат човек... Уж държавен съветник, а заплатата му не надскача пет хиляди и петстотин гроша, което е равно на петдесет и две-три лири. Туй може да са пари, но само за човек като Вас и мене, но за едно Превъзходителство това си е направо сиромашка работа...
- Той ли Ви каза това?
- Г-н Хаджипенчович не обича да говори за пари.
- А за какво обича да говори г-н Хаджипенчович?
- За българските черковни работи. Всичките му мисли и целият му акъл отиват все в разговори за екзарха, патриарха и за враждата между Гръцката патриаршия и Българската екзархия... и за някаква си схизма...
- Чай?
- Благодаря. Няма да откажа.
- Слушам Ви.
- Преди няколко дни г-н държавният съветник ме извика в салона, поръча на Дишка да ни донесе кафе, триж кипнато по русчушки, и като отвори пред мене кутия от замразени плодове, извади от нея пакет, загърнат с восъчна хартия. Бре, викам си, туй ми прилича на пачка книжни пари... какво ли ще рече тоз образ! Нищо такова не се оказа. Само десетина снимки на млади мъже, всичките облечени по европейска мода, и до тях се мяркаше ухиленото лице на младия ми господар. На гърба на всяка от снимките имаше надраскано с молив различно мъжко име...
- Господин държавният съветник каза ли Ви нещо по повод на тези лица?
- Каза ми. И мога да го повторя дума по дума, защото това беше моята нова длъжност. Ето какво ми каза: „Знам, че имаш много силна памет за лица и за букви. Очаквам от тебе да запомниш имената и лицата на тези млади хора, Величковите приятели, та когато ги срещнеш, да можеш да разпознаеш всеки от тях, колкото и да е пиан. Оставям ти снимките за три дни. После ще ги върна там, откъдето съм ги получил, след като те препитам, разбира се“.
- Как мина препитването?
- Доста набързо, защото в същия ден в къщата щяха да идват някакви много важни гости.
- Какви хора гостуват на Негово Превъзходителство?
- Най-различни, но рангът на повечето от тях е толкова нисък, в катадневен смисъл казано, че позволява да бъдат посрещани от Дишка, без от нея да се изисква кремав костюм.
- Имена или длъжности?
- Господарят се обръщаше към тях на някакви съкратени имена, както си става навсякъде в България. Защо да се притурям да ги помня, като файда от туй няма.

- Нека аз да реша от какво има файда и от какво - не. И не се пестете в... притурянето! Моля!!!

- Разбрано, Ваше Превъзходителство. Та за гостите. Често по християнските празници на трапезата ни в Халки сядаха едни и същи момчета - четири русчуклийчета, дето по ходатайството на г-н съветника били приети във военното на Н. В. Султана медицинско училище. Преди същите да си тръгнеха за лятна ваканция в Русе и след като се върнеха оттам, те винаги навестяваха благодетеля си и му носеха новини от бащите и армагани от майките си.

- Вие присъствахте ли на тези срещи?

- Не. Изглежда, г-н съветникът не ги е смятал за важни. Винаги, когато се срещаше със земляци или други известни само нему хора, мене ме пущаше да се разхождам из острова или, ако искам, и отвъд него да ида, и аз ходех най-често до българското читалище във Фенер. Там се запознах с мнозина българи, но така и не завъдих приятелство с никой от тях.

- Защо?

- Страхувах се да не ме използват, като ме замолят да ходатайствам пред хаджията за нещо си. Само веднъж на своя глава реших да не изпълня заповедта за разходка из острова... И точно за тази вечер смятам за нужно да Ви донеса...

- Дата?

- Двайсет и осми август на текущата хилядо осемстотин седемдесет и първа година.

- Да. Слушам.

- В същата онази вечер, Ваше Благородие, нищо в къщата не беше така, както си биваше друг път. И туй ме много зачуди и ме тури нащрек. Рано следобед господарят се върна от Държавния съвет и разпореди на Дишка да приготви мъжка вечеря за четирима, което ще рече много месо, много лют пипер и много вино. През годините, откакто живееше сред мюсюлмани, г-н съветникът бе поотвикнал от виното, но ракия пийваше сегиз-тогиз. От поръчката личеше, че гостите му щяха да бъдат българи. Почаках да ме извика и да ми разпореди нещо, с което и аз да допринеса според длъжността си, но той заръчал на Дишка да ми каже от негово име, че съм отпуснат от работа за три дни, и ако искам, мога да ида до Одрин, където на другия ден започвали мазните борби, като наградата за победителя тази година била нечувана: черен арабски жребец от конюшната на самия султан. Оставил ми и една лира за харчлък така, извън заплатата...

- Твърде щедро!!!

- О, Ваше Благородие сигурно знае, че хаджи Иванчо е човек, който си позволява да пилее време и пари само заради нещо, което стои по-високо и от времето, и от парите.

- А кое, според Вашите наблюдения, Питек, стои по-високо от времето и парите?

- Не съм толкова изучен, Ваше Благородие, но мисля, че става дума за... придобиване на всевишната султанска милост... или пък за любов... такава, дето се случва веднъж в живота...

- Няма такова нещо, което да се случва веднъж в живота, Питек. Ние просто само веднъж го забелязваме. Но да продължим. Значи Вие получихте домашен отпуск...

- Да, цели три дни! Но хич не се зарадвах. За три дни могат да се случат много неща, може например да стане преврат в Империята, пък точно тогава аз да се окажа в Одрин! Но любопитството, а и най-вече дългът, който съм поел към Вас и към цяла Русия, ме така окуражиха, че аз реших непременно да остана под този покрив и да видя заради кого г-н хаджията поръчва вино и чисти къщата си от всякакви външни тела, каквито сме ние с г-ца Евгения.

- И нея ли?

- И нея. Заточил я при брат ѝ в дома на мисис Струмски, която тогава вече се беше върнала от гостуването си в Солун. Но добрата идея, както Ваше Благородие несъмнено е забелязал, никога не идва сама, тя води със себе си и добри трудности. И с мене стана тъй. Пребродих аз наум цялата къща, дано намеря скришно място, където да се приютя за дните на отпуската, но мястото да е снабдено с барем един безопасен, но сигурен отвор, че през него да мога да следя очакваните събития. И след дълго и упорито съзерцаване на морето отсреща придобих едно просветление: няма по-подходящ отвор за моята работа от готвачката Дишка. Тя отдавна ме гледа умилно...

- Поздравления!

- Благодаря, но няма защо. Тя не ме вижда като мъж, а като особата на човек, по-висшестоящ от нея в служебната стълбица. Иначе женицата е вярно куче на стопанина си и ако се наложи, би спала на шалтето пред вратата му... Ама чакайте... Не е това, което Ви минава през ум!

- Не знаех, че сте медиум, Питек. Какво смятате, че ми минава през ум?

- Ами... като на всички мъже... ние, мъжете, нали... храним все едни такива сладостни подозрения.

- Нямам никакви подозрения, г-н Питек, ни сладостни, ни горчиви. Освободете ума си от подобна грижа, моля! И какво?

- Та за Дишка: сгодна по вънкашността своя, пъргава като катеричка и все още млада на лице, тази мила жена щеше да удовлетвори всички изисквания на моя случай. Така реших аз и като свързах в бохча най-нужните ми за тридневен пътване вещи, но така, че липсата им от стаята ми да е видна още при пръв поглед, с нетърпение се явих в кухнята при моята бъдеща възлюбена и с всичката решителност, на която съм способен, заявих:

- Нийде няма да ходя!

- Че как тъй! Нали хаджията заповяда...

- Хаджията може да заповяда на ума, но не и на сърцето ми. Какво ще правя

без тебе три дни!

Да не те виждам, да не те чувам, да не усещам твоя мирис на...

- На босилек. Аз винаги преплаквам косата си с отвара от босилек.

- В някакъв си Одрин! Заради някакви си мазни борби! Моят Одрин си ти! Тук ще остана и ако трябва, тук ще умра! Скрий ме така, че да съм само твой!“

Чак ме е срам пред Вас да призная как възпалено изрекох обяснението си, но заедно с туй ми става и жално за мене си, щото никога досега не съм срещал жена, пред която наистина да искам да изрека такива думи, а съм вече на двацет и четири.

- А тя?

- Тя, клетата, стисна краищата на черната забрадка върху гърдите си - не съм я питал по кого носи траур - и виждах ръцете ѝ как мърдат нагоре-надолу спорти посоката, в която диша сърцето ѝ.

- Какво ще правиш там, където ще те скрия?

- Каквото е мястото. Ако е под леглото, ще мълча и ще слушам. Ако е в леглото - каквото е Бог наредил...“

Може и да се показах възгуб в онзи момент, но сторих тъй, че въобще не ѝ дадох възможност да размисли и да избере, защото аз бях вече размислил... И като я сграбчих юнашки през кръста, тикнах я в къшето зад вратата и я държах там затисната под гърдите ми, докато по лицето ѝ потекоха сълзи и аз разбрах, че туй е сокът на узрялата ѝ воля.

- Молодец, Питек! Ами ако в този момент стопанинът на къщата беше надзърнал...

- Надали! И двамата с Дишка знаехме, че Негово Превъзходителство никога не влиза в кухнята, а какво останало в килера. Прибере ли се от града, той първом дръпва звънчето, за да извести на прислугата да бъде нащрек в очакване на нуждите му, а после извиква откъм салона: „Дишко, яви ми се!“, което пък значеше, че след съвсем кратко време готвачката трябва да е наложила на главата си дантеленото боне така, че и косъм да не стърчи изпод него, да е вързала бялата си престилка с двата бродирани джоба и да поднесе кафето на хаджията точно така, както са му го поднасяли в „Акадамия“ на ул. „Сен Перес“: чашката наполовина пълна, до нея чинийка с бучка шекер и стакан със студена вода. И двамата с Дишка знаехме, че кафето си г-н Хаджипенчович пиеше толкова дълго време, колкото бе нужно да се свари едно кокоше яйце. И ни секунда повече. Дишка отместваше от печката тенджерката с яйцето и - точна като часовник - отиваше в салона да разтреби масичката пред бежовата тахта, на която хаджията обичаше да се излегне. Излегне се, метне си през кръста одеяло от камилска вълна и дълго гледа в една точка, без да трепне с клепачи. Прилича на умрял с отворени очи. Но туй - между другото. А иначе разговорът ни с Дишка продължи все в посока към най-важното - де да се скрия.

„- Нощем - добре. Нощем... както и ти викаш... в креватя... Ами денем?

- Денем или в килера, или на тавана.
- На тавана можеш да ходиш само на четири крака, пък и прозорчето е замрежено от паяжини. Засега ти остани в килера и клекни ей там зад качето за зеле, а още по-добре ще бъде, ако се свиеш вътре в него. Качето за момента е празно.“
- Няма да Ви описвам за всичките онези разкоши и душевни удобства, които може да осигури на човека едно каче... Но го изтърпях. Щото имах цел и тя беше обща за Ваше Благородие и за мене.
- Май ме ласкаете, Питек! И колко време клечахте в качето?
- Ми кажи-речи цялата вечер. Дишка, горката, се чуди как да ме облекчи. Хем търчи между кухнята и салона с гостите, хем пътьом надниква при мене да ми пошепне по някоя дума, колкото да не ме оставя в умствена тъмнота... А накрая, след като хората се прибраха по стаите си, а моето нетърпение взе да ме разпъва отвътре...
- Моля, спестете ми интимните подробности!
- Ама то нямаше никакви други подробности освен дрезгавия шепот на Дишка... Това исках от нея - да ми разправя... Какво тя е очаквала от мене, не знам, но аз моето си го получих...
- Сигурен съм, че освен памет за лица и букви Вие сте силно паметлив и за всичко чуто и изречено...
- Точно тъй, Ваше Благородие! На слух съм още по-паметлив. Дума по дума запомням, дори изреченото да е на чужд език, дето не го знам. Казаното може и да не разумявам, но мелодията на думите помня. Ей сега ще Ви кажа какво ми рече Дишка през онази вечер:
 „Четирима са. Комшията - доктор Стамболски, още един срамливичък такъв, той и друг път е идвал, името му било Илич, май нещо търговец, а третият е незнаен, но пък свещеник. Той затуй и не поиска да пие. Ама как сладко си хапна! Гледах го и му се радвах. То и другите много не пиха. Виното хартиса, но яденето едва стигна. Най-много приказва попът, а тримата го слушат и кимат ли, кимат. Викат му Дякон, като че туй му е името. Особено хаджията - той най-много кима... „Прав си, Дяконе, аз също като тебе мисля, че хайдушките чети не вършат работа. ..“ Чети, г-н Михале! Чуя ли думата „чета“, стомахът ми се връзва на възел, а езикът ми се отвързва на плач и клетви... Но туй са си мои кахъри. Когато внесох кафето, чух Илич да подрънка с кесия: „Събрали сме тук близо сто лири... от нас помощ за делото...“. „И от мене още осемдесет!“ - подрънна с кесия и хаджията. А Стамболски, вместо да даде някоя лира според силите си, зададе питане: „А какво ще кажеш за полската програма, Дяконе? Поляците викат, че от всичките милиети в Империята ние българите сме били най-горе и нам се пада великата роля да...“. Аз не чух каква ще е тази велика роля, щото хаджията посочи с вдигане на вежди празната чиния на доктора и аз тръгнах да му досипя... После докторът си отиде у тях си, оня

срамливичкият се прибра да спи, а за кафето останаха само господарят и свещеникът... Като отидох после да прибера празните чаши, чух отчето да казва:

- ... Ако служенето на народа е грях, хаджи, то не искам прошка и от Бога!...

Видях господаря да кима с глава в съгласие, но не продума нищо за Бога, само ябълката на гръкляна му подрипваше, все едно че гледа снимката от погребението на г-жа Анастасия..."

- Още чай, г-н Питек?

- Може и вода. Мерси.

- Поемете си дъх... и да продължим.

- Така минаха двата дни, Ваше Благородие, без да мога да изляза извън качето. Рано на третата сутрин реших тайно да се измъкна през задната порта и да сляза до града, дано чуя нещо за мазните борби, та ако рече хаджията да ме запита, аз да свидетелствам с авторитета на човек, лично присъствал в самия център на произходящото. Отидох в турската махала Фатих на другия бряг на Босфора, дето българи рядко стъпват, изпих две-три чаши салеп и поседях тук-там върху рогозките пред кафенетата, подочух туй-онуй за черния кон, па надвечер се повърнах на острова, готов да давам всякакви отговори. Господарят ме попита:

"- Е, как мина борбата?... Коджа Таш ли спечели жребеца, или брат му... Те двамата са близнаци и никога не се знае как са се споразумели предварително...

- Никой, Ваше Превъзходителство. Бориха се, докато и двамата паднаха капнали от умора и тъй останаха на тревата прегърнати, като умрели... А коня го пуснаха и той сам си отишъл в конюшнията.."

Хаджията тогаз се усмихна - неговата усмивка е нещо най-рядко срещано - дръпна ме по-навътре в градината и ми каза най-мъжките думи, които дотогава бях чувал:

"- Заврял си се в някой бардак, залепнал си до нечия бяла дебела кълка и три дни не си изпълзвал оттам! А таз лакърдия за близнаците и султанския кон зевзеците я разправят на такива балъци като тебе... Хайде сега тичай да се напиш, че утре рано ще проводиш до гара Серкиджи скелеси г-ца Евгения и брат ѝ. Заминават си за Българско. Холерата плъзна и по островите. Тази сутрин открили двама в морското училище. Единият към обед починал. Ако искаш, замини и ти. Няма да ти се сърдя. Мене дори моите деца - годениците - ме изоставиха...

- Дето Вие, господарю, там и аз. Оставам с Вас, ако смятате, че животът ми може за нещо да Ви послужи!"

- Тук бях напълно искрен, Ваше Благородие, защото, както съм Ви известил, аз нямам нийде никого - ни да се грижа за него, ни той за мен да се грижи. Пък и смъртта е една - по-добре в бялата къща на зеления остров, отколкото в някоя пробита колиба из юскюдарските лозя.

И точно по туй време ми се удаде възможност да проникна в една от тайните на Негово Превъзходителство. Дотогава всички знаехме, че той веднъж месечно, но само в петък, посред бял ден се заключва в стаята си, като преди туй иска русчушко кафе и заръчва на Дишка всеки път едно и също:

- Няма ме у дома. Стамбул да пламне от четирите краища, мене ме няма!

Питахме се какво ли прави по два-три часа заключен, но не смеехме да си отговорим на глас. Докато един ден дойде нарочен човек, изпратен от страна на графа да ни извести за радостното събитие: Негово Сиятелство се бе благополучно сдобил с наследник... Тъй като такава новина е по-важна дори от пожар в Цариград, аз се пристраших и прекъснах доброволното заключение на моя господар. Той само дето не ме изяде с поглед, но като разбра новината, заповяда да затоплят банята, а на мене заръча да извадя парадната му униформа. Тогаз, докато се маях покрай гардероба, видях на масата на г-н Хаджипенчович дебела тетрадка със зелени кори, твърди като кориците на Библията. Помислих я за сметководна книга, но тъй като тетрадката беше отворена, аз видях, че листовете ѝ са изписани, но по тях нямаше ни цифри, ни подписи или печати. Повзрях се малко, колкото да прочета първото изречение... Знам, Ваше Благородие, че един човек, живял в Европа, не бива да прави това, щото Бог види и наказва...

- Понякога се налага, Питек, и Бог знае, че се налага, поради което прощава...

- Видях изречението „*Най-мила ми Анастасийо, макар и вече пет години да не си на този свят, ти си моя жена...*“. Страх ме е да го изрека, Ваше Благородие, но това ми приличаше на писмо до... до покойната съпруга на господаря...

- Хм. Добре би било, ако следващия път можете да ми предоставите подробен разказ за съдържанието на тези... хм... доста странни писма на г-н държавния съветник до... до оня свят...

- Още тогава се сетих, че така ще ми заръчат, затова предварително направих това, което току-що ми заръчахте. В радостното си бързане пръв от всички поканени да стигне в двореца на господин графа, моят господар не сколаса да прибере оназ зелена книга, но когато се върна късно вечерта, той я намери непокътната там, където я беше оставил, щото аз си дадох труд, преди да я докосна, да запамята точно как е стояла преди докосването. И преписах що-годе красиво намереното там писмо, та сега имам честта да го предоставя на Ваше Благородие, пък Вие си го четете, когато намерите за потребно.

Студено ми е, мила ми Анастасия. Винаги ми е студено - денем, нощем... Винаги... Не смея да се оплача на децата, ще ме сметнат за луд. Къщата ми нова и темелна, на острова почти цяла година е топло, а аз всяка вечер седя загърнат с дебелото одеяло, дето го купихме в Браила... Външно що-годе се стоплям, но кръвта ми не мръдва в жилите - като застояла вода... Понякога се усещам, все едно съм змия през октомври - кръвта ѝ изстинала, едва се движи... Не намирам

нищо около мене, от което да очаквам радост. Ефросина е в Русе, там двете със сестра ти стягат чеиза за сватбата, Величко го пратих в Букурещ, дано този път захване що-годе търговия... Преди време го представих на Мидхат.

- Ваше Превъзходителство, пред вас във верноподанически поклон припада този млад човек, петимен за наука и готов да служи на Империята, ако правителството го обезпечи със стипендия в някой от европейските градове.

А Мидхат - тогава беше везир - ме хвана под ръка, отведе ме до прозореца, да не ни чуе Величко, и с дълбока въздишка изрече:

- Зле вървят работите в Турция, приятелю, зле... Щом баща ти, русчушки търговец, тебе можа да те изучи в Париж, а ти, държавен имперски съветник, не можеш да направиш същото за сина си...

Не искам да живея така, както живея. Ни с българите българин, ни с турците - турчин. А за руснаците съм такъв, какъвто им трябва в дадения момент. Българите ме мразят, защото съм на турска служба. Онези отвъд Дунава ме охращват във вестниците си... и Каравелов, и Ботйов... наричат ме с най-противни прозвища... Не им отвърщам на нападките, защото не искам да падам до низостта им... В службата също не ми е лесно. Ориенталците са подозрителни по природа. За да ми вярват, трябва да съм дважд по-правоверен от мюсюлманите... Често ме подлагат на изпитания било с опити за подкуп, било чрез въвличане в интриги. Мидхат уж ми е приятел още от Русчук, но се държи с мене като с подчинен. Когато отидох в Багдад въоръжен с най-високи пълномощия от правителството, за да инспектирам работата му на тамошен валия, той пак се отнасяше с мене надменно, дори по-надменно, отколкото към своя заместник Шакир... Целият ми живот тук е непрекъснато очакване на удар... Дори от страна на българите...

- Дааа... Добре, Питек! Доста добре!

- Може би Хаджипенчович ефенди е щял да пише още, но новината за щастливото събитие у Негово Сиятелство го накара да зареже всичко и да хукне към пристанището, щото да не изпусне кораба...

- Доколкото разбрах, Вие, Питек, сте назначен за пожизнен писар...

- Адютант на Негово Превъзходителство, Ваше Благородие! Личен адютант с право на униформа и носене на оръжие! И като такъв вече цяла седмица вечерям на масата на господаря, което пък ми дава възможност да слушам дългите му разкази и предвещания за бъдещето на Империята и за съдбата на родината ни, чието име той произнася чрез вдишване през носа и в неговите уста то звучи като Бълхария. Така я караме, Ваше Благородие. Сутрин и вечер се моля холерата да ни подмине... И за Вас се моля, защото сте мой благодетел!

- Похвална работа сте свършили, Питек. Най-важната Ваша задача от днес нататък ще бъде да се сдобивате с копие от писмата на държавния съветник до... отвъдния свят. Ще имам грижата новите условия на работа да се отразят по подходящ начин върху заплатата Ви. Ето, вземете. Харчете ги тайно, бавно

и по възможност далече от Истанбул. Пак ще се видим.

Дните, прекарани в дома на чичо ми г-н Хаджипенчович, се превърнаха в една дълга панихида в памет уж на татко, а всъщност на общото им приятелство и на парижката им младост. Вечер сядахме в градината срещу морето, гледахме отсреща азиатския бряг и понякога оставахме така, докато хаджията неизвестно от какво потрепереше, и за да се оправдае, казваше, че взело да захладнява, после пъргаво отиваше в къщата да донесе одеяло, загръщаше ме и продължавахме да гледаме отсреща азиатския бряг и постепенно просветващите фенери на Юскюдар. Друг път пък изопваше крака, кръстосваше ги и се отпускате на стола с усмивката на дете, сдъвкало кисел бонбон, на което много му се иска другите да си помислят, че бонбонът е бил сладък.

- Ние бяхме трима българи, Евгения, третият е Гандьо Кътьов, днес известен като члена на Съдебния съвет на Империята Гаврил Кръстевич ефенди. Навсякъде ходехме заедно. Всеки от нас имаше само по един приличен костюм, но понеже бяхме еднакво високи и еднакво слаби, можехме да си разменяме дрехите и все едно имахме по три ката. Навярно затова в балканската студентска колония ни наричаха франтовете от Делтата.

- Сигурно сте се радвали на голям успех сред французойките?

- Само баща ти. Момичетата се лепяха по него. Той прилагаше една специална тактика, която и ние с Гандьо пробвахме, но не постигнахме нищо освен снизходителни усмивки.

- Тактика?!

- Да. Отидем някъде, той седне в ъгъла, седи, мълчи и гледа, но с оня изразителен поглед на глухоням, който говори всички езици. После вече разбрахме истината... .

- Никога не съм виждала баща си тъжен или пък весел. Приличаше ми на някаква тиха и вечна машина, която не би направила нищо повече от онова, което очакват от нея, но и нищо по-малко. Затова все още не мога да повярвам, че изведнъж машината престана да съществува... Имам съвсем кратки спомени от детството си с него... Никога не ми е разказвал...

- Всяко лято ние, балканските студенти, работехме: Гандьо, като по-голям от нас и по-опитен, ни препоръча Шампан, особено по време на гроздобера, но Димо си избра оръжейната фабрика в Лийдс, под предлог че белгийците плащали по-добре. През всичките ни пет парижки години той се върна в Русе само два пъти: през четиресет и седма - да погребее баща си, а на следващата - да види новородения си син. Никой от нас не знаеше, че след погребението, като нямало как да остави майка си без пари, той се условил през лятото да

работи в някаква голяма мошия в Тулча. После цяла година кри от нас, че се е оженил - докато се роди брат ти и нямаше как да не признае. Приятели бяхме с Димо, но жените ни после не станаха приятелки. Нито пък вие - децата ни. Моите рано останаха без майка, леля им ги отгледа...

- Знам от мама, че г-жа Анастасия е била много красива жена и обичана от цялото русенско общество.

- Тя и сега е красива и обичана. Иди някой път в стаята ми и разгледай портрета ѝ. Само не я докосвай. И да има прах върху образа... никой не бива да я докосва...

- Разбира се...

- Извинявай. Самотата вманиачава човека.

И изведнъж:

- Знаеш ли, взех да свиквам с тебе... с Михал - също. И съжалявам, че ще ми се наложи временно да се разделя и с двамата ви. Гости ми идват... от България... Неколцина стари приятели... и ще трябва да ги подслоня... Мисис Хелън с радост ще те приеме в дома си, пък Михал ще го пусна да се порадва на ергенлъка си. Само за три дни. Дори няма и три. Утре е събота, още във вторник предобед ще можеш да се върнеш тук и да останеш, колкото ти е приятно...

- Благодаря, г-н Хаджипенчович!

- Не ме огорчавай, Евгения! Баща ти е моят най-близък приятел. Мой брат. А аз съм твоя чичо. Чичо ти хаджи Иван - и бих искал да ме наричаш така сега и всякога, защото се надявам, че Бог ще ни срещне пак...

(В София. На конашката вечеринка.)

В понеделник сутринта двамата с Тоди се сбогувахме с мисис Хелън, пожелахме си скорошна среща някога някъде, макар и тримата да си мислехме, че повече няма да се видим, и тръгнахме нагоре по хълма към къщата на чичо ни Иван, както помолих брат ми да го нарича. Слънцето ме заслепяваше и сред групата, която идваше срещу нас, можах да различа само млад свещеник с очила, съпроводен от Стефан Илич и чичо. За секунда се попитах кой ли от двамата гости е спал в моята стая?

- Отче Йоане, благослови тези достойни деца на достоен баща, моя скъп приятел и брат Димо Бояров.

Свещеникът ни прекръсти, изрече благословията си, мърморейки, а ние се наведохме да му целунем ръка. Забелязах върху кожата на ръката му дълбока и прясна драскотина. „През какви ли бодливи храсти се е провирал и защо му е трябвало?!“

Групата забърза надолу към пристанището, откъдето тръгваше корабът за Цариград, същият, който на другия ден щеше да откара и нас с брат ми, понесли новите си куфари, подарък от чичо, и съпроводени от неговия полуписар, полуприслужник Михаил Въглев.

Писарят ни заведе до голямата железопътна гара Серкиджи скелеси, настани ни в купето, където вече бяха седнали двама македонци от Кукуш, а в коридора млад мъж с превръзка на окото и облечен в сините дрехи на работниците от френската кланица, крепеше метален гюм, пълен с лед и месо. Брат ми го покани да седне при нас, но мъжът отказа с кимване и с жест обясни, че ще слезе на следващата гара. Влакът тръгна, на перона Вългов докосна с два пръста феса си с пожелание за добър път, видя ми се самотен и тъжен като врабче, размахало крило за сбогуване с отлитащите лястовички.

В онези първи години влаковете на барон-Хиршовата железница пътуваха само по светло. Нощта прекарахме свити в купето на гара Одрин, а на другия ден продължихме за Саранбей. Там линията свършваше, но пък край гарата стояха разпрегнати кираджийски каруци, пълни със сено, върху него проснат дюшек, покрит с домотък гюбер. Ние заедно с младата, в черно пребрадена жена спазарихме каруца да ни откара до Узунджово с надеждата да сварим откриването на Узунджовския панаир на 8 септември. Брат ми искаше да си купи револвер, кама и дивит.

- Ти на кого чак толкоз смяташ да пишеш?

- Ти ще пишеш. Мисля да те оставя на г-жа Христина, пък аз да отида при дядо в Тулча. Дори той да е починал, половината от чифлика по закон се пада на нас двамата като наследници на мама. Ако пък той - дай Боже! - е жив и здрав, ще се върна да заведа и тебе.

Това беше единственият случай, в който ние с брат ми изрекохме един пред друг своите очаквания от съдбата.

Широката поляна преди Узунджово беше вече препълнена с дървени сергии, вежди бели палатки, пъстри нови черджета, проснати направо на тревата, и върху тях наредени глинени съдове, дървени лъжици, кошници, изплетени от камъш, бродирани бели ризи от манчестърско платно, а също и върбови кошове, пълни с различни плодове. Беше едва първият ден на панаира, конните запии, изпратени да охраняват реда, стояха отстрани, гледаха света от висотата на седлата и снизходително слушаха бодри подвиквания на различни езици - млади продавачи хвалеха стоката си.

Там, пред сергията с оръжия, брат ми едва не се спречка с надут турчин - анадолец, ако се съди по мургавото му лице, - който все не му даваше възможност да попита немца колко струва револверът, който Тоди сочеше с пръст. Макар че не беше виновен, брат ми любезно се извини на грубияна, оня надменно махна с ръка, отмести с рамо продавача край сергията и измъкна от сандъка зад него револвер с дълга цев, върна се обратно на поляната и се заигра да разглежда оръжието... За миг се загледах в ръцете му и забелязах потъмнялата драскотина върху дясната му ръка.

На панаира останахме, колкото беше необходимо, за да дочакаме превоз за Пловдив. Преди да тръгнем, потърсихме подарък на г-жа Христина.

- На какво би се зарадвала една монахиня, за която самият живот не представлява радост?

- Не знам, Тоди. Не знам нито каква ни е тя, нито какви сме ѝ ние... И защо точно при нея трябва да отидем.

- Последната нощ, преди да ми признае, че иска да умре, баща ни се опита да ми каже нещо, което човек се решава да изрече само преди смъртта си... Но се разплака...

- Татко?!

- Да. Татко. Само едно: „Виновен съм пред Христина. Ние с нея...”

- Може би са се познавали още от Белград.

- Да. От Белград. Учили са там по едно и също време, само че тя е била в богословския клас, а татко - в търговския. В класическата гимназия. Имали планове и как ще живеят, като се върнат в България. После татко заминал да учи в Париж, а тя станала учителка. „Не ѝ се обадох - нито преди да се ожения за майка ви, нито след това...”

- Кой от двама ни ще ѝ каже?

- Дай да изберем някакъв предмет... нещо такова... дете може да ѝ намекне за истината, без да се налага ние да я изричаме...

Избрах малка икона-кандило с lika на Богородица и вързах пакета с черна панделка.

Рано на другата сутрин за Пловдив тръгна керван от трийсет талиги и шестима конници - двама отпред, други двама накрая и по един от двете страни - всичките накичени с по два револвера и кама в поясите, а на рамото - пушка. Това бяха нашите пазванти и те срещу доста добра сума - по лира на пътник - поемаха защитата ни срещу нападения от разбойници от мястото на тръгването, та до последната спирка - филибелийския Куршум хан. Турчинът, който яздеше успоредно с талигата, в която ние с брат ми се возехме, бе нахлупил почти до очите си възголяма чалма и макар че носеше мустаците си завити на кръв, през цялото време си тананикаше. Яздеше с изправени рамене и в пълно единение с животното под себе си, като част от него. Само при спускането по върло нанадолнище ездачът първо се навеждаше малко напред, с две ръце придърпваше юздата, изопваше я и така едва удържаше коня си, като го вдигаше на задни крака, а предните се белееха, сякаш животното беше обуто с бели чорапи. Вечерта спряхме на бивак край Марица, талигите се построиха в кръг една зад друга, в реда, в който бяха пътували, коларите спънаха конете с букаи и ги пуснаха да пасат наоколо, в средата на оградената поляна запалиха огън, хапнахме и налягахме около талигите си. Само пазачите останаха да се разхождат покрай кръга, всеки от тях близо до петте каруци, които имаше да охранява. Разпознах фигурата на нашия вардиянин - наметнат с ямурлука, той ми се стори по-едър и тромав. Повърви, стигне до някъде, спре, огледа се, подуши въздуха като куче, обърне се и все така бавно измине обратно своята

част от кръга... Забавлявах се да броя крачките му - докарах ги до седемдесет само в едната посока и ми се доспа. През дрямката чух как до нашия колар се приближи един от пътниците и му каза:

- Дошел е чауш със заповед. Властта дири дорест кон с бяло на предните крака...

- Ми нека си дири. Моите коне са черни.

Човекът се обърна на другата страна и скоро захърка. До мене хъркаше брат ми. Спеше и целият стан.

И днес не мога да кажа каква беше онази сила, подтикнала ме да пропълзя разстоянието до пазача с ямурлука и без да се изправам - дадох му знак и той се наведе, - да му пошепна какво съм чула. Върнах се на мястото си все така пълзешком. На сутринта, когато из стана се разнесе новината, че един от конете на керванджиите липсвал, а на негово място бил оставен оня, белокракият, само аз не се учудих. Макар че се досещах за истината, най-подробно разпитвах за случилото се, но никой не можа да ми каже повече от онова, което предполагах.

Така стигнахме до Пловдив без охрана на нашите пет талиги. Там керванът се раздели според посоките, накъдето пътуваха хората, ние се преместихме в шеркет с четири места и заедно с възрастен мъж и младеж на годините на брат ми - през целия път не посмях да го погледна в лицето - тръгнахме към Карлово.

- Тъй и тъй ще пътуваме кажи-речи цял ден, добре е да си кажем кой кой е. Аз съм чорбаджи Минчо Вазов, търговец на ядива и преди, а Иван е синът ми. Имам и други синове.

Младежът кимна, после обърна глава и се загледа в ожънатите ниви край пътя. С крайчеца на окото си долових правилен профил с гъста кестенява брада и светли очи. Брат ми пръв се досети.

- Както разбирам, Вие сигурно сте г-н Иван Вазов?

- И съчинявате стихове!!! Четохме Вашето стихотворение „Борът“. И в Русчук миналата година, а неотдавна и в Цариград го четохме. Вие сте поет.

- Ако всеки, който пише стихове, е поет, то и аз трябва да съм... уважаема госпожице...

- Евгения. Сестра ми. Аз съм Тодор. Фамилията ни е Боярови.

Старецът първо се вгледа в нас, после в сина си:

- Спорти както рече туй момиче, излиза, че тебе, Иване, те знаят от Русчук, та до Стамбул... Ми туй си е половината султанат. Ще кажа на майка ти, та да се охвали на цялата махала. Но ако питаш мене, сине, хич не си ми за хвалба. Търговията храни света, деца, стоките и альш-веришът са, дето въртят парите... А читанките са само за в празник... да прочетеш „Отче наш“ и да се подир пречистиш... Тъй че, Иване, стой в пълна умствена острота зад кантара в дюкяна и смятай хесапа без калем, та да не може никой да ти угадае сметките.

Двамата Вазови седяха срещу нас с брат ми, старият уж се правеше, че дреме, но от време на време полуотваряше очи и долавях върху себе си напрегнатия

поглед на слабограмотен човек, взрян в непознат текст, чийто смисъл много иска да проумее. Накрая явно не се стърпя и попита:

- Вие... по каква работа идете насам?
- На гости в метоха. Г-жа Христина ни се пада леля...
- Доста похвално. На нас къщата ни е близо до метоха. Като поотпочинете, вземете да ни споходите. Хеле пък ти, моме. Чорбаджийка Съба е книжна, че и писмовна. Ще има да четете и да си хортувате... Кажи и ти бре, Иване!
- Разбира се! Заповядайте, г-н Тодоре, и Вие, г-це Евгения...
- Сигурно имате нови стихотворения, които ще ни прочетете...
- Той и да няма, заради вас ще напише! Чу ли, Иване! Сядаш и пишеш, ама като да стават за пред гости!

Надвечер стигнахме Карлово, а час по-късно и Девическия манастир в Сопот, където не ни очакваше г-жа Христина.

- Боже пресветли!

Прегърна ни, изхлипа, после бързо излезе на двора - да огледа дали някой вдетинен не се крие нарочно, за да я изненада...

Влезе, пак ни прегърна и дълго стояхме, притиснали лице към раменете ѝ, а дрехите ѝ миришеха на суха трева и восък.

Тъй като съгласно манастирските правила мъж не можел да ношува под покрива на обителта - така ми казаха, - Тоди трябваше да отседне в хана. На другата сутрин той нае кираджийски кон и тръгна да мине Балкана през стражевите кули над Кърнаре, после да се спусне в Троян и от там - през Ловеч и Търново - да стигне Русе, а след това с парахода - и Тулча. Дълго време не можех да си обясня защо, преди да тръгне от хана, Тоди не пожела да мине през метоха, за да се сбогуваме!?

- Сигурно кираджията на коня е бързал да тръгнат заранта рано, че да прехвърлят Балкана, преди да е мръкнало. Нощем там бродят разбойници.

Когато след време научих истинската причина, брат ми вече го нямаше.

Още на следващия ден г-жа Христина каза, че имала работа при г-жа Евпраксия, игуменка на девическия манастир в Калофер, и три-четири дни нямало да я има. След сутрешната служба тя обяви на осемте сестри монахини, че съм нейна гостенка мирянка, което значеше, че ще остана в голямата килия, колкото искам, без да участвам в живота на манастирското сестринство. Първите дни порядките в светата обител не се отнасяха до мене и аз ставах, когато се наспя, а това значеше късно, тъй като нощем не можех да мигна от тишина и неизвестност. Усещах се на кораб, закотвен близко до пристанище, но нито се приближава към брега, нито тръгва към друг бряг. Понякога чувах откъм черквата пеенето на сестрите при полунощната служба и излизах на чардака, да усетя мириса на зряло грозде и да послушам дишането на Балкана - дълбоко и уморено, като на човек, изкачил връх.

Там - под асмата - видях една сутрин млад мъж в европейско облекло да стои

с гръб към чардака и с лице към манастирската черква. Не помня какво точно съм си помислила в оня момент, но знам, че бързо се върнах в килията и разрових куфара да намеря малкото огледало, макар да знаех, че под този покрив подобни предмети на суетата са нежелателни. Излязох на чардака уж да поля цветята.

- Вас чакам, г-це Евгения... Но не исках да Ви безпокоя... Добро утро.

В шарената сянка стоеше същият оня висок млад мъж с гъста кестенява коса и брада, със светли очи и много бледи ръце....

- Добро утро и на Вас, г-н Вазов. Службата още не е започнала.

- Идвам като пратеник. Баща ми, а и другите господа от училищното настоятелство питат дали Вие бихте се съгласили да се условите за учителка в девическото училище, ако не за цял ден, поне за уроци само по френски език...

- Питането Ви е ново за мене и надали бих могла веднага да Ви отговоря, без да се посъветвам с леля ми г-жа Христина... Но тези дни тя не е тука. Ако в понеделник пожелаете да я посетите, тя ще може да Ви отговори...

- Бих го направил с огромно удоволствие, госпожице, но утре заминавам.

И сега не мога да кажа защо това съобщение ме изненада така неприятно, че ми се поиска да извикам: „Недей!“, но само се усмихнах - все пак бях ученичка на мадам Ламбер.

- Винаги е добре, когато човек заминава... Сигурно в Цариград отивате. Там има много писатели и вестници...

- Бях вече в Цариград. Нито аз го харесах, нито той ме хареса. Другаде отивам. Назначиха ме за преводач на френските инженери, дето строят железницата от Перник до Кюстендил... Неколцина французи, някои със семействата си... Ще им превеждам на турски и на български...

- Толкова далече... сигурно има три дни път.

- Даже малко повече...

- Желая Ви сполука, г-н Вазов.

Той като че се готвеше да ми каже още нещо, но аз отстъпих крачка назад, готова да избързам нагоре по стълбището, като че в стаята ми някой нетърпеливо ме очаква.

- Искате ли да имате при себе си това...

Спрях, но когато той извади от вътрешния джоб на сюртука сгънати листове и ми ги подаде, аз твърде пъргаво (да, трябваше да бъде по-сдържана!) се върнах на предишното си място.

- Казахте, че ще се радвате да прочетете новите ми стихотворения... Освен ако не ми се е сторило...

- Да, да... точно това казах... точно това... не Ви се е сторило...

И почти политнах към него, сграбчих листовите и неизвестно защо, изрекох:

- Няма да ги дам на никого...

- Благодаря Ви. Те са само за Вас.

- Да, да... на никого...
- Може би ще поискате да ми кажете дали са Ви харесали... по-скоро, кое не Ви е харесало... Ще Ви пиша, ако леля Ви разреши...
- Още щом стигнете там!
- Още щом стигна там!
- Сбогом, г-н Вазов. Нямам търпение... и тичам горе да чета...

Той си тръгна, а аз зарових глава в листака на асмата и гледах след него, докато зави надолу покрай училището - може би отиваше да се сбогува с приятеля си, доктора, за когото казваха, че живеел в една стая с мечка....

Още помня походката на Иван Вазов - бърза като на дете, което едва се сдържа да не затича - и високата му, безупречно изправена фигура. По тази фигура го познах на трийсети декември хиляда осемстотин седемдесет и втора година, по време на вечеринката в софийския конак.

Не приех поканата на училищното настоятелство, защото се надявах, че брат ми скоро щеше да се върне и да ме заведе в чифлика. Но Тоди нито идваше, нито ми пишеше. За да заглуша някак си неприятните предчувствия, прекарвах времето в черквата да слушам песнопенията на монахините, а нощем сънувах Тулча. Там в двукатната къща на дядо ми зимно време огънят никога не загасваше. Така и не разбрахме кога слугинята Мица успяваше да изчисти камината, да изхвърли пепелта и отново да разпали цепениците. Сутрин ни събуждаше мирисът на изгоряла суха тръстика и на попара с прясно мляко, мед и сирене. Там имах кон - черния, буен и малко късокрак Зулин. Той зобаше овес направо от шепата ми, а видеше ли ме, че влизам в яхъра, помъкнала седлото - след коледните празници дядо ни водеше на лов за диви патици из дунавските блата, - Зулин процвилваше така тихо и дрезгаво, като че ми доверяваше нещо интимно... Гривата му беше гъста, остра и миришеше на дим...

След двацет и седем дни очакване най-после писмото от брат ми пристигна.

Мила ми сестрице, жив-здрав съм и досега не ти писах, защото не знаех къде и как ще бъда занапред. Горко е това, което ще ти кажа, но е потвърдено от закон: ние с тебе, освен че сме кръгли сираци, от три месеца насам вече сме и кръгли сиромаси. Дядо ни, преди да почине, е завещал на леля Тина чифлика, къщата и всичко, каквото е имал. Дори колибата на брега е прехвърлил на Сивчо, куция ратай, дето заедно с дядо се е сражавал като волонтиер във войската на Дибич. Ние с тебе въобще не сме упоменати в завещанието. Леля ме посрещна на двора и каза само две изречения: „Разбрах, че оня мискинин, баща ти, е пукнал, гробът му да се продъни, дано! Тук нямате нищо, а и в Русе нямате нищо, щото къщата ви е била ипотекирана и отдавна загубена“! И ми заяви, че не мога да пренощувам под нейния покрив. Отидох у поп Малчо и там ношувах. Сега ти пиша от Силистра. Услових тук се като учител със 700 гроша годишна заплата, два ката дрехи и с безплатна квартира в стаичката

за дърва на училището. Като по-голям брат, заместващ майка и баща, а и грижовен към теб, ще ти кажа да потърсиш постоянно убежище при г-жа Христина. Питам поп Малчо и той ми каза, че можеш да приемеш послушание в манастира, то траело най-малко три години преди замонашването, а три години е много време, пък времето, както знаеш, носи най-неочаквани промени.

Щом моето положение тук се закрепил или пък ако тебе те поиска някой почтен човечец, Бог няма да те съди, че си прекъснала послушанието, за да се омъжиш и да се приютиш под твоя си стряха. Ако не можеш издържа на строгия манастирски ред и пълното отделяне от света чрез пости, самотуване и други такива, потърси учителско място, макар то да не е никак сигурно, щото ще го имаш до лятото, а после пак си на пътя. Болно ми е на душата, че не мога с нищо да ти помогна, освен със съвети. Но от все сърце се надявам на г-жа Христина. Тя ни обича! Обичай я и ти! Стискам те в крепка братска прегръдка и няма да плачем, сестрице! Все още сме толкова млади, а и времената, които идват, може да ни потърсят за някаква работа!

Твой брат: Тодор Бояров, Силистра

Докато аз чаках писмото от Тулча, настоятелството бе довело за учител в Сопот един млад клисурец, препоръчан от архимандрит Кирил като човек, известен с това, че много добре играел ролята на Райна Княгиня в читалищна вечеринка и хубаво пеел в черква. Даскал Шумков всеки следобед се разхождаше до манастирските ливади и обратно, облечен в доста дълъг сюртук над възкъси гащи, носеше сламена шапка с шнур, вързан за едно от копчетата на сюртука, и съвсем искрено се възмущаваше, че толкова малко хора в селото говорят френски.

Така още в края на октомври аз се реших да приема послушание в девическия манастир под наставничеството на г-жа Христина и да я наричам „майко“.

Дотогава не знаех нищо за Бог, освен че той съществува, че е справедлив и че трябва да го почитаме и да му се боим. „Знаеш най-важното!“ - успокои ме наставницата ми и ме заведе на долния етаж, където се намираше манастирският скрипторий. Там седнахме една срещу друга и майката игуменка подробно и с видима наслада описа онова, което ме очаква като послушница.

- Отдаването ти на постническо житие е склонност и нужда не на ума, а на душата, мило дете. То е приближаване до Бога. Но никой не може да се приближи до Бог, без да се отдалечи от света. Тук не става дума за телесно преселване - като например да идеш в някое място безлюдно и глухо и там да живееш опазена от изкушения, тук думата е за пълно откъсване от мирските радости и възжелания, които ни заобикалят и замърсяват ума на човека. И доколкото доброволно ти се лишаваш от благата на света, дотолкова

милосърдието и човеколюбието на Отеца ни ще те подкрепя. Единението с Всевишния се подготвя от пълно душевно отричане на плътското. Само чрез това отхвърляне на естеството човекът получава онези блага, които се намират над естеството... Светът е диво животно, дете! Светът е звяр! И честита е всяка душа, намерила в себе си кураж да се спаси от челюстите на звяра...

Валеше първият есенен дъжд, мокри клони удряха прозореца, а когато накрая г-жа Христина ме попита: „Е, приемаш ли трънливия път на Христовото служене“, аз забелязах, че цялото стъкло беше облепено с огромни жълти листа от асмата.

-Да.

Определено ми беше свободно послушание: аз можех да излизам в селото и извън него, да преподавам в сопотското училище или дори в карловското, ако ме поканеха, но основното ми задължение беше да преписвам четиминеите на свети Димитрий Ростовски, като сама си доставям книгите чрез отиване до по-богатите църкви в Пловдив, София и дори в Солун и Охрид.

Туриха ми миндер в скиптория, на дървено магаре опнаха две дъски за нещо като маса, върху нея трупнаха няколко стари книги с оръфана кожена подвързия, купчинка бяла хартия, мастилница с перодръжка и - за всеки случай - няколко добре подострени гъши пера. Стаята беше ниска и въпреки големите ѝ прозорци сенчеста, с глинен под, чисто белосана и украсена с трикрила божигробска икона на източната стена. Прибрах дрехите си в куфара, скътах там чадърчето, ботите, ажурените ръкавици и огърлицата, останала от майка ми. Пътническият костюм съгнах най-отгоре с надеждата на човек, влязъл в болница и временно заменил ежедневните си дрехи с болничния халат.

Само след седмица се сдобих с манастирско облекло: дълга пола от черен шаяк, нещо като палто, подобно на къс сюртук, и черна памучна забрадка. Обуха ми и черни кундури, достатъчно големи, за да се носят през зимата с дебели вълнени чорапи.

Жените от манастирското сестринство - и осемте по-възрастни от мене, болезнено бледалики и до една неграмотни - ми подариха дълга плетена жилетка и железен кръст с наставлението да го нося в смирение и светлина, докато очаквам встъпването си в ролята на Христова невеста. Запазих и расото с конопената връвчица за препасване.

Животът в манастира - докато го гледах отстрани - ми приличаше на плавна и нежна мелодия, тя минаваше през мене, оттичаше се някъде и аз се усещах изплакната от примеси и така единосъщна по плът и душа, както вероятно се усеща новороденото. Но още първата седмица след като приех послушанието, взех да се съмнявам дали съм готова да го понеса. Редът в манастира беше толкова стар, колкото самата Библия, и в него не можеше да се промени нито една дума и нито едно тълкуване. Спяхме малко, хранехме се два пъти дневно - на обед и вечеря, - най-често с яхния от нахут, леща, кисело зеле или пък чорба

от изсушени гъби. Всеки ден службите в църквата започваха в три следобед - наричаха го Деветия час, часа, в който е бил разпнат Исус, и продължаваха докъм пет, а скоро след това - преди залез слънце - клепалото биеше за вечерня, наречена Първия час - нали Бог започвал всички свои творчески актове вечер. После имахме около три часа за себе си - прекарвах ги в четене и наизустяване на псалми или в размисъл върху душевната полза от въздържанието. Но през това време нямахме право дори да прилегнем, защото можехме да заспим, а малко след дванайсет часа през нощта започваше литургията, наречена Полунощница - спомен за Христовото възкресение, - и трябваше да я дочакаме будни. За сън ни оставаха четири часа до разсъмване, когато клепалото ни будеше за Утринната служба. Едва след нея всяка от монахините се захващаше с работата, която ѝ бе отредена - в магерницата, край чекръка или в яхъра. Аз слизах в стаичката си, отпусках се на нара и забивах юмруци в стомаха си, да не допусна повръщане. А повръщах от слабост и отчаяние. Дългите молитви, дълбоките ежедневни поклони - най-малко сто и все до земята, нощните бдения, постите, безсънието и умората от преписването под светлината на свещи (през зимата дневната светлина е оскъдна, а и рано се мръква) изсмущаха не само силите, но и желанието ми за живот. По едно време - трябва да е било около Димитровден - за пръв път усетих влечение към смъртта, но не спасение от земните тегоби търсех в нея, а онова сливане с покоя и светлината, което дава сънят. Сън. Само сън, все едно къде и как: може свита под дърво или застанала на един крак като щъркел; може под дъжд или пък по време на път; или в празната бърлога на звяр, който всеки момент ще се прибере гладен... Минутка да е, половин минутка даже, но да е сън...

Един следобед ме намерили припаднала на пътеката към църквата преди службата в Деветия час. Свестиха ме, сложиха ми сламеник направо на пода в килията на майка Христина и останах там три-четири дни, докато се съвзех достатъчно, че да мога да издържам на крака ежедневните литургии.

Къпехме се веднъж седмично, но не всяка седмица - помещението, набедено за баня, представляваше преградена част от яхъра на манастирския кон. През зимата то не можеше да се отоплява и ние поддържахме телесната си чистота чрез обтриване с мокри кърпи. Другите го правеха по двойки, както и живееха по две в килия. Аз, поради предмета на послушанието си, обитавах сама стаята на скриптория и в къпането си помагахме с майка Христина. Изпитвах свян да я виждам гола, но и възхищение пред тялото ѝ - бледо като току-що обелена орехова ядка, тяло с широк ханш, с малки, но все още стегнати гърди и гладки полегнали рамене, на които много би подходжала онази кехлибарена огърлица, останала ми от мама. Често пъти вечер, докато се силех да не заспя, се питах как ли щяхме да изглеждаме ние с Тоди, ако бяхме родени не от мургавата ни и вечно болнава майка, а от г-жа Христина.

Падна първият сняг и аз цял час го гледах, залепила нос о стъклото на

прозореца, както в пансиона гледахме дефилиращата по улица „Свинцилор“ рота от ловните войски на крал Карол. После настъпиха студовете и взехме да палим мангали с дървени въглища. Понякога се случваше от умора или недоспиване някоя от сестрите да задреме по време на нощните бдения и биваше наказвана да прекара три дни на хляб и вода в онова помещение, което лятно време използвахме за баня. Случи се и на мене. Помня студените нощи и небето с изцъклената луна: огромно тъмносиньо око със златна зеница в средата. Първата нощ се опитах да заспя права, облегната на стената и наметната с черджето, предназначено едновременно за постилка и завивка; после ми хрумна да използвам сламата от покрития с плочи под: събрах я и я натрупах в яслата на Гълъб - млад и силен кон, но сляп с едното око, - върху сламата метнах завивката, свих се в тясното пространство като в улей, обърнах се с гръб към животното и то цяла нощ пръхтя в ухото ми. Но от кръста надолу тялото ми бе така вкочанено, сякаш бях наполовина парализирана. Третата вечер се реших: преди да тръгна към яхъра, измъкнах от вързопа с мъжките дрехи и тайно навлякох под расото дебелия шаячен панталон, а когато наказанието ми свърши, сгънах го под възглавницата, защото зимата изглеждаше дълга и кой знае колко пъти още щях да ношувам при коня.

Вечерта, след като наказанието ми бе свършило, аз, вместо да наваксам с преписването, духнах свещта, измъкнах куфара изпод миндера и подобно слепец опипом взех да ровя из него, опитвайки се в тъмното да позная коя от дрехите си докосвам. Галех материята, стисках я в шепа, пропусках между пръстите си муселина и хлъзгавата коприна... Представях си как обличам ту едната, ту другата рокля, как разпъвам чадърчето, хващам под ръка Тоди и двамата се разхождаме по „Каля Викторией“ към фотоателието на Сатмари... И там на същата онази къса и шумна уличка Ноуа срещаме... да... той е...

„Здравейте, госпожице Евгения! Драго ми е да Ви видя отново!“

„Как ме познахте, господин Станоев!“

„Мога ли да не Ви позная...“

„Това е брат ми Тодор.“

„Драго ми е, господин Бояров! Познавах баща Ви! Но няма да говорим на тротоара, нали?“

И тръгваме нанякъде, брадичката ми докосва рамото му, усещам меката тъкан на дрехата и оня мирис на суха орехова шума... Тоди изостава, уж да говори с някого, ние вървим край езерото с лебедите в градската градина „Чешмеджиу“... пролет е и се свечерява, аз плета крака от притеснение, Йово с усмивка ме придържа за лакътя... И всичко наоколо ми изглежда вечно и създадено от Бога само за нас...

Това осъдително занимание, повторено няколко нощи подред, изглежда, бе взело да се отразява по някакъв начин върху лицето или поведението ми („Гласът ти! Гласът ти е станал по-неуверен в изричането на молитвите!“), щом

една сутрин майка Христина строго ми каза пред всички:

- Заклучи куфара и ми го дай. Ключа можеш да задържиш.

Но аз вече знаех наизуст всяко движение от сладката верига на моя самотен грях и късно вечер - през времето, предназначено за наизустяване на псалми - отново заставах на колене пред леглото, навеждах се точно толкова ниско, колкото изискваше измъкването на куфара, усещах гладката му кожа, като че наистина го докосвах, чувах звука от тътренето му по рогозката, после свалях ключа от шията си, внимателно го пъхвах във въображаемия мъничък катинар, завъртах го два пъти и куфарът се отваряше...

Облъхваше ме познатият мирис на тялото ми, съхранен в дрехите, които съм носила, прегръщах, макар и само наум, роклята от светлосиня дантела, белия копринен шарф, сивия пътнически костюм, ажурените ръкавици, пакетчето батистени кърпички, развързвах даже вързоп необличани момчешки дрехи заедно с пояса, феса и божигробската броеница...

Така - коленичила пред невидимото мое съкровище, ме свари една нощ игуменката майка.

Вдигна ме, прегърна ме и няколко пъти повтори:

- Не си за тука, дете... не си за тука...

Усещах устните ѝ върху челото си сухи и грапави.

- Още три дни в яхъра!

А навън вилнееше зимата и студът беше свиреп. Не помагаше дори навлеченият под расото шаячен панталон.

През втората нощ на новото ми наказание реших да избягам. Даже отвързах Гълъб, но не го изведох, защото не знаех накъде да поема. Опитах се да погледна картината от страни: дълбока нощ, силен кон, добра ездачка... Но къде да отида? Реших да поема към Пловдив, там да продам Гълъб, от Саранбей да се кача на влака до Цариград и отново да почукам на гостоприемната врата на чичо ми Иван Хаджипенчович, нали той ми заръча да помня, че е брат на баща ми...

За да излезем от манастирския двор двамата с Гълъб, трябваше да минем край прозореца на игуменката, а приближаваше време за Полунощната служба и можеше да срещнем и някоя от сестрите. Пък луната се беше ококорила, два пъти по-голяма от друг път и два пъти по-зорка. Реших все пак да огледам двора. И тогава забелязах човешка фигура - мисля, че беше на мъж, съдейки по широките крачки - мъжът премина през двора и след малко светна прозорецът на г-жа Христина.

Наложи се да отложи бягството за след края на Полунощната служба.

А когато откъм църквата дочух псалм 116 („*Защото Неговата милост към нас е велика и истината Господня пребъдва вечно*“), съпроводен с онези трийсет и три дълбоки и бавни поклони до земята, след които главата е леко замаяна и слухът мъчно би доловил страничен шум, аз изведох коня. Копитата

му отекваха по заледения калдъръм на двора, но кучешкият лай от съседните къщи заглушаваше издайническия тропот. Метнах се върху широкия и топъл гръб на Гълъб, залепих гърди до гръбнака му, а ноздрите ми отново - както някога в Тулча - усетиха острия досег с гривата.

Поехме по пътя към Карлово.

Не знаех има ли конски пазар в Пловдив, не знаех и каква цена да искам за моя полусляп другар, но вътре в себе си все се надявах, че нещо ще се случи и няма да ми се наложи да се разделям с приятеля си.

И то се случи.

Едър мъж застана по средата на пътя, най-напред забелязах чалмата му, а чак после видях насочената към мене пушка. На лунната светлина фигурата на мъжа изглеждаше неподвижна, като ствол на дърво с отсечена корона. Турчинът се приближи до мене, а аз, вместо да извикам, отпуснах юздата на Гълъб, затворих очи и зачаках да умра. Силни ръце ме стиснаха под мишниците, свалиха ме в снега и без звук ми превързаха очите с кърпа.

Пресипнал глас, кашляйки, ме попита на турски кой съм и къде отивам. Казах, че съм послушник от мъжкия манастир „Свети Спас“ и отивам в Карлово да викам д-р Киро Попов, защото един от братята е много зле.

- Тъкмо такъв като тебе ми трябва за ратай. Хем млад, хем послушен.

Същите ръце ме вдигнаха отново на коня, а гласът заповяда:

- Кажи си молитвата седем пъти - сигурно и вие, гяурите, имате молитви, щом имате бог - седем пъти я кажи, ама бавно, и чак тогава свали превръзката от очите си. Аз ще те гледам.

Повтарях „Отче наш“, докато се разплаках, бях жадна, сълзите се стичаха и замръзваха, една попадна в ъгълчето на устните ми, усетих я остра като връхчето на ледунка... Развързах кърпата и дори се осмелих да се обърна назад: турчинът наистина вървеше след мене. Когато гората от двете страни на пътя взе да става по-рядка, а в дъното премига нещо като светлина от огън, аз забелязах, че не влизам в Карлово, а се връщам в Сопот. Щом стигнахме селския мегдан и преди да завием надясно край къщата на чорбаджи Минчо Вазов, турчинът избърза, хвана коня за юздата и го поведе към двора на метоха. Там със запален фенер ни чакаше майка Христина. Моят странен спътник ми помогна да слеза от коня и се зае да разтрива със слама гърба на животното.

- Ето ти куфара. Бог не би приел непосилна жертва в негово име. Той никога няма да попречи на душевното ти желание дори когато вижда, че то е пагубно, защото Отецът ни е милостив и към най-тежките наши заблуди. От този час ти си свободна да отидеш където поискаш. Свободна си и да останеш тук като гостенка мирянка, и срещу хляб и покрив да преписваш светите книги. Бог приема, че страхът и студът, преживени през тази нощ, са достатъчно изкупление на дързостта ти, и ти прощава. Ако все пак решиш да ни напуснеш, този човек ще те придружи, докдето е нужно.

Майка Христина вдигна фенера към лицето на турчина, той свали чалмата и се усмихна.

- Ако госпожицата каже, може да я съпровожда и при брат ѝ, г-н Тодор. Той изпрати хабер, че е в Силистра и там поминува с даскалуване.

Стори ми се познат.

- Ще ме простите, госпожице Евгения, но сърце не ми даде да Ви пусна по тези опасни пътища... видях, че извеждате коня за към Карлово... И грях - не грях, прекъснах молитвите на майка Христина, а тя каза да мина по пряката пътека през лозята и да Ви пресрещна...

- Благодаря Ви, милостиви господине.

- Човекът тоз се именува Радон, от Войнягово. Цяла зима ще ни докарва дървени въглища за мангалите.

Разсъмваше се. Целунах ръка на игуменката, с половин око погледнах издутия куфар и затътрих крака към скриптория. Чувах звука на стъпките си по леда като ударите на гонг, оповестяващ края. Помислих си, че в този миг се погребвам завинаги. За-ви-на-ги! И ме изпълни онова чувство на покой, обземащо ме в минутите, преди да заспя. То измести от тялото ми напрежението, а ума ми избистри от колебания и надежди... Няма ли изкушения, няма и тревоги. Пийнах глътка вода, после дълго пих, макар че вече не бях жадна, може би съм искала нещо да запълня, а може би и да се удавя. Прекръстих се с такъв рязък жест, като че слагах кръст на целия си досегашен живот, после се захлупих върху купчината книги на масата. Там съм заспала.

След десетина дни - вторник, в средата на февруари седемдесет и втора - завърших преписа на една тънка протрита книжка, донесена от черквата „Света Неделя“ в Пловдив. *„Житието и християнските подвизи на света Теодора Александрийска“* - просветляващ разказ за млада жена, която поради душевни угризения след съпружеска изневяра избрала да изкупи сторения грях, като прекара целия си живот в манастир. Но в манастир за мъже... Отрязала буйната си коса, облякла широки мъжки дрехи и заедно с другите монаси ревностно се отдавала на бдения и молитви. И едва след смъртта ѝ, когато трябвало да я приготвят за последния ѝ път, братята от светата обител Октодекат разбрали, че двайсет години са делили покрив, тежък физически труд (докато строили новото крило на манастира), а и признания за мъжките мъки на плътта, с... жена. Прочетох житието още веднъж, прибрах изписаните листове в торбичка, ушита от конопено платно - него мишките не го ядат, - и отворих прозореца. Навън валеше тих и гъст сняг, виждах как отрупаните клони на дърветата се олюляват под тежестта му, нажеженият мангал ме облъхваше с равномерна топлина... като у дома, в Русе. Поиска ми се да чуя музика, но не писъците на тукашните зурни, а онази музика от бала на г-жа Мария-Луиза-Фана в салона на хотел „Виктория“, където танцувах с консул Монтлонг, а баща ми - най-забележителният мъж в залата - стои увлечен в разговор със сър Робърт Далиел

и само от време на време обръща поглед към мене със същата онази усмивка, с която ми казваше: „Ти си най-красивото момиче на света!“.

Решението ми избухна неочаквано: „Ще отида на Халки. Този път наистина ще отида!“

По онова време все още можех окончателно да се откажа от иначеския си обет, без да разгневя Бога с постъпката си. Усетих радостта си като разпукване на зора. Сигурно така се усеща пътник, дълго вървял в кръг из тъмна гора и в мига на най-дълбоко отчаяние зърнал пролука и светлина...

Сега вече знам, че тогава - и никога след това - разбрах какво значи чувството свобода: да усетиш волята си, да ѝ се радваш и да я следваш. Почувствах се окрилена, но и физически отпаднала, като че бях изкачила непосилно висок връх и ми бяха останали сили само да дишам. Отпуснах се върху нара - нещо непозволено за тази част на деня, - сплетох ръце под главата си и се отдадох на бълнуване: ето ме паднала на колене пред майка Христина - чувам гръдния ѝ глас, усещам ръцете ѝ да ме вдигат от коленопреклонството, да ме притискат към бодливото ѝ расо, грапавите ѝ устни усещам да докосват челото ми... „Иди, щом искаш! Бог не се радва, когато му служат насила!“ В отговор целувам двете ѝ ръце, хлипам от невъзможност да говоря, щастлива съм. Майка Христина ми дава благословията си, двете определяме деня на заминаването, Радон е уговорен да ме закара до Пловдив, там намираме познат сарафин и продаваме кехлибарената огърлица, а после аз сядам във влака за Одрин облечена като послушник, стиснал между коленете си дисагите с храна и малкото дрехи - женски дрехи, - нужни за първите ми дни на Халки... На гарата ме чака оня същият Михаил Въглев, писарят на чичо Иван... В столицата вече е подранила пролет, холерата е отминала, в читалището подготвят „Райна Княгиня“, но все още нямат актриса за главната роля...

Какъв миг, Боже! Тогава за пръв път - имаше и втори - усетих животът да протича през мене като тиха и мощна сила и да ме изпълва с онова чувство на радостна безпомощност пред красотата и справедливостта на световния ред, от който моята собствена воля беше нищожна на вид, но за мене велика частица... Не исках нищо повече. Нищо, освен още в този момент да изтичам при майка Христина...

Мръкваше се. Спрях пред килията ѝ в кратък момент на нерешителност. Капаците на прозореца бяха затворени, но при взиране човек можеше да долови тънка чертица светлина, трепкаща през много тясна пролука. Почуках разтреперана. Никой не ми отговори. Почуках втори път.

- Кой е?

- Аз съм, майко. Евгения. Мирянка Евгения.

Да, мирянка! Завинаги освободена от обета!

- Болна ли си?

- Не съм болна. Друго нещо.

Последва тишина, после като че дочух разговор, ключът отвътре се превърта и в жълтеникавия сумрак на килията видях да стои мъж, загърнат в ямурлук. Стори ми се огромен в ниската стая. Треперливият пламък на фенера ту озаряваше лицето му, ту плъзгаше по скулите му бледа сянка... Очите му проблясваха светло-засмени, после потъваха в сянката и ми изглеждаха тъмни... Не е ли... наистина... Знаех, че го познавам, но се боях, че съм го виждала само в съня си.

- А! Вие не сте ли...
- Аз съм.
- Веднага Ви познах.
- И аз Ви познах.
- Толкова отдавна...
- Пак ще се видим. Скоро ще се видим! Майко, благослови!

Мъжът целуна ръка на игуменията, вдигна качулката на ямурлука и поиска да тръгне. Но аз стоях на прага и не се сещах да се отместя. Погледна ме с усмивка, изви се и излезе с рамото напред така, че ме докосна само с дъха си:

- До среща, Евгения...

Произнесе името ми с особено приглушаване на гласните, като че го беше изричал стотици пъти. Усетих пробождащ студ - сигурно така се усеща новороденото при първия си досег с въздуха.

Майка Христина стоеше с гръб към мене и се молеше срещу иконата. Докато чаках разрешение да седна или да си тръгна, забелязах, че тъгълчето на черджето, проснато на пода зад вратата на игуменската килия, е захапано между дъските...

- Кажи.
- За кое?
- Защо дойде?

Наистина, защо дойдох? Обзе ме страх от мисълта, че не знам защо съм тук. Треперя, но дори не мога да се разплача. Гледам се отстрани и се виждам като нещо безсмислено, случайно сътворено, предмет без предназначение, учудвам се, че дишам и че дори забелязвам някои подробности... Няма музика, няма радост от световния ред, нищо няма. Само Той... Той е тук. И аз съм тук. И това тук е едновременно всички неща, за които някога съм молила Бог. Сега Всевишният е снизходил към мене и ми ги е дал... в един миг, но завинаги... „До среща, Евгения...“ Той дори знае името ми. Никъде няма да ходя! Никого не искам да виждам...

- Да не би да си размислила? И като една блудна дъщеря да си решила...

Готова бях на всичко. Каквото кажат, каквото поискат от мене, само да съм тук... и той пак да дойде, и пак да изрече името ми... Всичко ще изтърпя ...

В миг ме споходи мисъл:

- Грях ли е, майко, дето се чудя защо светата Теодора Александрийска е

избрала да изкупи духовното си престъпление чрез Божие служене тъкмо в мъжки манастир...

И сега не знам откъде се взе тази мисъл, но благодаря на Бог, че ми я прати...

Майка Христина ме прегърна през раменете и ме накара да седна на леглото ѝ.

- Бог отново те е осенил с мъдростта и благоволенieto си... Твоето питане ме кара да вярвам, че след дългото лутане ти си намерила верния път към спасението... Светата Теодора е избрала най-трудното служене: избрала е онова, което веднъж е изкусило душата ѝ - мъжката плът, - да бъде винаги и непрекъснато около нея, но без да може да я изкуши... Сега си иди. Утре пак ще приказваме.

На разсъмване, преди да тръгна към утринната служба, аз се разходих до портата на манастирския двор, уж че търся нещо дребно и вчера изпуснато, а всъщност се вирах да видя стъпките на мъжа... Личаха пресни и дълбоки в падналия предната вечер сняг.

Изпитах сляп, но мощен тласък да тръгна по тези стъпки, усетих даже особен прилив на сила, онази сила, която щеше да ми е нужна, докато следвам мъжа... но само надзърнах през прозорчето на портата, колкото да забележа, че следите завиват надолу, а там вече се губят в пътеката, отъпкана от подранили търговци и впрегатен добитък.

Познавах го, но не знаех кой е.

След края на службата, докато се прибирахме към килиите, попитах майка Христина:

- Този...

Исках да кажа „Този мъж...“, но самата дума, означаваща противоположния на моя пол, щеше да предизвика недоволно повдигане веждите на игуменката, затова казах:

- Този човек... гостът... не беше ли...

- Гининият син. От Карлово. Най-големият. Откакто баща му почина, взехме да го именуваме по майка.

- ... търговец на вълна и шаяци?

- За вълна и шаяци не съм чувала, но знам, че миналия месец продаваше гирит-сапун, а сега търсел да изкупува ярешки кожи.

Помня, че в онзи ден за пръв път от пристигането си в манастира изсърбах чорбата от изсушен лапад, без да усетя повдигане от блудкавия ѝ вкус, събрах в шепи и изсипах в устата си даже трохите от парчето клисав хляб, а мирисът на кисело зеле откъм тенджерата, турена да къкри на огнището, ми се стори някак си мил и домашен, като че идваше от съседите, където в детството си замръквах, увлечена в игри с децата им.

- Ей! Я чакай! Гледам те, нещо много си зачервила бузите!

- От студа е, майко...

- Зачервяването от студ е по-друго... Твоето е от...

Исках тя да изрече онова, което аз се боях дори да си помисля, но игуменията само въздъхна.

- Време ти е... Твърде много работи знаеш. Време ти е да дадеш клетва... И утре ще идеш...

И ето ме на другия ден: навлякла под расото шаячния панталон, разпуснала коси под шапката на послушник и окачила на гърдите големия кръст, аз седя върху чувалите с дървени въглища в каруцата на Радон, наоколо оскъдното следобедно слънце позлатява снега, някъде в далечината се чува вой на куче или на вълк, а конете предат с уши и сами ускоряват ход. Отиваме в Кърнаре.

- Тебе аз те помня още от Цариград, тогава... в читалището... Същия ден бяхме заклели брат ти. И баща ти присъства на клетвата. А вечерта всички се подсмихвахме на Тодор, че не можеше да познае Дякона.

- Дякона е бил там?!

- Той тогаз се беше натъкмил с черна коса, брада и мустаци, също като Стефан Караджа. Много обичаше Караджата още от времето ни в Първата легия и все с нещо гледаше да му подражава. Та затуй се беше натъкмил като него. Чак аз, дето съм свикнал да го виждам във всякакви каяфети, чак аз се подведох. Дякона никогаш не се появява пред хората по местата, където ходи, в едни и същи дрехи или в еднакъв образ. Много го бива да се престорва. Можеше да произведе от себе си всякакъв вид човеци, на всичките им знаеше чалъма на държанието и никой не можеше да му каже, че не е такъв, за какъвто се представя. Още когато двамата с него ходехме при разпопения отец Силвестър, още там му пролича, че го бива да привлича погледите и да омагьосва с гласа си. Само очите си криеше. Щото неговите не са очи, а баш тескере: не е нужно да доказва с документ личността си. Погледът му е веднъж завинаги. Погледне ли те, запомняш го и после на снимка да го намериш, пак ще го разпознаеш. Затуй помня, че съм го сварвал да стои пред огледалото и отец Силвестър да го учи как да преправя взора си така, че да го наподобява според случая. И дрехите сименяваше, и гласа сименяваше, че и походката... Понякогаш се захващаше да куца. Но винаги помнеше с кой крак е закуцал от сутринта и с него доуцваше до вечерта... Умееше и да заеква. Тъй добре го докарваше пелтеченето, че да го ожали човек. И имената си сменяше. Повечето турски. И за всяко ново име си имаше измислено жизнеописание. Изкарваше се, какъвто му се наложи - дори и зет на охридския каймакамин е бивал. Както и тогава в читалището... пелтек, ама пък каква биография...

- Помня го. Ристо Ставреси от Гевгели, съученик на Стефан Илич от Търговския лицей на остров Халки, чиновник в измирския клон на Отоман Банк. Бързаше да хване кораба за Хамбург...

- Харесал ти е, щом дума по дума си запомнила онуй, що е бил измислил за него си. Тъй беше. Но не тръгна към Хамбург, а хвана влака за Одрин, щото

отиваше в Българско. Излязох тогава след него и аз - мене ме бяха определили да го съпровождам като охрана, щото му бе за пръв път в Цариград. После и втори път дохожда. Та спускаме се ние по Юксека надолу към пристанището Фенер, а той: „Хубаво момиче туй Бояровото. Хубост, дето не тегли човека да я има, стига му само да я гледа“.

- Той... за мене?!

- За тебе. Чак се изненадах. Много рядко съм го чувал да каже, че е забелязал жена. А какви жени имахме по градовете! Жени като картини: хем хубави, хем знаят да мълчат... И все заради него влизаха в делото и помагаха коя с каквото може, без да се жалят. Но никогаш не бях го чувал да каже, че е запомнил с нещо някоя от тях. Една много видна госпожа без малко да разори мъжа си, богат търговец, но възрастен, уж по доктори харчела, лекувала се уж от бездетство, пък тя внасяше франковете в комитетската каса на Търново и все дебнела да свари някак си Дякона сам... И го сварила, паднала му на колене... и му се замолила като на Господ... „Само веднъж... само веднъж... мен врачка ми е казала, че ще захвана дете от тебе...“

- А той?! Какво направил той?!

- Че какво да направи?! Вдигнал я от земята, после, както повелява уставът, написал ѝ квитанция за сумите, дето била внесла за народното дело, и като се поклонил по европейски, изпроводил я до вратата и пратил поздрави на мъжа ѝ... Друга пък - арменка - помагаше на борбата чрез силната си коса. Ама коса да видиш! Дълга, гъста и лъскава като ръжев сноп. Пъхне в дебелината плитка листче, навито на масур - писмо до Дякона, - подир това усуче плитката на тила си като змийско кълбо, набучи по нея всякакви фиби и криви гребенчета, разпери бяло чадърче, заръча си пайтон и тъй минава през града чак до лековития извор. Там се наведе, та напълни шишенце да си го занесе вкъщи, наплиска образа си с вода, напръска и змийското кълбо, па извади гребенче, уж нещо се реше, уж си вее с ветрило от жегата, а пайтонът я чака... Накрая току-виж в тревата се мернало хартиеното масурче, понякога ветрило намирахме, изпуснато зад камъка до водата, пък то нашарено с незначайни думи... написани с български букви, но на арменски, щото Дякона и арменски поразбирваше, от прабаба му идело туй разбиране... Тръгне си Дългата коса - така я знаехме, - а някой от нашите хора дебне наблизко и прибира каквото трябва... Още не се е омъжила. Но не съм чувал бай Левски да е похвалил с нещо тази жена. А тя май му се надяваше... И не само тя. Но той искаше Йова...

Усетих как... да, от студа трябва да е било... усетих устните ми да залепват.

- Тя... тази Йова... много ли е богата... баща ѝ много ли е...?

- Колкото и да е богат един селянин с три дъщери, задоми ли ги и даде ли им зестра, богатството му намалява. А Йова е най-малката.

- Сигурно е много хубава?

- Аз от тези работи не разбирам, но знам, че селската хубост не е като

градската. От селската жена се иска в делник да е работно добиче, а в празник - китна градина. Деца да висят по нея като жълтици и кога плаче, другите да мислят, че тананика...

- Предполагам, че е руса и със сини очи... Йова?

- Не съм ѝ срещал очите, но за руса - не е руса. Косата ѝ възтъмна, но едно такова червеникаво тъмно, а из него като че мъждукат искри... Особено вечер, кога захожда слънцето... Имаше и гердан. Той ѝ го купил. Чак от Пиротския панаир го донесъл. Мънистата му като бобени зърна, само че розови. На хоро да отива Йова, от жътва да се връща - герданът виси на врата ѝ. Никой от нас, ергените, не смееше да я погледне. Струваше ни се заградена нива.

- А казвал ли ти е защо точно нея е харесал?

- Всинца туй се питахме. Защо не Дена Хаджистанчова или Тота Чорбаджимишева - все богати... пък и хубави... Веднъж чух старият поп да казва: „Има таквиз хора, дето Бог ги е направил от една и съща шепа пръст, разделена на две... но не ги пуснал заедно на земята, а ги пратил поотделно - та да се търсят... Щото търсенето подхранва живота... А намерят ли се... понякогаш и туй се случва... Ей ги онези двамата - видите ли ги!“ . И отчето навири брада, та посочи хорото, а там даскал Васил и трепетликата Йова... хванати един до друг, тъй ситно играят, като че двамата имат три сърца... - едно негово, едно нейно и едно общо... „Тези са се намерили... Или ще умрат в един ден, или никога няма да умират... *(Йова умира през 1937 година, когато се чества стогодишнината от рождението на Левски. А датата на смъртта ѝ е 19 февруари. (По изследването на Петър Берлиев)).*

- Не съм чувала Дякона да е женен.

- И аз не съм чувал. След като се върнахме от Втората легия, той даде на Йова „изин“... Нещо като позволение да се омъжи. Щото цялото село знаеше, че са се вrekli един на друг и че тя го чака... Дума има, сватба няма. Какво е станало, не знам, но една късна вечер той похлопал на портите ѝ и не бил сам, а с младия поп Неделчо. Скокнали всички в къщата - годеникът иде... Но и годеж не станал... Дякона поискал прошка от родителите на момичето и дал на Йова нещо като отпускателно писмо... След месец-два тя се ожени за попа. Ако днес идеш във Войнягово, ще намериш попадията трудна с второто си дете...

По здрач стигнахме кръчмата в горния край на Кърнаре, там, дето свършва пътят откъм селата и се възправя стръмната камениста пътека нагоре към билото на Балкана. Ниското кирпичено помещение, покрито с издута ръждясала ламарина, беше пълно с мъже - гурбетчии от Пловдивско, спрели тук да пренощуват, преди да поемат стръмнината към неизвестното.

По едно време Радон ме дръпна за ръкава и ми посочи тясната врата в дъното на кръчмата. Изнизахме се натам, пресякохме двора и влязохме в стая, залепена до конюшната. Вътре бе студено, но достатъчно светло от пламъка на фенера. Десетина възрастни мъже със свалени като в черква калпаци седяха върху

дебели, проснати покрай стените дървени трупи и слушаха мъжа срещу тях: млад, облечен в шаячни дрехи европейска кройка, под дрехата се вижда черен пуловер, а на кръста препасан яркочервен пояс. Тъмната му коса бе пригладена назад, мустаците му, едва наболи, и те тъмни, под очите му личат болезнени сенки като на недоспал или болен. Очите му припламват сиви, а обърне ли се с лице към светлината, изглеждат зеленикави. Ако не знаех кой е, може би нямаше и да го позная.

- ... та затуй, братя, минах да видя как вървят работите по вашите места, как сте с пушката, прилепят ли се към нас млади хора, турчинът подушва ли нещо и ожадня ли вече земята ни за свобода, или още се надява да я поръси росица отвън - я от Русия, я от Сърбия...

- Ти кой ще да бъдеш, Ваша милост?

Старец, наметнат с кафяв ямурлук, се надигна от трупите, пристъпи крачка напред и се вгледа в Левски.

- Нали рекоха, че Дякона щял да дохожда?

- Ей ти го Дякона, Терзи Манолчо!

- Ба! Не ще да е той, Радоне!

Старецът пристъпи още по-напред, като продължи да се взира с широко отворени очи и уста.

- Онзи, дето ме е мене заклевал, беше един такъв светликав, и лицето му светликаво, а коса и мустаци, га че боядисани с шлюпки от зелени орехи, червеникави едни такива... Гледам те, ваша милост, възчерничък ми се видите... Да не сме нещо янлъш, а, момчета?

Дякона се засмя.

- И аз те помня, Терзи Манолчо! Когато вие, кърнарци, положихте клетва пред чест и пред Отечество, ти пръв извади и тури до револвера десет лири, а кесията ти беше копринена, избродирана със сини мъниста от дъщеря ти, преди да се тя омъжи и да напусне дома ти...

- Тъй беше... баш тъй си беше... Прощавай, Дяконе... от фенера ще да е... опушено му е стъклото... пък и недовиждам твърде...

- Човек, кога недовижда, бай Терзи, е добре да помълчава...

Радон се наведе към стареца, като че му шепне.

-... щото приказва ли, хеле пък, ако е изправен пред съд и пред кадия, може да окачи на въжето някой невинен - ей тъй, с едните свои приказки... Ти твърдиш, че Дякона бил в шлюпки боядисан, а ние всички го виждаме, че е бая черномустакат, и такъв го помним...

- Може и да греша, Радоне, ала съм непоквинен, щото всичкото е от старост... Старостта е наказание до живот, сине. Болен ли си - надяваш се за здраве, стар ли си... на какво да се надяваш? На смърт! Пък ми се живее, бре! Думай, Дяконе, да те чуем... дано помня барем гласа ти...

- Е, братя, преди да си кажем думата по комитетските работи, нека да

закълнем една млада душа, да я пречистим духом в името на народа и нашето свято дело... Брат Рувим, послушник от манастира „Свети Спас“ край Сопот.

Огледа се, видя в ъгъла кош за слама, обърна го с дъното нагоре, измъкна от пояса си револвер и кама, кръстоса ги върху коша, отпусна ръце, погледна ме и се усмихна.

- Готов ли си, брате, да дадеш клетва... Но не само пред Бога, а и пред Отечеството... макар да се знае, че който се бори за тържеството на своята вяра, той слугува на Христа...

- Готов съм... Дяконе.

- Сложи лявата си ръка върху ей този кръст, направен от огън и желязо, и като мислиш за свободата, повтаряй след мене... *„Кълна се в името на Отечеството си България, в името на всемогъщия Бог, в името на младостта си, че ще бъда верен и предан изцяло на революционното дело. Ако в случай бъда пратен от страна на Комитета и попадна в неприятелски ръце, кълна се, че не ще издам нито една дума от тайната, в която съм посветен. Напротив, ако аз издам някоя тайна или някого от членовете, които са се посветили изцяло на освобождението на Отечеството, то онзи, който узнае това, ще има право да ме убие като предател. Во имя Отца и Сина и Святого Духа, амин.“* Целуни сега, брате, този кръст, който е свят също както и Христовият, защото само с този кръст ще може да се освободи България.

Докоснах с устни желязото, оказа се не толкова студено, колкото очаквах. Изглежда, металът още не беше изпуснал топлината от тялото на Дякона. Поиска ми се да целуна кръста още веднъж.

- Да прегърнем, братя, тази млада душа и с благословията си да я признаем за равна нам по право и по отговорност.

Пръв ме прегърна Радон, но така внимателно и отдалечено, като че дрехите ми бяха мокри или блажни.

- Редно е на по-старите съзаклятници да целунеш ръка, новопокръстений брате! И да приемеш от тях благослов!

Така Радон ми спести прегръдките на мъжете. Ръцете им бяха студени, някои набръчкани, други миришеха на непрана вълна, на конска пот или на мокра кучешка козина - тръгнали са насам тъй, както са били при животните си.

- Дотук, братя, свършихме добра работа. Все повече стават ей такива събрания като нашето днес, все повече хора прииждат с готовност да служат на революцията... Много сме и сме навсякъде! Като не мога да ви обясня как точно изглежда нашата комитетска мрежа из Българско, приканвам ви, кога е чисто небето нощем, да се загледате в него... Както са пръснати там звездите, тъй са пръснати из земята ни нашите хора... А видите ли съзвездие, да знаете, че туй значи много наши другари, събрани на едно място... Ей го, вие например, комитетът от село Кърнаре, ми приличате на Голямата мечка; а селата от тук до нашата революционна столица Ловеч ми напомнят Млечния път... Цяла

България блещука събудена и готова...

- Ми да скачаме, брате Левски!

Млад мъж наистина скочи от мястото си и отметна пешовете на палтото, за да се видят дръжките на двата пицова, забодени в силяха му от светла мешина.

- Защо още търпим...

- И аз искам така, Кундурджи Тотко, но с какво да излезем срещу войската на цяла една империя!...

С голи ръце, или най-много с колове и брадви... Напразна и обречена ще е такава битка.

- Ако питаш мене, Дяконе, ще ти кажа...

Тих, но твърд глас. Не бях забелязала младия мъж, застанал в сянката зад мене.

- ... то и да не ме питаш, аз пак ще си го изрека... Викам да не бързаме с въстанието. Рано ни е още.

- Как рано бе, даскале Дунчов! Четиристотин и толкоз години... близо петстотин...

- Прав си, Тотко, и знаеш ли защо си прав? Щото си още млад! За да имаме успешен завършек на делото, първо трябва да се възбуди у народа чувството за държава. През тези дълги векове българинът е свикнал да бъде част от едно огромно, макар разкапващо се и смрадливо тяло... И него признава. Защото друго не е виждал. Затуй на мене, байовци, ми се струва, че днешният българин не знае също и какво е това свобода. Ами откъде да знае, като животът му от деди и прадеди е минавал все в един и същи хомот! Пък и с робството се свиква по-лесно, отколкото със свободата. Робството е равенство, а свободата е избор. И всеки избира според ума си. А равенство между човешките умове няма.

- Не са отишли зян парите на бай Дунчо, момче...

Терзи Манолчо се надигна и посочи с пръст даскала.

- ... баща ти продаде дългата нива, за да те изучи... Аз я купих. Но мой Рачко не пощя да потегли към науката... Дай му на него пари да брои...

Не стана ясно хвали ли се Терзи Манолчо със сина си, или се жалва.

- Аз, братя, също като вас мисля, че въстанието трябва да се подготви не само откъм оръжия и джепане, но и откъм разбиране всенародно... Първо да постигнем умственото съгласие на народа и чак след това да грабнем пушките. Нали затуй обикалям селата!

- И още нещо да кажа, бай Василе... Има два начина за придобиване на свободата.

- Два ли? Че кой ще е другият, даскале?

Около четиресетгодишен, с вид на харамия:

гъсти мустаци, навъсени вежди, гръмък глас, а в навоите бучнат нож.

- Какъв друг начин освен пушка в ръката и кама в пояса?!

- Единия ти току-що го изрече, хаджи Деяне. Той е бърз, скъп и горчив.

Другият е тъкмо напротив: бавен, сладък и евтин.

- Знаем го ние евтиния: да скочи дядо Иван Страшния, да прецапа Дунава с полковете си и да измете оттук всичко, що е чалма, фес и джамия...

- И след като го измете, хаджи Деяне, да се разположи тук на негово място и да ни направи свои робове, да ни принуди да му слугуваме, както и на турчин не сме слугували. Не, братя! Ако ние не сме в състояние да се освободим сами, то значи, че не сме достойни да имаме свобода; а който ни освободи, той ще да направи това, за да ни подчини отново в робство. Не искаме даром от никого нищо: ни хляб, ни свобода! Щото сме ние в силата си да заслужим светлото си освобождение и като го заплатим със собствената си кръв, да можем после не само да му се радваме, но и да го пазим... Подареното, братя, не се цени и не се уважава. Защо според вас Русия ще харчи синовете на своя народ да ни нас освобождава?

- Ми щото сме една вяра бре, даскале! Щото и те, и ние се молим на един бог...

Харамията хаджия се прекръсти.

- ... разбираме се в езика си и сме единоплеменни и взаимоотношени!

- Между държавите няма родство, братя мили! Между държавите има политика и интереси! Русия иска Цариград и топлите морета. Но за да стигне до тях, трябва да мине през нашите земи. И за да не изглежда в очите на Европа като поробител, Русия трябва да има пред себе си покорен и благодарен народ... Да срещнем ние руските полкове, хаджи Деяне, с венци и китки, да поднесем на офицерите им хляб и сол, а всички селски камбани да бият с радост от избавлението... Така с един куршум - сума ти зайци: и поробеният народ освободен, и руската армия на Босфора, и Европа заслепена от умиление пред святата жертва на по-силния брат към по-слабия... Ние сме рибя кост в гърлата и на двете империи... Ни могат да ни преглътнат, ни могат да ни изплюят. Едничкото, що могат да направят за нас, е да ни владеят. И не свобода ни чака, а ново заробване, ако речем да се поведем по акъла на някои платени руски шпиони и вестникари...

- Може и да си прав, Дяконе...

Хаджи Деян замислен нави на показалец единия си мустак.

- ... може и да си прав... но си и немилостив! Аз тъй се крепко надявах... Пък и Каравелов тъй пише...

- Мاستилото на бай ти Каравелов вече не помага, хаджи! Трябва да заговори ножът!

- Щом евтиният начин не е Русия, тогава кой ще е? Изкажи си приказката, даскале!

Хаджи Деян изопна шия, готов да слуша до сутринта.

- И аз, както и Дякона, хаджи Деяне, съм против външна помощ и чужда намеса. Но и кръвопролитната борба не ми е по сърце. И смятам за най-

подходящ начин... просветата и особено театъра. Показвай им на нашенците по-често „Райна Княгиня“ от господина Войникова, заръчай на родолюбивите съчинители да опишат чудесата и храбростта на българската войска, на Симеона Велики край Босфора, както го светият отец Паисий описва... нека да знаят, че тоз Босфор, дето сега го минават като каикчии, слуги или дребни търговци на зеленчук, някогаш е бивал бивак на българската войска и пред нея е треперел византиецът. Нека гледа народът тези исторически хубости, да плаче от гордост и като се пречисти чрез плача свой, да узрее умствено. Зеленият народ далече не види и си мисли, че от всички блага на живота човешката кръв е най-евтино благо.

- Личи си, че си учил в Европата, даскале. Но не си стигнал до Франца...

Хаджията стана, пхна ръка в пояса и се втрени в младия Дунчев.

- Ако беше стигнал дотам, щеше да чуеш, че освен земя и народ за една държава е потребно и право. А правото ти се дава само ако можеш да си го вземеш, което ще рече: да накараш другите да ти го признаят...

Размахва пръст.

- ... а туй струва най-много кръв: да принудиш силния да те тури в сметките си. И това право се печели с меч. Но е потребен акъл, който да направлява ръката с меча.

- Прав си, хаджи Деяне!

Дякона слага ръка на сърцето и се покланя едва забележимо.

- Съвсем прав си, но за да можем да развъртим меча, когато настане времето му, трябва да имаме готово оръжие и мъже, които са учили за офицери и знаят да водят бой. Щото ние ще се изправим срещу редовна войска. Затуй сме подали искане и молба към сръбското правителство, да включи във военното си училище барем стотина наши момчета, годни и готови първо да учат, а после и да умрат. Тъй ще се сдобием с офицери, а от тукашните хора ще поискаме пари за оръжието...

Стана тихо, после постепенно се въззе учестено дишане, сумтене и покашлюване.

Пръв се окашля Терзи Манолчо.

- Трудно се дава готова пара, Дяконе...

- Знам, Терзи. Знам. Затова ние пращаме любезни поканителни писма до всеки, който е готов да отдели от личното си имане и да подпомогне делото. От бедния - малко, от богатия - повече. Това ще е данъкът „свобода“. Нещо като десятък. Що данъци сме платили досега на Империята, и кръвни, и безкръвни, а каква полза за нас? Затуй приканваме чрез любезност имотните наши братя. И на всички казваме: който днес даде лира за делото, той си откупува живот, което ще рече чест и съвест за утре в свободна България. Повече лири, повече чест. И да си имал някои прегрешения към народа като например другаруване с поробителя, свободата ще ти опрости всички погрешки, щото си й лично

помогнал да се възвести! Ако ли искаш да осигуриш с добро име деца и внуци за години напред - бръкни се до дъното на кесията си... Ние от името на организацията на всеки издаваме квитанция за внесената сума. Това е неговият документ, че е заслужил пред бъдещето.

- Викам и аз да кажа нещо, момчета... Щото си мисля, че туй, дето ще го река, е добро...

В тъмното не бях забелязала, че сред мъжете седи и свещеник. Познавах поп Енчо, председателя на революционния комитет в Сопот, но го бях виждала само по време на църковна служба. Снажен мъж с мелодичен глас на италианец.

- Винаги сме драгостни да те чуем, отец Енчо... нали чрез тебе говори Божият глас...

- Така е, даскале, и този глас всевишен ми шъпне, че е най-добре да вземем властта без кръв, без оръжие и без жертви...

- Което ще рече - в съня си...

- Не се глуми, хаджи Деяне! Казано е, а и вестниците в Европа са го писали: най-умният милиет в Турската империя е българският и той трябва да държи властта и да прави законите... Затуй аз пари ще дам, колкото поискате, със сърце ще ги дам, но питам: не е ли по-добре вместо оръжие и офицери ние да си турим парите за наука. Да изпратим стотина по-окумуш момчета в Европата на наши разноски, да учат там я търговия и сметководство, я земеделие и лозарство, я докторлък или пък за адвокати, та като се върнат тук, да се те наместят по високите гнезда на властта - като чиновници в Метерхането или Дивана, като съветници на султана и синовете му, и тъй лека-полека да променят работите в наша полза и да придърпат чергата накъмто нашия народ... Тъй ми нашепва Бог: да превземем крепостта изотвътре! Така викам и аз! Ей ви от мен десет лири за делото. И няма защо да ме каните и подканяте... И писмо не ща да ми пращате!

И пак даскалът, но така доверително, като че в стаята са само двамата с Дякона:

- Това с поканителните писма е добре, Дяконе. Но твърде европейско ми се чини. Ще прочете някой си чорбаджия писмото, ще се усмихне под мустак и след като ни наругае, ще използва хартията за една задна нужда. А може и да пошушне тук-там за нас и за нашата работа. А ние си седим и чакаме да ни придойде данъкът „свобода“.

- Не, брате Дунчов! Ние няма да седим!

Очите му припламнаха със синия блясък на мълния.

- Ще почакаме някое време, после ще пратим човек, който пак любезно да напомни на този твой чорбаджия за дълга на българина към България и за десетъка в името на освобождението... Ако не вземе от дума и не иска да бъде българин, хеле пък ако ни издаде на властта, тогаз...

- Какво тогаз?!
- Старецът с кафявия ямурлук подскочи, после пак седна.
- Има и трети начин, Терзи Манолчо. Калъч или куршум. Според случая.
 - А ти, Дяконе, дето си Божи човек, можеш ли посегна въз живота на някого с ей тези две твои ръце... Заради пусти пари...
 - Всеки от нас трябва да може, бай Терзи, ако това са пари, нужни за делото... И аз, и ти...!
 - Недей ме плаши, щото ей сега ще изляза и никогаш повече няма да се повърна при вас!
 - Излез, Терзи, волята е твоя... Но запомни, отвориш ли си устата по комитетските работи, ден-два след това сянката ти ще те настигне и ще отмъсти за предателството...
 - Ти пък, Дяконе, да се не пошегува човек...
 - И аз се пошегувах, Терзи!
- Левски се усмихна и се обърна към даскала, явно той е председател на тукашния комитет.
- Да видим сега на кого от темелните хора във вашия край да изпратим писмо, кои уважителни наши членове ще извършат после посещение за повторно подканване... Ти си един от тях, даскале. А стигне ли се до третия начин, организацията има хора за всичко...
- Тръгнахме си към полунощ. Докато Радон запрягаше конете, аз видях как чорбаджи Манолчо дръпна Дякона в тъмното под стряхата на конюшната и взе нещо да му говори, а Дякона слушаше с наведена глава, после двамата с Манолчо се прегърнаха.
- Аз поемам напъряко, Радоне. Преди съмване трябва да съм в Карлово, а утре вечер - в Татар Пазарджик.
 - Имаш ли кон?
 - Аз съм конят.
 - Да те откарам барем до някъде...
 - Опасно е да вървим заедно. Навсякъде са плъзнали хрътки: българи, преоблечени като турци, турци, преоблечени като българи... всичките въоръжени... дебнат и спират всеки, който им изглежда чужденец или с нещо съмнителен... Знаят ме и по име, и по образ. Някои даже имали снимката ми. Друг пък познавал гласа ми.
 - Терзи Манолчо ли ти го каза?
 - Друго ми каза той. Нещо твърде отровно за делото. Очаквах го, отдавна го очаквах, защото си знам човека...
 - Кого?
 - Димитра, наречен Общи. Моят уж другар, натрапен ми от Каравелов и от стария ми войвода Хитов. Не го исках и дълго не давах съгласие да го пришиват към мене. Но те го изпратиха против волята ми. Знаеш го още от легията.

- Знам го! Дай му на него да се хвали със зелената си кесия, ужким баш гарибалдеец! Не става за нашата работа!

- Ти помниш, че когато трябваше с него и с Ангела (*Ангел Кънчев*) да обикаляме Тракия, аз го оставих в Хисарските бани, щото не исках да го водя с мене си и да го посвещавам в работата - нямах му вяра... Та докато седял в хана, той се правел на тежък търговец, който уж изкупувал пашкули от цялата империя, и за да потвърди измислицата си, харчел нашироко комитетски пари да черепи тукашни нови приятели. А като свършил парите, няколко пъти вземал коня на ханджията и обикалял околните села, там се представял за Левски и понеже по туй време нашите хора знаели, че аз съм из този край, вярвали му и му давали, колкото поиска, ей тъй - без разписка, срещу едната дума и срещу едните... мустаци... Така ми каза Манолчо: „Гледам го, Дяконе, мустациите му светлокестеняви, косата му - и тя като твоята, лицето бяло и околчесто досущ като твоето, очите му не можах да видя, щото беше по здрач, но като ми каза: „Аз съм Дякона, не ме ли позна!“, никак не се усъмних...“ И същият този Манолчо твърди, че тогава бил дал на Общи три лири, та сега иска аз да му ги зачета и да му дам разписка... А речените пари аз никак не съм ги виждал. Този човек, Общият, става все по-опасен за организацията, щото я има за бащина си мошия, за дойна крава я има. Като тръгнахме тогава от тук да се прибираме в Ловеч, едновременно тръгнахме, но аз стигнах там два дни след него, щото той с кон - зер, тежък търговец!, а аз - пеш. Този човек живее за сметка на комитетите, които посещава. Яде, пие и не плаща! Така ми пишат комитетските хора от неговия район. И ще покажа писмата им пред всички, когато се съберем отвъд Дунава. През април ще тръгна нататък. Но преди туй ще мина при вас да се сбогуваме... А и да донеса безценен армаган на нашия новопокръстен брат... До среща, Евгения!

Махна с ръка на Радон, отби се от пътя и тръгна през полето, преспите стигаха до коленете му, чувах хриптенето на снега, виждах как белият ямурлук отначало се сливаше с белотата наоколо, после взе да потъмнява и скоро потъна в сянката на отсрещните върхове. Гледах нататък, където личаха дълбоките дири, и усещах как постепенно замръзвам. Като че кръвта ми изтичаше, потъваше в дирите и на нейно място се натрупваше студ. Не бях сигурна дали съм жива.

- Да му кажем на добър час на Дякона, че да му е лек пътят!
- Далече ли е до Татар Пазарджик?
- Далечко е, но той ще мине по преките пътеки през планината...
- Там сигурно има вълци.
- По-добре вълци, отколкото заптиета.
- И как така без храна...
- Не се кахъри! Той е яко научен да държи и на глад, и на студ, и на дълъг път...

- Научен? От даскал Райно Попович, учителя му по църковно пеене?...

- От оня разпопен поп - отец Силвестър, дето ти казвах. Единичен човек. Втори като него няма да се роди, а и да се роди, не може да се отгледа.

- Дякона ли?

- И Дякона - също, но аз ти казвам за попа.

- И какво за него?

- Дълга история. Ако питаш мене, не живот, а приказка. Макар да ни учеше на разни мъжки работи, отецът никога не ни е разказвал жалното си житие. От другаде научихме. Приказка, ти казвам.

- Пък аз мислех, че приказки има само за жените. А за мъжете се разказват легенди.

- Права си. На него легендата май повече му приляга. Осемнайсет години в манастир заради една жена... по-вярното е заради една любов...

- Може ли да се иде при него?

- В манастира може да се иде, но отец Силвестър от миналото лято вече го няма. Бог си го прибра. Но той даде, каквото можа, на България. Чрез Дякона го даде. Ей, ама ти май трепериш!

- Малко ми е студено.

- Я да повървим пеш, че да се стоплиш!

- А Дякона винаги ли е бил... такъв... За него знам само това, което виждам...

- И туй, дето го виждаш, не всякогаш е истина. Щото той днес е един, утре - друг. Може да изглежда тъй различен, че се е случвало и майка му да не го познае. Видя ли го тази вечер! И двамата с тебе знаем, че очите му са чекърести, което ще рече пъстри, но бай Терзи вика, че Дякона бил мургав...

На въжето да окачиш бай си Манолчо, той пак същото ще твърди. Тоз измамен вид Васил натъкмява с едно просто чернило, дето му викат антимон. Прави го тъй, както коконите си правят помада да се белосват. Капва на дланта си няколко капки зехтин, после притуря към него от чернилото, размесва го и тънко-тънко размазва кашата по лицето, врата и ръцете си. По сичката кожа, дето се вижда изпод дрехите. И най-много туря по клепащите си, а още повече - на косата. Туй го прави да изглежда черноок. Само кога пее в черква, само там се явява такъв, какъвто си е по рождение.

- А защо не е станал поп? Нали имал вуйчо владика?!

- Не поиска. Някак си не го влечеше тази работа. А Бог му дал и глас, и сияйност в лицето, и сърце трепетливо, дето да дава мил отзвук на всяка мъка човешка... Мисля, че причината е в хаджи Василий - таксидар на Рилския манастир... Дякона беше негов послушник - да му води коня, да му носи дисагите, да му прислужва в готвене и пране, че и наргилето да му чисти. Васил не обичаше да говори за онези години. Само веднъж ми спомена как нощували в някакво село и там хаджи Василий успял да измоли от стопанина пиле в полза на манастира - чисто бяло петле с червено гребенче. Взели го, заминали. След

два-три дни архимандритът изпратил послушника си да продаде петлето на старозагорския пазар. Но дяволът си няма работа, та в същия ден през пазаря минал оня селянин, стопанинът на животинката, като водел и момиченцето си. Детето познало пиленцето, ревнало, вкопчило се в сащисания Васил: „Дай си ми петелчето! Искam си петелчето!“ Васил - какво да прави - дал го.

А вечерта отнесъл едно голямо навикване от вуйчо си и наказание да отгладува цената на върнатото петле. Ама нашият търпи и слугува, щото хаджи Василий бе обещал пред сестра си и пред целия Караиванов род, че ще изпрати момчето да учи в Русия. Но го изпрати в класното училище в Стара Загора. Там се намерихме. Бяхме осемнайсетгодишни: аз, Васил Гинин и Минчо Кънчев (*Отец Минчо Кънчев, авторът на „Видрица“*). Туй се случи през пролетта на петдесет и осма година. Ей, ама ти май се умори. Качвай се в каруцата, ще те загърна с конските чулове. Още малко и ще стигнем.

- И какво станало през петдесет и осма?

- Хубави работи се случиха, а и пролетта беше хубава. Тримата често излизахме извън града да се разхождаме всред зеленина и да си приказваме кой какво иска да му се случи и какво ще прави, ако туй, дето го иска, вземе, че наистина му се случи. А Васил пееше. Имаше такъв силен и ясен глас, че ако да беше се родил някъде по Европата, дето пението се смята за душевна тънкость и за него се плаща, нашият приятел можеше да стои най-високо в музикалната стълбица. Но той се беше намерил в Карлово и всичко, което можеше да му даде поробеното Отечество, беше да пее в черква. Не го много влечеше тази работа, но нямаше по-добра. А и майка му искаше да го види с епитрахил. Че и годеница му беше намерила.

- От Карлово ли?

- От Карлово.

- Как се казва?

- Не знам. И Васил не знаеше. Всичко било уговорено от майките на двамата. Туй - по времето, кога бяхме в Стара Загора. Там се намерихме с отец Силвестър. Тази приказка за звездите, пръснати из Българско, дето Дякона я разправяше на кърнарци, сме я чували от отца. През онези осемнайсет години, прекарани в иночество, той бе изучил една тайна наука и нея предаде на нас. Ние с Минчо го слушахме, но не се много стараехме да запомним чутото, но Васил тъй прехласнато зяпваше отца, та чак забравяше да си затвори устата.

- Тази наука, щом е тайна, сигурно е била и опасна?

- За опасна не знам, но е много стара. „Нещо като самородна защита на народа ни.“ Щото туй нещо, народът, който и да е той, е като един саморасляк, една семка, довеяна от Божия вятър, вкоренила се, поникнала, цъфнала после, та и вързала... Ни студ, ни пек я плаши, живее си и се развъжда де чрез семена, де чрез писмена... Има народи, надарени с вечност. Има народи, пратени за кратка слава... Но на всички е даден техен си начин да се опазват във времената.

Та и нашата самородна защита. Появила се е още през дълбоките онез векове, когато българското племе е бивало туряно под затриване. Имало е таквиз тегоби и през гръцко, и през турско. Особено през кърджалийските теглила - тогаз всичко българско е бивало потъпквано, даже паметта е бивала удавяна в кръв, мъки и страхове, та да няма човек спомени, на които да се уповава, а само да мисли как да осъмне, а осъмне ли - как ще замръкне. И от нийде що-годе закрила или надежда някаква. Имало само тук-там по някой манастир, укрит вдън гори, дето човешки крак не може да стъпи. Само там се чувала свободна българска реч и само там се отваряли български книги и се пазела българска памет. А иначе народът катадневно западал и ставал едно стадо, що вървяло в пълна мъка и безсловесност, като на заколение. Тогава Бог пратил монасите таксидари - всичките до един здрави и силни мъже. И тръгват те из Българско. Ходят пеш, облечени в дебело вълнено расо с качулка и най-често боси, единственото им имане се помещавало в праметнатите през рамо дисаги. Научени били да издържат на всякакви природни заплахи, а самите те да нямат страх от нищо освен от Бог. Ходели безоружни. Вярата им забранявала да носят оръжие освен тежък железен кръст на гърдите и проста тояга в ръцете - да се пазят от кучетата. Не можели и да убиват - пак под забрана от вярата. Можели само да се защитават и като така, имали право да ударят врага, но само колкото да го зашеметят или повалят, и тъй да го направят безопасен, но не и да проливат кръв или да вземат живот. А онези времена са били вълчи и разбойници на глутници дебнели по търговските пътища, по хановете и край големите градове. Тъй било из цялата Империя. Монасите таксидари обикаляли селата, на някои места оставали за по-дълго, колкото да съберат десетина дечица в килията край селската черква и да ги научат на четмо и писмо, другаде венчавали, изповядвали и давали опрощение или пък показвали на жените кои билки да берат и как да лекуват с тях, но най-често събирали младежите, извеждали ги извън селото им на някоя закътана поляна и там ги учили да се сражават. Тъй като на българите роби им било забранено да носят оръжие, отците таксидари ги обучавали да използват за защита и нападение само тояга, но непременно дрянова или направена от дървото ясен. Учили ги още да поддържат постоянна връзка между селата, та ако едно село бъде нападнато от кърджалии или заплашено от палеж, другите села да се юрнат към него на помощ - с тоягите, дето в опитните ръце ставали по-опасни от нож или брадва. Според отец Силвестър тази бойна наука идела от още по-дълбоки времена, когато тука придошли прабългарите, за които пише и светият ни отец Паисий. За него се казва, че също е бил таксидарин, но на Хилендарския манастир. Дякона знаеше всичко за Паисий Хилендарец - не само за книгата му по българската история, а и за сръчността му в боравенето със сопата. И ни показваше. А ние с Минчо гледаме и не хващаме вяра как с една гола дряновица опитният човек може да отпъди глутница вълци или да повали неколцина

мъже, въоръжени с брадви и други сечива...

- Ти би ли се съгласил... да ме научиш... или поне да ми покажеш как човек може да се сражава без оръжие...

- Дякона ще те научи, както научи и нас. Туй стана през първата зима, откак даскал Васил се беше главил за наш учител. Като свърши кърската работа, някъде през ноември ще да е било, той взе да ни събира в училището - какво училище, един сайвант, дето мъжете го бяха разделили на две - половината за децата, другата половина за живелище на даскала, но той нещо не го хареса и си взе стаичка в последната къща на селото у баба Ивана, там, дето започва гората. Всяка вечер, а понякогаш и през деня, мъжете се събирахме около Васил, а към пролетта някои взеха и на хорото да се появяват с тояги в ръка - коя от дрян, коя от ясен, - като един вид знак за мъжественост и принадлежност към някакво войнишко тайнство. Някои от тоягите бяха закривени на върха и баш на кривината вързана торбичка, пълна с камъчета. Същински боздуган. Малко преди Коледа на втората година от даскалуването на бай Левски в селото се чу дума, че мъжете от съседно Дъбене дръзнали да нагазят нашата мера и да сечат мертеци за новото си училище, дето щели да го строят напролет. Нашите пратили човек да им каже, че туй с училището е добре, но с мертеците - никак, и че при повторно нагазване ще срещнат глутница. „Нас ни глутница не плаши - рекли онези, - щото сме до един пишовджии, а някои и в двете си ръце държим желязо.“ Хвалят се, щото не знаят кого имат насреща си. Пратихме консули да ги предупредят най-официално, че нагазят ли втори път в корията, ще стане бой. А те това и чакали - да ги предизвикаме. И се сговорили да си направят войска, ама с баш салтанат: най-напред върви кметът на кон, до него - пак на кон - байрактарин, след тях една редица мъже с наджаци, зад наджаците втора редица - с балтии, и най-отзад редица жени - да ръкопляскаат. За поле на битката едностранно била избрана поляната край Стряма. Отиваме и ние барабар с талигите. Разпрягаме и пущаме добитъка да се разстъпя из снега. Онези идат. Нашите - нищо. Стоим, бучнали ръце в пояса и всеки пред талигата си. И бай Васил там. Денят беше неделя. Пък и слънце. Ден само за хвала и за битка. И ей ги дъбенци напират. Кметът на чер кон, байрактаринът им - на бял. И за байряк вдигнал божигробския пош на майка си, голям колкото месал, зелен, с образа на Христа върху него и вързан на дълъг и жилав прът. Пък и гайда. Гайдарят върви успоредно с кмета, но по-встрани, да не би да пострада в тарапаната, щото гайдари се трудно намират. Идат те. Колкото повече приближават полето на боя, толкоз по-бавно пристъпят. Пък и защо да бързат - битката е предрешена: онез с оръжие, нашите с ръце в пояса. По едно време нападащите се спряха.

- Таз година мертеци, догодина цялата ви гора ще изсечем! - извика кметът им, колкото да запали искрата.

Нашите - пак стоим. Объркан и бая неподготвен за такъв миролюбив сблъсък,

той изкрещя:

- Бийте ги!

В отговор чухме гласа на даскала:

- Климиите!

То не бе и минута, че и секунда не бе. Всеки един се обърна, та измъкна климията от талигата си, хвана я в двата ѝ края, приведе се така, че да му е отръки да върти дървото, и тръгнахме всинца напред, както ни бе научил бай Васил... И се почна едно въртене на тез климии, едно привеждане и изправяне на всички като един, едно подвикване „Ха“, га че играем хоро, удар с левия край на дървото - ха! - удар с десния край на дървото... ха! А пред нас взеха падат коне и кметове, жени и гайди, балтии и калпаци... те падат, ние - „Ха!“ Докато побягнаха. Имаше и такива, дето нямаха сили да станат, та бягаха по колене...

Пленихме им знамето. Язык за божигробския пош с образа на Христос!

Подир седмица двамата кметове се срещнаха точно по средата на бойната поляна, всеки в каруцата си и дизгините в ръцете му, сиреч готов съм да тръгна, ако пазарлъкът не ми изнася... Разбраха се: три години дъбенци ще секат дърва за огрев от войняговската мера, а през туй време ще си насадят гора от салкъм, щото бързо расте и добър огън дава, и като се вдигнат салкъмите, всеки ще си знае сечището...

В знак на междуселския мир нашият кмет им върна поща, а те ни дадоха едно кошерище със заспали пчели - да се роят напролет.

Целият февруари премина в очакване на обещания от Дякона армаган. Сигурна бях, че и моят подарък щеше да бъде гердан. Дано да не е розов. Истинските мъже нямали въображение за дребните неща - казваше мадам Ламбер, - защото тях ги интересували великите, а там въображението било вредно. Баща ми например винаги за Коледа подаряваше на мама ръкавици от марокен - едни и същи на цвят и от една и съща марка - „Регина“, тъмнокафяви, размер седем и три четвърти и с цепка в горния край: да отивали на кожената ѝ яка - дори след като тази яка беше отдавна изхвърлена поради проскубване.

Често мислех за Йова, даже по-често, отколкото за самия Дякон, сънувах я, но не такава, каквато ми я описа Радон, а красива като Лина д'Аборе от националната опера в Букурещ, и - сравнявайки се с нея - се виждах тъй обикновена и лишена от каквато и да е забележителност, все едно аз бях сух къшей хляб, а тя - празничната пита по Възкресение. Една нощ я видях много слаба, висока и с разпусната до кръста руса коса, а Дякона коленичил пред нея, облечен във власеница и главата му посипана с пепел... Друга нощ сънувах себе си, чувах, че някой ми говори, но ме нарича с нейното име... Събудих се стресната, защото в съня се видях бременна, с огърлица от бобени зърна и с ръкавици „Регина“. Беше краят на февруари. Навън вече се запролетяваше. Излязох на двора и дълго вдишвах мириса от влажните клони на дърветата.

Струваше ми се, че долавям постепенното пропукване на заледената земя и съненото пълзене на соковете под кората на стволите. Земята се пробуждаше...

В същата онази нощ за пръв път усетих някаква промяна у себе си: нещо дотогава непознато се възземаше от неизвестни телесни дълбини и тръгваше нагоре, нещо като лъх или докосване на пух от глухарче, прониза ме тръпка, лека като болката при тревожно очакване, а в глътката си почувствах горчивия вкус на сдъвкан стрък трева... Времето до утрента прекарах будна. Искях да видя Йова. Искях да чуя как тя произнася *неговото* име... да отгатна какво точно *то ѝ* е харесал у нея... Защо после е върнал китката, както деликатно се нарича развалянето на годежа... Защо?!

На разсъмване онова, което цяла нощ бе докосвало вътрешността ми като пух от глухарче, се появи във вид на три-четири капки яркочервена кръв върху бельото ми... Вече бях зряла, бях жена и можех да се омъжа.

След полагане на комитетската клетва аз реших да остана в метоха.

Макар да не бях потвърдила на глас връщането си в манастирското сестринство, забелязах с лека изненада, че взех да спазвам правилника, задължителен за иноците, и все по-слабо усещах липсата на сън, умората от продължителните бдения или изтощителните молитви...

А нощем, дори в онези четири часа преди утринното биене на клепалото, когато, спазвайки Господнята воля, всички трябваше дълбоко да спим, за да се сдобием със сили за дневното Му служене, една част от мене винаги биваше будна. Колкото и отпаднала да се връщах в стаята си след поредната служба, в колкото и дълбок сън да бивах потънала, нещо у мене оставаше нащрек, готово да долови лекия шум от нечий стъпки по каменната пътека край прозореца ми, водеща към манастирската черква... Внушила си бях, че когато той усети преследване или друга опасност, би намерил спасение само в олтара: там никой друг - даже самата майка Христина - не би имал право да надзърне... И дори заспала, очаквах да доловя лекия шум от *неговото* идване... Навярно затова аз първа от сестрите дочух пролетния капчук...

Към средата на март Бог се смили.

- Утре вечер Дякона ще бъде тук. Имал да ти дава нещо.

И до днес помня онази нощ на очакване: дълга и тъй тежка, като че я носех на гръб. Дори не се опитах да заспя. На сутринта ми се искаше да се погледна в огледало, но на нас ни бяха забранени всички предмети на суетата, затова напълних с вода легена, в който перях дрехите си, занесох го в скриптория и след като водата се успокои, аз наднесох лице над нея и се огледах... Сигурно така щях да изглеждам след петдесет години. И макар че денят навън се сипеше синьо-златен и всичко живо се надигаше на пръсти към слънцето, аз сигурно съм изглеждала страдаща, щом сестра Нимфидора ме попита:

- Зъб ли те мъчи, сестро... Сдъвчи зърно див карамфил...

- Не, не зъб, гърлото нещо...

Тя бе най-млада от сестрите и за нея знаех само, че турци отвлечли изпод венчило мъжа ѝ, откарали го в Диарбекир и тя решила да го дочака в целомъдрие, приемайки небесното венчило с Христос...

Скоро щях да навърша деветнайсет. Никой не ми бе казвал как изглеждам. За баща ми бях най-красивото момиче на света, а за Дякона, според Радон... Но кой знае, Радон може би от милост... Видял ме е, че треперя върху чувалите с въглища... и е поискал да ме стопли, макар и с думи... И още един имаше... Споменът за този човек цяла година след това ме караше да потръпвам от отвращение... Случи се през отминалата есен: майка Христина ме изпрати в дюкяна на бай Леон да купя стипца. О черницата пред дюкяна видях вързан кон, бял, с червено седло. Вътре, опрян на тезгяха, стоеше мъж в европейски дрехи, среден на ръст, с червеникави мустаци и сиви очи. Щом влязох, той прекъсна разговора си с дюкянджията, наведе се леко към мене и взе да ме гледа така, че аз трябваше да заслоня с длан част на лицето си - кон с един капак, - и само пошепнах:

- Стипца, моля...

- Охо! - извика непознатият. И сигурно е продължил да ме зяпа, щом, докато броях грошовете, усещах нещо мазно и лепкаво да се разлива по пръстите ми.

- Господинът е търговец, госпожице... търгува с пашкули... Знаен и почитан в цялата империя...

Прибрах пакетчето, завито в измачкана хартийка, пошепнах „Довиждане“ и чух след себе си:

- Па носи много здраве на брат ми Исус, нали си негова невеста!

- Тя е учена, господине... Учила е във високо училище нейде по Европата...

- Знам ги аз тез високи девици... що Европа съм обиколил... Сгазят лука с някой млад граф, а после се затварят в манастир да си баят на раната... Лично ги знам!

И плю. Вратата беше отворена и чух пляска на хракката върху каменния праг. Конят тихо процвили.

Боже, само да не е гердан! Нека да е нещо друго, нещо, подарено му от природата, за да го даде само на мене: камъче или крива клонка, напомняща буквата „Л“...

Струваше ми се, че до вечерта остават години и че нямаше да я доживея.

На обед майка Христина - тя винаги седаше срещу мене - ме попита на висок глас - знак, че е нещо недоволна:

- Гърлото ли?

- Не, майко, няма ми нищо.

- Гледам те, че бавно преглъщаш!

- Мисля си.

- Когато държиш в ръцете си хляб, не мислиш, а само благодариш!

- Да, майко. И аз това правя.

Следобеда се маях в градината, уж да събирам с греблото лански листа и изсъхнала трева. Приличах на човек, който търси нещо, но като не знае какво точно търси, става още по-настървен в диренето, уверен, че нещото е тук, и копнее да бъде намерено. Надвечер в часовете за наизустяване на псалми аз се прибрах в скриптория, разтворих на коленете си светата книга и затворих очи. Не можех да си спомня лицето на Дякона. Виждах го на части: черната коса на заекващия Христо Ставреси, издрасканата до кръв ръка на отец Йоан, веселия ездач на оня кон с бялото на краката, надменния турчин пред бараката с оръжията на Узунджовския панаир, мъжа от полутъмната стая в Кърнаре... Образи, просветващи в талазите на бистра река: изплуват, потънат, пак изплуват и пак... Усещах страх. Даже физически го усещах. Обземаше ме студ и вцепенение. Чувствах, че не съм достойна за тази наша среща. За да се успокоя, взех да си мисля за това, което предстоеше, като че то вече се е случило и аз само си го припомням. Да, влизам в килията на майка Христина, той е там, някакъв миг или много мигове се гледаме един друг като непознати, после той изважда от джоба на сакото си кутийка, седефена, протяга я и гласът му е друг, единствен, от никого нечуван, глас, с който човек моли за последно причастие... „Това е за тебе... армаганът, дето ти го бях обещал...“ Седефът блести върху дланта му, разстоянието между нас е по-дълго от неговата протегната ръка, единият от двама ни трябва да направи крачка... нека да не съм аз... нека да не съм...

По мръкване страхът ме стегна и ме доведе до треска. Ту вдигах температура и се разсипвах върху нара като направена от пясък, ту долавях в себе си някаква неизвестна дотогава твърдост, като че от темето до ходилата ме пронизваше блестящ метален прът и не ми позволяваше да се огъвам или да се привеждам в поклон...

- Ела. Той е тук.

Всичко стана точно така, както си го представях. Душата предварително е знаела какво я очаква.

Игуменката отвори вратата на килията си, побутна ме да вляза, затвори след мене и заключи отвън. Чух отдалечаващите се стъпки. В килията нямаше никого. Само свещ гореше пред иконата на Богородица. Откъде можеше да дойде той! Знам, че в скривалището у баба Ивана във Войнягово се влизало през комина. Но тук нямаше комин. Само прозорци с пуснати отвън капаци. И тогава забелязах, че черджето зад вратата на стаята е отменното и върху дъските се виждат две железни халки. Не знаех какво правя, бях зашеметена, дръпнах едната халка и дъската мръдна, после дръпнах едновременно и двете, отвори се врата и под нея в сумрака видях стълба надолу. Дори това да беше пътят към ада, аз исках да го извървя. Прибрах поли, прихванах ги с едната ръка, а с другата се залових за стълбата.

Той дори не вдигна глава. Остана си седнал зад масата и продължи да пише. До него на стол видях натрупани кочани с квитанции и други книжа... Малка стая без прозорец, с каменни стени, дъсчен под и висок нар до една от стените. Две свещи горяха от двете страни на масата, свещ гореше и пред иконата. Не ме забеляза. Стоях, все тъй целомъдрено прихванала поли, и се чудех дали да не поема обратно по стълбата. Усещах се тежка и залепнала за пода, а нещо вътре в мене пърхаше и ме теглеше нагоре. Дишах с отворена уста като риба.

Затвори тетрадката и стана. Приличаше на учител: с френски дрехи от кафяв шаяк, но и с пояс.

- Ела, Евгения.

Беше истински, какъвто го помнех от първата ни среща в Букурещ: същото бледо лице, същият чист овал, изопнати скули и очертани устни... Нещо на шията му забележимо пулсираше... Може би отблясък от треперливия пламък на свещите. Премести книжата от стола, донесе го съвсем близко до мене и ме покани да седна. Върна се на мястото си, сплете пръсти върху кочаните на масата и ме загледа, като че бях просителка, помолила за среща. Усетих, че се изпотявам в дебелиите монашески дрехи.

- Гледам те и като че виждам баща ти... тъй много си приличате. Той беше мой приятел. Димо Бояров, истински родолюбец и храбър българин! Отдаде на делото всичко, което имаше: цялото си богатство, живота и децата си. Брат ти отдавна е заклет в името на революцията.

- Знам.

- Държа го на отсамния дунавски бряг - от Русе до Тулча. А от Русе до Видин е друг наш изпитан брат и другар - някогашният адвокат на баща ви в параплавателното дружество. Казва се Илия Цанов - чиновник във видинското каймакамство. Ако някога за нещо ти потрябва помощ, можеш да му се довериш...

- А тогава... на улицата... в Букурещ...

- Помня. С баща ти се разбрахме само с поглед. Не исках да знаеш за мене. Рано ти беше още. Сега вече си наша. Наша до смърт.

Не каза „моя“, но отметна сакото, бръкна в пояса и извади кутийка... седефена... Стана, протегна ръка през масата и се усмихна:

- Ето го. Армаганът, който ти обещах...

Две малки крачки - като към олтар - кутийката е в ръката ми, стори ми се по-тежка, отколкото би тежал пръстен... ами ако вътре са двете халки... венчалните...

- За двама ни.

Помня, че усетих желание да извикам.

- За двама ни... - повторих в несвяст.

- Отвори я, Евгения.

Гладкото капаче на кутийката заяждаше може би защото ръцете ми бяха

влажни и трепереха.

- Цианкалий.

Прахът искреше на слабата светлина.

- Всеки комитетски човек трябва да носи у себе си възможността за достоен изход... да умре, без да издаде делото... Давам ти двойна доза. Отсипи половината ето върху тази восъчна хартийка, свий я и я заший някъде в дрехите, които най-често носиш... Да е на място, лесно за стигане. Може би в подгъва... Не се знае кога ще ти потрябва... А другата половина ще зашиеш в новия ми пояс... пак завита в хартийка... Аз утре заминавам и дълго няма да се видим...

- Защо дълго?

- Общо събиране в Букурещ. Ще дойдат хора от цяло Българско, повикани от Централния революционен комитет. Народът ни вече е духом готов, трябва да решим кога и как да обявим въстанието. Почти три месеца ще ме няма. Но ще ти оставя доста работа, която ще свършиш вместо мене... Възлагам ти да въведеш ред в комитетската поща. Всички писма, получени и прочетени от мене от началото на годината до днес, ще запишеш в тази тетрадка. От кого е писмото, кога е писано, какво се казва в него. И пак ти ще получаващ пощата, адресирана до Аслан Дервишооглу Кърджалъ, но няма да я отваряш. Ще ти я носят я поп Енчо, я бай Иван Арабаджията, а от Северна България отец Матей Преображенски. Ела, седни по-близо до светлината...

Наведох се над тетрадката, наведе се и той. На шията имаше бенка. От тялото му към мене прииждаше топлина. Усетих как коляното му за секунда докосна моето, но светкавично се отдръпна като пронизано от спазъм.

- Вписаните писма после свързваш на снопче и ги прибиращ на тайно място. Ела да ти покажа.

Стана, заобиколи ме така внимателно, като че се боеше да се докоснем дреха о дреха, отмести иконата и извади от зида камък. Посочи ми тъмно пространство - нещо като скривалище - и в него торбичка от насмолено платно, набъбнала от онова, което съдържа.

- Дали ще можеш?... Камъкът е бая тежък... а ти си такава крехка, такава... като стръкче си... стрък лютиче... тъничко, а цветчето му русо...

- Не съм толкова слаба... питайте майка Христина...

- О, истинска Боярова щерка!!! Баща ти може би ми се сърди от оня свят... но и се радва, че си такава, каквато те виждам... Той ще разбере, че ти си много нужна за делото. Точно ти. Защото на външен вид си жена, а когато си в монашеските си дрехи, минаваш и за момче... Отдолу фуста, върху нея - расото на послушник... Свалиш расото, сплетеш косите - ей те мома! Разпуснеш ги после под скуфията, мацнеш малко черно над горната устна - същият млад калугер... Така е. Налага се понякога да живеем като в читалищна вечеринка... да се преобличаме, да играем роли на такива или онакива... само че в нашите

вечеринки пищовите гърмят наистина, ханджарът стига до кокала, а последната роля се играе само веднъж... И накрая никой не ръкопляска. Изплаших ли те?

- Много.

Засмя се. Протегна ръка, мисля, че искаше да докосне ръкава на грубата ми дреха или даже да ме помилва, но се отдръпна, наведе се, взе стола и без никаква причина го премести към масата.

- Аз тази нощ тръгвам.

- Тази нощ...

- Когато се върна... ще бъде вече юли...

- Значи до лятото...

- До лятото...

- А там... ще има ли опасности...

- Едва ли. Най-много някой шпионин... но той няма да стреля, по-скоро ще слухти. А ти тук... внимателно... Не е нужно да се излагаш на риск. Млада си и такива като тебе - чисти души! - трябва да стигнат до края... до свободата...

- И като стигнем до нея... какво ще правим по-нататък...?

- Не знам. Моят дълг е да отведе всички ви дотам... Като Мойсей. Пък после времето ще ни научи.

- Да.

Мълчахме. Мисля, че той вече пътуваше.

На горния етаж се чуха стъпките на игуменката.

ТЕТРАДКА ЗА ПИСМАТА, ПОСТЪПИЛИ В ТАЙНАТА КОМИТЕТСКА ПОЩА за времето от януари 1872 година до днес, 18 март, същата година. (По „Васил Левски - документална летопис - 1837 - 1873 г.” автор Кирила Възвъзова - Каратеодорова.)

11 януари:

(собственоръчно вписано от Дякона): 291 гроша дадени на бай Димитър Общи и похарчени от него между 1 декември 1871 г. и 10 януари 1872 г., за които още не е представил отчет, каза, че „забравил за де какво е дал, нито е писал“.

15 януари:

Пишат от ЧРК (Частен революционен комитет) в с. Джурово, Орханийско, че по настояване на Дякона комитетът е предал на Д. Общи сумата 551 гроша.

17 януари:

Съобщават от с. Осиковица, Орханийско, че нареденият от Вътрешния

Революционен Комитет да върши комитетска работа в оня край Димитър Общи минал през селото и направил разноски за едене и пиене за сметка на комитета.

23 януари:

ЧРК от с. Правец, Орханийско изпраща разписка за 120 гроша, дадени за абонамент на в. „Свобода“.

24 януари:

Писмо от София, с което съобщават, че тамошния комитет е дал на Димитър Общи 105 гроша при посещението му при тях.

1 февруари:

бележка от ЧРК в Орхание, с която осведомяват, че предния месец - януари, 21-ви - Д. Общи минал от там на път за София и направил разноски за 18 гроша, които не платил. При повторното си минаване на връщане разноските направени от същия са 26 гроша също тъй незаплатени.

4 февруари:

писмо, изпратено от Димитър Пеев осведомява Дякона за идването на Д. Общи в града им Етрополе и за направените от него разноски, които не платил.

5 февруари:

от Орхание изпращат две сметки за дадени 463 гроша на Димитър Общи при обиколката му из оня край.

3 февруари:

от Правец, Орханийско изпращат две бележки със сведения за членовете на комитета и наличното оръжие, а също и за минаването на Д. Общи през селото и направените там от него разноски, които не платил.

3 февруари:

Комитетът от Видраре изпраща три бележки: за минаването на Д. Общи през селото на 16 януари на път за Осиковица и за дадените му на три пъти суми, за които чакат оправдателна разписка; в писмото упоменават още броя на комитетските членове и наличното оръжие.

5 февруари:

ЧРК от с. Батулци, Орханийско, бележат за идването при тях на Д. Общи и за направените от него разноски, платени от комитета.

6 февруари:

ЧРК в с. Джурово, в Тетевен и в с. Батулци, Орханийско пишат за посещението на Д. Общи и секретаря му Васил Бошаранов по тези места и направените от тях разноски за сметка на комитетите.

7 февруари:

ЧРК в с. Джурово, Орханийско съобщава, че Д. Общи е бил в селото им само един ден - 6 февруари - и е направил разноски за сметка на комитета.

10 февруари:

Комитетите от Тетевен и орханийските села Осиковица и Видраре съобщават чрез три бележки - сметки за идването на Общи на 13 януари и 7 февруари и за направените от него разноски, които не заплатил. Дали са му на ръка 93 гроша за револвери, очакват разписка за разходите.

12 февруари:

ЧРК в Тетевен с две бележки казва, че комитетът е бил посетен от Васил Бошаранов. Същият се представил за секретар на Общи, назначен на тази длъжност от самия бай Димитър поради неговата - байдимитрова - неграмотност. Този така именуем Бошаранов направил разноски за сметка на комитета. Самият Общи също е направил две посещения, свързани с разноски, които не е заплатил.

12 февруари:

ЧРК в с. Голям Извор, Орханийско осведомяват за посещението в селото им на Д. Общи и направените от него разноски, заплатени от комитета.

14 февруари:

ЧРК - с. Скръвена, Орханийско донасят за посещението в селото на поп Георги Тутмаников и направените от него разноски за сметка на комитета.

15 февруари:

ЧРК Орхание съобщават, че са предали на Д. Общи една сума комитетски пари, за които очакват разписка.

28 февруари:

ЧРК с. Боженица, Орханийско казват, че при посещението на Д. Общи там са му били дадени комитетски пари, за които искат вносна разписка.

29 февруари:

ЧРК с. Брусен, Орханийско пишат за идването на Общи, комуто са дали

комитетски пари и чакат квитанция за внесената сума.

4 март:

ЧРК с. Голям Извор пише за пребиваването в селото на Димитър Общи и дадената му сума, за която очакват документ.

7 март:

ЧРК в с. Голям извор, Орханийско съобщават за посещението там на Д. Общи и направените разходи, които не заплатил.

7 март:

ЧРК с. Врачеш иска документ за предадени суми на Д. Общи.

16 март:

ЧРК в Орхание чака разписка за предадена на Общи сума пари.

18 март:

монасите от Гложенския манастир Данаил, Евтимий и Кирил известяват в лично писмо до Дякона, че са предали сумата 1152 гроша на Д. Общи при посещението му в манастира.

Към края на юли на път от Ловеч за Татар Пазарджик в метоха се отби отец Матей Преображенски, остави писмо за игуменката, сподели монашеския ни обед и преди да си тръгне, майка Христина го попита какви са новините от Общото събрание в Букурещ.

- Добри са новините, сестро, на вид най-красни, но безполезни за общото дело... Туриха Дякона начело на работата, един дори го въздигна в сан апостол... Апостол на българската свобода!!! Така го нарекоха и накрая така се обръщаха към него: Апостоле туй, Апостоле - онуй... С вишегласие събранието му даде заръка, като се върне в Българско, да провери сметките на всичките революционни комитети, оръжието им, джепането, готовността на славното ни войнство за жертва, а и да закълне работниците на революцията в новия устав, като им издаде пълномощия за работа, подпечатани с новия комитетски печат. Всички говориха за въстание общобългарско, но никой отвъд Дунава не си развърза кесията да даде грош за това дело, а всичко струпаха върху плещите на Дякона: пари да намери, оръжие да закупи, момците да научи на стрелба и накрая да поведе народа в огъня... а те да стоят на скелята в Гюргево и оттам да гледат към нас с бинокли... Дори униформа поръчали на нововъзведения апостол, бяла такава, с черни ширити и с лъвче на калпака... Радост всеобща и

надежда голяма! Но сичко туй са едни мурафети, сестро... театро е туй, а не съща истина... Истината е друга. Друга е тя, пустата...

И яхна катъра. Краката на отец Матей бяха дълги, а цървулите му - продънени, та голите му пръсти докосваха земята.

Вечерта майка Христина ненадейно дойде в скриптория по време, когато аз трябваше да съм вгълбена в четенето на псалми. Лицето ѝ беше бледо и издължено, като че се връщаше от погребение.

- Той те вика да идеш при него.

Баща ми. Дошъл е в съня ѝ, казал ѝ е, че ще ме вземе при себе си на небето, и тя е плакала и за двама ни.

- Кой... ме вика?

- Васил.

Усетих го като удар в самата ми вътрешност. После слабост плисна в мене, подобно вълна, и усетих желание да седна.

- Пише да си вземеш чеиза.

Така наричахме на шега вързопа с онези дамски и мъжки дрехи, приготвени някога за пътуването ми до Божи гроб.

- И да не забравиш документите.

Ставаше дума за румънския ми паспорт, издаден в Букурещ на името на Eugenia Voïar, както и уведомителното писмо, подписано и подпечатано от архимандрит Кирил още по времето, когато ходих в Пловдив да взема от църквата „Света Богородица“ книгата с житията на светците. Писмото беше предназначено за органите на властта с молба да не препятстват пътуването на манастирския послушник и скриптор брат Рувим до местата, където има български църкви и манастири. В прошението си Негово Преосвещенство се беше позовал на заповедта, издадена някога от султан Махмуд Втори, според която християнските монаси таксидари имали правото не само да носят оръжие, но и при нужда да дирят закрилата на властта в границите на Империята.

- Кога, майко?

- Скоро. На връщане отец Матей ще мине оттук да те вземе и да те заведе в Троян. Ще яхаш Гълъб, а после нарочен човек ще го върне. Тъй пише Васил. Отецът е много сладкодумен и знае целия живот на Дякона. Не се стеснявай да го питаш! Той даже ще ти се зарадва. Не го гледай, че изглежда вехт калугер и по расото му има кал, засъхнала там още от миналата година. Отец Матей Преображенски е чел Мацини, пък и е обходил света: от тук през светия Атон, та до Ерусалим е стигал, и от там - през Русия и Влашко пак тук се върнал. И докато бродил из различни племена и народи, написал няколко поучителни книги, подир направил мелница на брега на Бяло море, но светите атонски отци, като не могли да повярват на очите си, обвинили го във вещерство и го низвергнали от светата обител. Тъй го потопили в дълбока размисъл, подир

която той отишъл в Белград и се записал в легията на войводата Раковски. И там - за нуждите на войната - измайсторил една чудна дървена пушка със седем цеви, дето после гръмнала само веднъж, но това било достатъчно, та с гърмежа си да разпръсне цял турски табор... Не човек, а требник с правилата на живота... това е отец Матей!

След седмица катърът на отчето изпръхтя пред портата на метоха, а на другата сутрин аз се простих със сестрите и яхнах Гълъб. Майка Христина ни изпрати до края на селото и там ми подаде нещо, увито в кърпа. И стиснала клепачи като при силна болка, обгърна с длани шията ми и остана така, като че искаше по ударите на пулса ѝ да разбере дали сърцето ми е достатъчно силно, за да понесе онова, което го очаква.

- Скоро ще се върна, майко.

- Знам. Знам.

(Върнах се след седем години. Посрещна ме пресният ѝ гроб.)

В кърпата намерих загърната снимка - баща ми и майка Христина, хванати за ръце, на брега на Дунав махат на отминаващ кораб. Облечени са в униформата на класическата гимназия в Белград. На гърба с момичешки почерк беше написано: „Само Бог може да ни раздели. 30 май 1846 година“.

- Сбогом, дете. Отче, благослови!

Пред мен се възправяше огромният зелен Балкан и върху рамото му под ранното слънце на август проблясваше стръмният Римски път, наречен Троянска пътека.

ВТОРА ЧАСТ

ЗА ЧЕСТТА НА ИМПЕРИЯТА

- Ти сигурно знаеш, отче Матее, защо ме вика Дякона?
- Събира верните си хора.
- А неверните?
- Те сами се събират.
- Много ли са?
- Тепърва ще ги броим.

Яздехме един до друг към билото на планината. Слънцето взе да напича, а пътят стана по-тесен и каменист. Отсреща по южните склонове на Балкана все по-ясно се очертаваха сипеите и голите зъбери.

- Трудно ще му бъде на брат Левски.
- Чувала съм да казват за него, че...
- Всичко можеш да чуеш за Дякон Игнатий. Неведението ражда измислици, както и страхът.
- И надеждата.
- Да. И надеждата. Ако днес минеш през българските села - а аз често минавам, - ще чуеш как бащи нахъсват подрастващите си синове, че Левски вече стягал безчетна българска войска и тук до година-две ще мине през село, и подир войската му ще остане само свобода и справедливост... Така го вижда народът - един Левски срещу цяла империя! Каквото и да му стори властта: да го убият, да го обесят, или да го пратят да изгние в Диарбекир, легендата за него ще остане. И много народ, дето ще дойде след нас, ще го помни, без да го е виждал. Легендата е майчиното мляко на народната памет. Но не от всеки човек можеш извади легенда.

- По какво си личат избраните? Дякона например?
- По оръжието, с което боравят. Един има пари, те вървят пред него и му разчистват пътя, на друг му е дадена власт, трети умее добре да лъже. Левски борави с най-вечното оръжие - онова, което свързва народите тъй, както пространството свързва звездите... Чувал съм го да казва: „Времето е в нас и ние сме във времето. То нас обръща и ние него обръщаме“. Той борави с времената. Питала ли си се защо името му е известно даже по онези далечни места, където той никога не е стъпвал?

- Много хора се питат.
- Щото не са чели книжицата на отца Паисия. Сигурно и ти не си я чела.
- Не съм, отче.
- Там е написано какви са били българите преди векове... Отдавна са

отминали онез времена, но споменът за тях се предава чрез кръвта, макар и поизлинял вече, поотслабнал, по-скоро спомен от сън... И българите искат да му повярват. Но като не знаят нищо за себе си, търсят някой, чрез когото да се припознаят. Защото времената им шепнат какви са били, и те такива искат да бъдат. И намират те човека, вкопчват се в него без разсъдък и колебание... И в него виждат утрешните си синове. Тъй Дякона с едното свое присъствие влива в душите надежда и кураж. А ти го знаеш: хубав, по лъвски хубав...

- По лъвски хубав...

- Туй ще рече силен, безстрашлив и справедлив към всичко, що е дадено да съществува. Знайно е, че ние, българите, не обичаме поробителя. А Левски вика: хората не трябва да се делят по вяра или националност, а по това, усещат ли се в робство и жаждат ли свобода.

- Винаги ли е бил такъв?

- Знам го от шейсет и девета. Тогава ние с него обикаляхме известно време търновските села. Как привличаше хората това момче! Говори тихо и ясно, с очите си хваща погледа на човека, като че само нему приказва, от време на време прави пауза, та да могат хората с ума си да смелят чутото. От лицето му вее такава благост и вяра, като че зида църква. И не само мъже и младежи, годни за делото, но и жени идваха да го слушат. Възрастни селски жени с радост го приемаха в къщите си, готвеха му, перяха го, криеха го на места, които човешкото въображение не би могло да предположи... Една го беше турила в раклата, затрупан със сватбените дарове на дъщеря ѝ - момичешката свята светих, където чужд мъж нямаше право дори да надзърне... Друга го изведе от къщата си и го преведе през блокадата, преоблечен като бременна кадьна... ама и той - артист, ти казвам... върви, върви бременната, па току спре, та се превие от болка и аха да роди; трета влезе през покрива на къщата си, та да спаси архив на организацията, скрит в стая, предварително запечатана от турците... А той им отвърщаше с благодарност, учеше ги как да лекуват децата си с билки, как да пестят газта и да боядисват излинените дрехи с обелки от лук и листа от орех... Омагьосваше ги с нещо си. Някои от по-младите жени може и да са го пожелавали тъй, неволно и тайно, както природата повелява на здравето и естествено тяло...

- А той?

- Той разбираше и уважаваше почтените им влечения. Винаги намираше някакъв умилен начин да благодари, но се стараеше да не подава напразни надежди на душите...

- Та той е бил млад... толкова млад...

- Млад бе, но вече бе сключил своя облог с Бога! Доколкото знам, и до ден днешен никой от двамата не е нарушил условията.

- Той е стигал до Бог?!

- Всеки човек поне веднъж в живота си стига до Бог, но някои не го усещат.

А Дякона го очакваше. И го дочака. Когато братята сърби повторно излъгаха нашите надежди и Втората легия беше ликвидирана със заповед на военния министър на Сърбия, много от нашите момчета отчаяни си тръгнаха пеш за дома, някои даже дрехите си продадоха, за да си купят хляб... Дякона тръгна най-късно, щото през февруари същата шейсет и девета се разболя... Коремна болест някаква. Туриха го в шпитала на Белградския гарнизон, но вместо да го лекуват, тамошните доктори ката ден му натякваха, че даром яде сръбски хляб и незаслужено заема болнично легло, докато някой почтен сръбин може би умира извън болницата. Натякваха, но не лекували. Тогава Васил писал на своя войвода Панайот Хитов - той живее в Белград като пенсионер на държавата, пък Дякона преди време е бил негов байрактар, та Хитов се намеси, извадиха болния от шпитала и го настаняха в частна къща на някоя си Панчовица, която трябваше да се грижи за него. Намесиха се и други българи - Ценович и Касабов дойдоха от Букурещ, намериха двама сръбски лекари да го оперират в къщата и след като им показаха бая тежичката кесия с австрийски лири, предупредиха ги, че ако с болния се случи нещо крайно, те и двамата ще го последват... Излекуваха го донякъде, взеха си торбичката и го оставиха на баба Панчовица и на сина ѝ - един Мешко, млад мъж, италиански карбонар и тъжен герой: след като загубил крак след някакво сбиване, върнал се да си тегли теглото в дома на майка си... Колчем отидехме да навестим оперирания, при него сварвахме куция Мешко, а в ръцете на Васил - книжката на Мацини. После Дякона разказваше колко важен човек се оказал за него карбонарът.

- Може би той го е научил да разговаря с Бога!
- Научил го е, но на друго. И неговата наука после се оказа не по-малко важна. Като се вдигна на крака и стана годен да ходи, Дякона ми прати знак и двамата тръгнахме да излезем от Сърбия. Той избра Влашко, а аз щях да се върна в Търново в манастира. Първата вечер стигнахме до някакво село край Неготин, потърсихме свещеника и той, човекът, ни покани в дома си да се нахраним и да преспим. Васил му благодари, но помоли за разрешение да ношува в черквата. Какво се е случило през онази нощ между него и Всевишния, никой не знае. На другата сутрин видях Дякона променен на вид, по-блед от всякога, а от лицето му тънко появява една такава благодат като от узрял плод... Плодовете, както знаеш, най-добре зреят нощем... Тръгнахме ние, хем вървим, хем мълчим, гледам Васил, уж е тук, но акълът му другаде... Развял перчем, разкопчал сетрето, а под него излиняла риза, и тя разкопчана. А времето студено, уж март, но снежен и кишав март.

- Не те ли е страх, че ще настинеш? Я вземи да се загърнеш!
- Нито ме е страх, нито ще настина! Мене вече от нищо не ме е страх, отче Матее!
- И от куршума?
- Моят куршум ще има да ме почака поне още три-четири години... А

дотогава...

- Не е добре човек да пророкува на себе си. Особено кога пророкува злочестини. Сбъдват се пущините...

- Няма от какво да се боя! Нямам нищо за губене. И никога не съм имал. Сал една гола душа. А сега и нея нямам. Тази нощ, отче, аз предадох душата си на Бога. Заклех му се, че няма да разпиля и капка от силата си за нещо, което стои извън делото, защото извън делото за мене няма нищо, отче. Казах му: „Вземи ми всички земни радости и съблазни, но ме подкрепи само в едно, за което сега те моля с всичката вяра на душата си...“.

- А Той?

- Сигурно ме е чул, щом посред нощ навън тресна гръм и блесна светкавица, а снегът премина в дъжд... Със светлина ме е известил! Сега вече знам какво трябва да направя за България, знам и как трябва да го направя...

Така и не закопча дрехата, но пък запя:

*Ние бяхме деветмина братя,
осемтях са под байрак измрели,
добър Господ и заради мене...*

Мисля, че песента беше другото му оръжие. Хем златно, хем винаги подръка. Хората, макар и тайно събрани някъде, обичаха да им пее. Завършим ние комитетското събрание, домакинът, в чиято къща сме се събрали, донесе вино, най-първо налят на Дякона, а той допълни чашата с вода и близне, колкото да не строши хатъра на другарите си... Па като викне... Не глас, ами една такава Божия проповед. .. и сила, и светлина... Че и на селско хоро се е хващал. Попаднахме веднъж в Трявна, търсехме негов другар, марангозин и комитетски човек, знаели се още от Тулчанско... Влизаме ние в града, а зад нас влизат десетина заптии на коне. Аз - в расо, Дякона - във вехти потури и с охлузено калпаче... Уж че бил колибар, тръгнал да се цанява ратай при някой от чорбаджиите, пък къде другаде може да стане сгледата, ако не на хорото... Подаде ми охлузения си калпак, развя златен перчем и като се огледа за най-личните момци на хорото, между тях се залови. Зяпах го тревненци и му се радваха, зяпах го момини майки и си шушукаха, но накрая никой не го одобри. Кой ще си даде земята и добитъка на човек, дето играе така, сякаш е сигурен, че ако не поведе хорото, слънцето ще угасне и земята ще се потули в мрак... Не е за полски ратай такъв човек. За друго е. Но не знаеха за какво. Гледаха го... - в очите му трепкаше онази небесна лудост, дето са виждали само по лицето на Разпнатия - мълчаха и само въздишаха...

Като се разделихме с него край Дунава, той отишъл отвъд и първо намерил Димитър Ценович в Букурещ, а после и Данаил Попов в Турну Мъгуреле. И на тях казал: „Знам какво трябва да направя за България и тръгвам да го направя“.

И онези там също знаели, но никой от тях не се наемал да тръгне. Зарадвали му се, макар и с едно скрито снизхождение, но все пак, когато след няколко месеца наистина тръгнал, дали му препоръчително писмо до някои по-будни българи, за да се легитимира в очите им като човек, зад който стои емиграцията. Никой обаче не се сетил да попита този мъж, като тръгва да прави тайна държава в границите на явната - щото днес вече знаем, че стана точно така, - дали има в джоба си поне двајсет гроша, че да плати на каика да го прекара през Дунава. Само един Ценович - смятали го за banker на комитета. Само той:

- Колко пари ти трябва, Дяконе?
- Трийсет лири ще стигнат.
- Че какво можеш направи с трийсет лири?!
- Аз не съм тръгнал да подкупвам министри, та да ми трябва хиляди. Щом има за хляба и за подкърпване на общата... Другото е време.

И Ценович, както ми е разказвал подир, бръкнал, та извадил шепа монети и без да ги жали, ги изсипал в джоба на Дякона. И го прегърнал. Жал му било за тази руса младост... за тази светла глава, тъй неразумно подмамена от ориста си...

Същата пролет Васил дойде в Търново и тръгнахме да строим комитети... Най-напред отидохме в селото Мусина да направим онова, дето Дякона го беше научил от Ценович и Касабов: с читалища, вечеринки и други сладостни за душата седенки да прикриваме комитетските работи. Отиваме ние, свикваме нещо като общоселско събрание и разказваме що е туй народно читалище и какви работи му се следва да върши. Приказката върви, хората изричат кой каквото го боли и по едно време става момчурляк един, дето после разбрахме, че се бил издигнал до слуга в хана на хаджи Николи и него ден се беше върнал на село да погледне към тукашния живот от висотата на споходилата го сполука. Та вика момъкът:

- Отче, и Вие, господине - туй на Дякона, - тез дене, като бях в града Търново, чух думи, изречени на висок глас, но без никакво уважение... „Те и българите са един народ...“ Туй чух. Ний сме свикнали да бъдем наричани всякак, та не се твърде зачудих, само питам: това, че ни нарекоха „народ“, някоя нова ругатня ли е, придошла примерно откъм Европата, или си е изникнала в нашенско?

Тук Левски дълбоко пое въздух, което при него е знак, че му е засегната вътрешна рана, и поиска да се надигне, но аз натиснах коляното му и станах да се изразя.

- Народът, млади ми братко, е едно Божие творение, пратено на земята в помощ на човека, за негова доживотна закрила. Затуй всеки иска да се числи към някой народ и да го има за препоръка пред чуждия свят.

- А ще бъде ли придобивка за наша милост лично, ако спомена тук-там, че имам вземане-даване с посоченото същество?

- Всеки от нас е част от него.

- И чорбаджиите ли?
- И чорбаджиите.
- И те барабар с хората?
- И те барабар с хората.
- Ще рече, че народът е нещо по-праведно от смъртта, щом след смъртта богатите отиват в рая, а сиромашта - в ада, а пред народа всички изпадаме в равенство!
- Всички!
- Чухте ли бре! Чухте ли! Да живеят народът! - изкрещя момчето, свали феса и го натика в джоба си.

В стаята се изопна едно такова мълчание, та чак старият даскал се усети изваден от дрямката си. После всички се обърнаха да видят младежа как за минута и нещо беше пораснал с три-четири пръста. Така им изглеждаше той без фес.

Тогаз стана Левски.

- Сполай ти, родолюбиви брате! И аз бих извикал като теб. Защото народът е по-важен от отделния човек. Ако да беше човекът по-важен, Бог щеше да сътвори Адам и да го пусне сам да се скита в природата, неин цар и венец. Но Бог ги сътвори двама, като им заръча да населят земята. И те го послушаха. И затуй, родолюбиви ми брате, човекът е смъртен, а народът е вечен... и пак затуй бъдещето на всеки от нас не са децата му, дето ще го надживеят, нито родителите му, при които ще иде... Бъдещето на човека е неговият народ...

Слушах го и още тогава ми мина през ума нещо, дето и на тебе ще го кажа: Левски е такъв, защото произлиза от дълбокото минало на българското племе, а пък от него - от Левски - сетне ще произлезе и най-далечното бъдеще на нашите внуци... По Левски ще се измерват, по Левски ще се познават дали са духом близки... Защото няма друг българин, тъй единосъщен с всички нас, както Апостола. Той е хем стонът на измъчената ни душа, хем камбаната, възвестяваща свободата ни... Ти прощавай, че приказвам като да съм покачен на амвон, но всекиму не мога да изрека мислите си... тез писмена на душата... а пред тебе мога... Защото тебе той те е избрал за другар на ума и на сърцето си...

И тъй, двамата с Васила продължихме да обхождаме селата. Зимните вечеринки бяха взели да се услаждат на населението и скоро станаха обичното му зимно занимание. Решат ли хората да си градят читалище, в темелите на градежа си турят все клетата Райна и нейната княжеска участ, тъй изкусно описана от господина Войникова. И в Ловеч така. По онуй време Каравелов и другите, след като бяха изпратили в града Димитър Общи, когото Левски въобще не одобряваше и не искаше за помощник, към него прибавиха и Ангел Кънчев: млад, народен и военно образован мъж. Стигнал той в Ловеч и се представил там в образа на търговец. Денем търсел да купи семе от метли и див

горски мед, нужен за забъркване на целебни мехлеми, а вечер засядал в читалището, де с вестник, де с новия си приятел Иван Драсов, млад дюкянджия и комитетски човек, натоварен да води кореспонденцията на Привременното правителство. Като станал що-годе познат на младите ловчалии, Ангел бил намерен за подходящ да представлява във вечеринката някое си лице, дето трябвало да бъде въоръжено със сабя. Но откъде сабя - освен дървена и боядисана с катран - у тамошната рая?! Знаино било, че Яким Шишков - тоз достолепний човеколюбец и действен ратник на народността - имал в дома си нужния предмет и го тачел като семейна ценност. Речената сабя принадлежала на Якимовия баща, за който се знае и от историята, че дванайсет години е преживял като главен готвач в султанския дворец Топкапъ, и когато решил да се връща при челядта си, самият Абдул Меджид се просълзил от мъка, па отпасал от кръста си сребърна сабя и му я препасал за спомен. От тогаз никой в царството не смеел да се противи било с реч, било с мисъл на стария Шишков. Та таз именно сабя въртял в ръце Ангел Кънчев по време на читалищното театро. На вечеринката бил поканен и каймакаминът на града Исмаил бей - мъж умен и лукав. Седнал той на първия ред, но щом зърнал въоръжения Ангел, мигом дал знак и представлението секнало на половин дума. Дал повторен знак и Ангел пристъпил към него, тъй както си бил с вдигнатата за сеч шашка. Но каймакаминът дори не мигнал. Изправил се, свалил феса - туй не е турски табиет за почитание, а гръцки, щото Исмаил бей по рождение се казвал Митрус Цонакис, - та, свалил феса, направил темане пред бляскавото оръжие и като измъкнал собствената си сабя, подал я на Ангел и го отпратил да върви да сече, а султанската турил на коленете си и през цялото време я държал там, сякаш тя му била тъй кръвно скъпа, като току-що добит първороден син.

Само след няколко месеца Ангел посегна на себе си, а Дякона така и не го прежали:

- От часа, когато си положил клетва пред оръжието и кръста, твоят живот вече не е твоя собственост. Ти си го е обещал на Отечеството и само то може да се разпорежда с него! Съгреши Ангел, против клетвата съгреши, а туй ще рече - против душата си. Ако се беше предал, щяха да го влачат по затворите година-две, па да го пуснат... И сега щеше да си е жив и влязъл в работа... Евтино се похарчи братът наш...

Свърши карловското поле и преди да поемем нагоре по стръмното, седнахме до крайпътен извор да напоим животните и да си налеем вода. За пръв път можех да гледам отец Матей съвсем отблизо. По слабото му и набръчкано лице се вижда, че не е млад, но в косата, мустаците и брадата му няма нито един бял косъм. Очите му са черни и малки, а погледът му би могъл да прогори дупки във вълненото ми расо.

- Като поемем по римския път, аз ще освободя животното, да му е по-леко. А ти остани на коня.

- Моят Гълъб е сляп с лявото око. А тъкмо отляво на пътя имало пропасти...
Страх ме е да не се подхлъзне и да счупи крак...

Пуснахме животните да вървят пред нас и ние запълзяхме като мравки из надиплената пазва на планината. Докато стигнем южното беклеме, няколко пъти спирахме да отдохнем, най-вече аз, после стражата ни почерпи със задължителното кафе, взе си двата гроша и дори не ни попита за тескерета - „Монах и послушник... Какъвто добитъкът им, такива и те...“. След около час прехвърлихме билото, стражата на северното беклеме само ни попита: „Закъде?“ - „За Троянския манастир“, и продължихме да се спускаме по склона, а късно следобед се отделихме от римския път и поехме по нещо като пътека, белязана само чрез две-три купчини още лъскави конски фъшкии.

- Тук е. Пристигнал е скоро. Личи си.

Пътеката свърши пред малка поляна, заета от някогашна кошара, ако съдя по килнатия плет и огромния вдлъбнат камък, в който, както после разбрах, овчарите слагали буцата каменна сол да ближат овците.

Дякона ни посрещна с усмивка, целуна ръка на отец Матей, после двамата се прегърнаха. Подаде ръка и на мене, но не ме погледна. Над очите му се бяха надвесили русоляви рунтави вежди, чиито косъмчета замрежваха погледа му. Или е забравил да свали дегазацията, или иска да скрие погледа си.

Отведе ни в къшлата - и тя от плет, но вместо задна стена имаше част от канара. В единия ъгъл видях струпана купчина сухо сено. Миришеше на пръст и шума.

- Докато починете, нека хапнем, каквото Бог дал.

Хляб и маслини. В торбата на отец Матей беше останало парче корава пита и шепа презрели джанки.

- Болен ли си, брате Игнатие?

- Нямах билки за мене, отче.

- Ако душата ти жажда изповед и опрощение...

- Аз вече изрекох изповедта. Пред мене си я изрекох. Ала не си простих. Но вярвам, че народът ще ми прости.

- Бог е този, който прощава.

- Знаеш ли кога реших да сваля расото? Когато разумях, че Бог и народ са нещо много близко, а понякога дори са едно. Нали човек с духа си произлиза от Бога, а с тялото си - от народа. И служейки на народа, ти служиш и на Бога. Разликата е там, че за опрощаване на сторените грехове пред Всевишния помагат молитвите, а човечеството приема разкаянието само във вид на дела...

- Слушам те не с уши, а с поглед... Думите ти са светотатство, но лицето ти свидетелства в твоя полза... И си викам, че сигурно и от такива като тебе светът има нужда... иначе Бог нямаше да те създаде... Казвай! Убил си човек?

- Не. Човек до днес не съм убивал, ако не броим онова запитие миналата година. Но тогава моят пищов се оказа на по-сгодно място от неговия.

- Пак свада с Каравелов?
- И това не е. Макар че нашата вражда с него не е прекъсвала. Още когато ми прати Общи за помощник и аз го попитах защо ми е помощник, щом дотогава сам си бях вършил работата и два пъти бях обиколил България... попитах го, а той не можа нищо да ми каже. Но пък при всяка среща все гледа да ми рече: „Съюзът със Сърбия. Там е спасението за нас. И после заедно под крилото на руския орел...“.
- Каква е теготата ти?
- Голям грях. За него няма прошка.
- Бог е добър.
- Хора, пари и оръжие - това са условията за въстанието. Ние хора имаме, оръжието сме го поръчали чрез Данаил Попов и днес то стои в склада му в Турну Мъгуреле, но не можем да го платим.
- Емиграцията няма ли да даде пари?
- Емиграцията не дава, отче. Тя само иска. Въстание, та въстание! Казах им, че трябва да ни помогнат финансово. А Каравелов ми отговори: „Уставът ще ти помогне“. Посочват ми написаното в Устава на организацията: *„Частните комитети имат право да набавят средства за делото по начин, за който всички членове са съгласни и който те намерят за добре...“*. Веднъж даже казах на момчетата: „На моя отговорност заповядвам: крадете и лъжете за народност! А оня, който под предлог за народното дело краде и лъже за свой частен интерес, ще бъде проклет от Бога и пронизан от хладна кама!“. Аз и тогава, а и сега вярвам, че делото е над всичко! И нищо, направено в негово име, не е грях или престъпление. Свободата ще ни оправдае! И още им казвах: „Юнаците, отдето вземат пари, от тях трябва да се изважда десетъкът и да им се разделя, а другите пари да остават в касата“. Така си мислех да ги овъзмездя, щото те всички са бедни селски момчета и често пъти зарязват млади жени и немощни старци сами да орат и жънат по нивите, а те идват да служат в нашата работа...
- Предприел си насилие?
- Направих го. Ти знаеш, отче, у мене няма думи, които да не са дела.
- Грях е, брате, да смяташ себе си равен на целия останал свят и да вярваш, че щом ти можеш да пожертваш за Отечеството всичко, що имаш, то и другите хора ще могат да го направят! Грях е и да ги съдиш, ако първом са се заклели, щото душата им е възжелала светия тоз подвиг, а подир се стреснат, откъсват се от нея и подкарват живота си ей тъй: наполовина душа, наполовина страх... Дочух, че си казвал пред съзаклятници: „Да продадем иманието си, да заложим жените и децата си, за да откупим Отечеството си!“
- Казвал съм го и пак ще го казвам. Щом свободата на земята и народа ни е всичко, редно е и ние да заложим за нея всичко.
- Слушам те и си викам: а вместо лъжа и кражба за народност не е ли по-добре молба всенародна към по-силните от нас... за помощ...

- Никога!!! Аз вярвам на народите, но не вярвам на техните правителства! Всеки народ е дете: мило, щедро и готово да помогне, за да повярва в собствената си сила. Правителството е старец: подъл, страхлив и алчен, зинал да глътне света, макар да знае, че в гроба ще занесе само скапаното си тяло... Затуй викам: сами, със свои сили, със своя пот и жертви... Само тогава българите ще са заслужили свободата си. Не на всяка цена, отче!!! Не! Само на най-достойната, а тя е най-скъпа!

- Ти ли си дошъл твърде рано при нас, Дяконе, или ние сме закъснели за тебе, брате Левски?!...

- Да ме прости Бог, отче, но и аз ще река като Сина Му: „*Някои може би си мислят, че съм дошъл да сея мир в света, аз ви казвам: дойдох да сея огън и война*“ . Защото само чрез огън и война ще изметем тази гнилоч и воня, която се носи откъм Босфора и трови цяла Европа...

- Ех, брате... Омагьосваш народа, вливаш в душата му сили Богови... опиваш човека с пориви и надежди. .. Но той като изтрезнее... като види жена си, милата и добрата, дечицата си - вакли агънца, види стадото си или макар едничката си козица... Изтрезнява в такъв час опияненият и си казва наум, че е по-добре да има малко имание, но сигурно, отколкото онова омайно, но невидимо нещо, наречено свобода. . Как да повярва в нещо, което никогаш е ни виждал, ни сящал... Пък и човек се бои от смъртта, от мъките, дето я предхождат... щото обича живота...

- Какво значение има животът на един човек пред свободата на цял народ!!!

- Ами ако аз лично познавам този човек, ако го обичам, ако съм го родил или той мене ме е родил... мога ли прегърнах аз целия народ, когато ми се доще да прегърна най-близък... а и би ли ме мене прегърнал пак същият този народ, кога сърцето ми жадува утеха...!

- Видях един в Букурещ, отче... Българин. Големееше се, че е поданик на великата Османска империя. Търгувал бил с целия свят, имал дюкяни даже в Калкута, а дядо му в Шумен носел син фес ...

(С правото да носи син фес е бил отличаван онзи християнин, който служи на турската власт по-предано и от правоверен.)

Казва ми: „Когато светът е твой, що ти трябва да се привързваш към родно място, Отечество, че и да умираш за него?! Моето е земята от Дунав до Инд и Ганг. Държавата е за слабите. Да има кой да ги пази и да ги изстиска. Силният сам си е държава, че и закон!“. Българинът, отче Матее, иска свободата, но трябва някой да му я поднесе на тепсия...

- Може би му е още раничко на българина... И дори насилието, дето ти предприемаш, няма да го накара да порасне духом...

- Искях всички, които не са народни, да се уплашат и да си откупят живота, всеки според силите си. Вярвах в успеха. Силно вярвах! Но направих грешка. Голяма грешка. Две убийства станаха с мое съгласие, третото - зад гърба ми.

Като си погледнах сметките, оказа се, че при ликвидирането на изедника чорбаджи Васил Козлев от Лясковец например, за когото ни казаха, че винаги носел в пояса си връв с жълтици, та ако го срещнат разбойници, да се откупи, за него сме похарчили над 200 гроша за хора и коне, но към касата не сме прибавили и пара, щото в същия ден чорбаджията нямал и аспра у него си. После убийството беше разкрито и загубихме четирима от нашите хора: един на бесило, другите - на каторга. Полицията се разшава, плъзнаха шпиони по кърища и ханове, хората се стреснаха, свиха се в къщите си и тъй работата, вместо да се сдобие със сила, направо замря... Терорът, тъй единодушно наложен от Общото събрание в Букурещ, вместо полза донесе вреда.

- По чия заповед беше убит владишкият наместник в Орхание дякон Паисий?
- По моя. Заплашил, че ще издаде делото.
- Пред тебе ли го е казал?
- Пред Димитър. Тръгнал Паисий да събира владичина по селата, хората се огъвали и гледали да минат по-тънко - поради немотия, а той на висок глас изрекъл: „За комитета имате и на комитета давате, а за владиката се стискате! Ще ви науча аз вас!“. И поклатил глава заканително. А преди туй по негово си желание и без да бъде поканен, отишъл при Марин Попов в Голям извор и поискал да стане член на тамошния комитет, като обещал веднага да внесе в касата пет бели меджидии... Това също се сторило на нашите хора подозрително.
- Кой ти разказа тези работи?
- Рапорт пристигна до Привременното правителство, изпратен от страна на Димитър Общи като упълномощен да работи в този район. Той предупреди писмено, че Паисий става опасен и трябва да бъде ликвидиран. Ти знаеш какво предвижда Уставът на организацията: всяка заплаха от предателство следва да бъде физически премахната. А Уставът е приет с вишегласие от Общото събрание и за мене той е закон.
- Кога убихте наместника?
- На двайсет и първи юли.
- Ех, Апостоле... Димитър Общи те е излъгал. И тебе, и Привременното правителство е излъгал. Седмица преди убийството минах през Орхание и дякон Паисий ми се оплака като на брат, че Общи със сила е взел от него сумата шест хиляди гроша и го заплашил, че ако гъкне пред някого за парите, ще бъде убит. Същото направил и председателят на комитета в Голям извор... той пък измъкнал от наместника пет бели меджидии, уж за нуждите на комитета... но вместо да даде разписка, дал обещание, че ще направи каквото трябва, ако чуе, че Дякона се е разприказвал... Само не е ясно дали заедно са решили да направят този обирджилък, или всеки по своя съвест...
- Знам само, че те двамата са били в групата, дето го е убила.
- И сега?

- Чакам тази вечер тук да дойде Ганко Лисичков, наш човек от Троян. Изпратих го в Ловеч при Марин Поплуканов. Като председател на тамошния комитет Марин събира парите за откупуване на оръжието. Имал на ръка петнайсет хиляди гроша. Трябват ни около три хиляди лири, а имаме само петстотин. Чакам и една добра сума от района на Общи. Надявам се да откупим поне част от пушките. Лошото е, че времето ни е малко, а време няма откъде да си набавим...

Мръкваше се и стана студено. Под навеса на кошарата намерихме сухи дърва, Дякона ги натроши на коляно и докато разпалваше огъня на поляната, по пътеката се зададе млад мъж, яхнал муле. Мъжът носеше окачена на рамото си козинява торба.

- Тежи ли торбата, Ганко?! Или напразно си бил път до баш касабата?

- Ще прочетеш и ще кажеш, бай Василе.

Мъжът свали калпака си, отлепи подплатата на дъното му и извади оттам две писма. Под лъчите на залязващото слънце Дякона прочете писмата едно след друго, сгъна ги и като че ли искаше да ги хвърли в огъня.

- Сподай ти, Ганко. Сядай при нас.

- Това е за тебе, Дяконе. Праща ти го г-жа София, игуменката на метоха в Колибето.

В торбата имаше хляб, лук, печени картофи и малко сол, завързана в парче бяло платно.

- И рече да прощаваш, ама нали сме в пости...

Дякона ми подаде писмата.

- Прибери ги и ги запази. След време все някой ще поиска да знае истината...

Устните му бяха стиснати, а гласът му хриплив. Личеше, че е смъртно гневен, но не изглеждаше зъл.

- Такааа... Няма пари. Няма оръжие. Няма въстание. Няма нищо.

Отец Матей благослови скромната ни вечеря, но никой не посегна към хляба. Само притуряхме дърва в огъня. Така - чрез огън - овчарите отпъждали вълците от кошарите си. Ставаше все по-тъмно и все по-студено. Мълчахме като пред пропаст и трябваше някак си да я преодолеем, за да можем да продължим, но никой не каза „Хайде!“

И той запя.

Още я помня - песента - и още я усещам: топлата бистра сълза на плачещия мълком.

Отдавна ли си, момне ле, калугерица?

Отдавна ли си, момне ле, или отскоро?

Не съм отдавна, брайне ле, нито отскоро,

Три годин стана, брайне ле, четвърта карам.

За кого носиш, момне ле, тез черни очи!

*Нося ги, нося, брайне ле, за черната земя.
За кого носиш, момне ле, туй бяло лице?
Нося го, нося, брайне ле, за черната земя.
За кого носиш, момне ле, таз тънка снага?
Нося я, нося, брайне ле, за черната земя.
Черната земя, момне ле, сполай не казва,
Сполай не казва, момне ле, нито се радва.
Дай ги на мене, момне ле, сполай да кажа,
сполай да кажа, момне ле, и да се радвам...*

През нощта се събудих, навярно от пълнолунието, подадох глава от къшлата и видях Дякона да седи до угасналото огнище, опрял лакти о коленете си и сплел пръсти като при молитва. Но не се молеше.

бай левски ти си дохаждал наскоро тъдява да правиш събрания и си разпитвал хората ми за тукашните работи а те кой знае какво са изrekli срещу мене а аз съм болен на легло щото като бягах с коня подир убийството на дякона паисий конят ми се нещо подплаши фърли ме в едни камънаци та се съвсем потроших и затуй лежа и чакам да се съвзема но и да бях читав пак нямаше да дода на твоите събрания щото си ми черен в очите кога трябваше да се избират хора за голямото събрание отсреща ти ме мене подмина и не само мене а и моя приятел анастас попхинов от плевен дето си е загърбил дюкяна и търговията за да служи на народното дело а от тебе ни добра дума ни що годе признание ни аз ни анастас не бяхме пратени в букурещ което ще рече че сме хора негодни за делегация а само за работа ни дириш донасят ми още тукашните дейци че си искал да делиш българско на окръжни центрове и за окръжността на нашия край си избрал селото голям извор за център и като така правиш разпри между членовете теб моите хора не те харесват и не те щат ако те бяха харесали те щяха теб да изпратят за свой делегат в букурещ, а те теб те отхвърлиха и дадоха правата си на васил Йонков от гложене да ги представлява и ти сега да им отмъстиш туряш голям извор за център на селата от окръжността а тетевен и орхание пращаш в кюшето сърдит съм ти и вечно ще бъда поради туй нищо не чакай от мене ни пари ще ти пратя ни заповедите ти ще следвам събраните суми ще предам направо отсреща на бай Каравелов. пък там да решават кому да ги дават и кому да не дават но ако ти речеш да ми завериш пълномощно на мене и на грамотния и бая учен тодор пеев и да ни пратиш заедно да работим по нашето дело в Македония аз ще забравя всичко що си ме мене засегнал и ще те оставя да заповядваш и на моите комитети от тетевен до софия така че от тебе зависи да бъдем ли пак братя или да се забравим един друг навеки удрям палец под тук написаното та да се знай че съм го аз диктувал на секретаря ми васил бошаранов и оставам все същия димитър общия стар гарибалдеец и верен

Брате Левски,

Намирвам се в голямо затруднение да изпълня заповедта ти и да ти проводя сумата от 15 хиляди гроша комитетски пари, събрани за въоръжаването, тъй като за мой дълбок срам наложи ми се да ги вложя в моя си частна работа и от ден на ден чакам да ми се повърнат във вид на добра печалба и тогава ще мога да ти ги проводя като ще притуря и малко лихва в полза на комитета. В понеделник кога се събирахме да решим вопиющи комитетски въпроси аз нищо не се изразих но сега ти казвам че е добре дето решихме повече никаква кръв и убийства да не сторваме, а да продължим набавянето на капитали за делото чрез добра приказка, лично посещение в най-спретнат вид и без никакво оръжие у по-първите хора на града ни и като сведем до тяхно разбиране целта на борбата, да ги помолим за помощ и тайно участие. Възрадвах се на реченото от тебе, че никой от нас, дето ни всички познават в Ловеч, не бива да ходи при чорбаджи Денчо Халача и да му иска пари,

щото ний вече сме ходили и той ни изгони от къщата си, по причина, че сме прекъснали вечерята му... но щом ти се обеща да отидеи лично уж като търговец при търговец пък после да му се откриеш и да кажеш кой си и за какво си отишъл, аз съм сигурен, че вие двуицата ще се споразумееете като мъже и българи и ходенето ти ще донесе файда... Тъй като това решение на Привременното правителство не се знае от другаря ни Димитър Общи поради неговото инамене да не идва на събранията, добре е да се сношите с него по таен комитетски начин и да му кажеш какво сме ний решили с вишегласие щото да не вземе той да извърши някоя от неговите си магарии и да ни провали в очите на града и околностите. Оставам в очакване на мирни вести от срещата ти с Халача и в обещание тук до няколко деня да се издължа на комитета... Братски поздрав от сякогаш твой Марин Поплуканов, председател на Ловешкият революционен комитет и почтен търговец.

10 август лето 1872

Щях да забравя: нашият най-млад правителствен член Ваньо - Иван Драсов, скоропостижно напуска града ни, щото ще следва науки в странство. Изпровождането ще стане на личен ден - петнайсти август, Света Богородица и цял Ловеч е поканен да изпрати Ивана до края на града по шосето за София. Без да си ми заръчал аз ще се одързостя да предам на бъдещия чужбинец твоето пожелание за здравие и катадневни сполуки!

Същия

На сутринта пред къшлата се видяхме трима. Ганко тръгна за Сопотския

метох да върне коня на майка Христина, аз яхнах мулето му и двамата с отец Матей се запускахме към Колибето, където щяхме да останем една нощ на гости при игуменката София.

- Чух го тази заран. По тъмно замина. Дякона. Не исках да види, че съм буден... Тежко му е. Много му е тежко заради делото... Все едно са го предали. Щото хората, дето ги смятахме за верни и до смърт предани - един Анастас Попхинов от Плевен, да речем, или Димитър Пъшков и Марин Поплуканов от Ловеч... и тримата уж основатели на комитети, а накрая се оказаха дребни търговци с големи ламтежи... Ламтят за пари и за управление на организацията, като си мислят, че е лесно, пък и възможно за някой от тях да бъде един Левски! Плевнелията Попхинов искал да заеме мястото на Дякона, смятал се по-честен и по-кадърен от него, писал на брат си Данаил в Турну Мъгуреле, а също и пред Каравелов, клеветял Васил, уличавал го в пилеене на комитетски пари без файда. Дребен човек е Попхинов, дребен на ръст, но с висока сянка, цял живот се мъчи да я надскочи и като не може, търси съюзник, на чиито рамене да стъпи. И го намери. Преди два месеца, докато в Букурещ заседаваше събранието, аз от София за Тетевен минах през Орханийско... Ходя аз от град на град, от село на село, уж книжки за дечицата разнасям, а в действителност разузнавам в полза на делото. И туй, дето го разузнах, ме хвърля в душевно униние... Лоши работи стават във вътрешната организация...

Няма доверие между съратниците, няма разбирателство и съгласие в самия вътрешен комитет, наречен Привременно правителство в Ловеч. И баш оттам изпълзват ядовитите змии и гущери... И всичкото туй се подклажда от вън... от онези с биноклите... Има там едни двоица българи... уж българи, а твърде охолничко поминуват на две чужди ясли: хем на заплата при сръбското правителство, хем и за руско подаяние протягат ръка... И служат така, че да заслужат хляба. И свирят, както им наредят, а ние - дето сме тук в пастта на звяра геенски, ние трябва да играем по тяхната свирка... И ей го що става: рони се доверието в Дякона и в нашето общо дело, организацията се подкопава отвътре, тялото ѝ се превзема от болестите на алчността и жаждата за власт... Не ща да го мисля, но ми се струва, че тъкмо когато трябва да сме най-единни и в непоклатима готовност, работата ни ще влезе в разпад...

- Но нали на Дякона е издадено пълномощно и са му гласувани неограничени права в рамките на Устава да действа в цялата организация... да дири сметка за дейността на всеки от комитетите, за събраните средства и за разходите му...

- Каквото и решение да е взело Общото събрание... с каквито и пълномощия да е овластило то нашия храбър лъв, неговите тукашни другари теглят работата към пропаст... Ей го онуй момче Димитър Общи, дето го знам още от Легията какъв измамник е! Той взел, та се откъснал от Вътрешната революционна организация и си направил своя собствена - по-вътрешна... Има се за нещо като втори Левски! Но туй разцепление не е от днес. То всичкото тръгна от ноември

миналата година. Събрало се тогава Привременното правителство в Ловеч, неизвестно по какви причини там бил поканен и Анастас Попхинов от Плевен. Ангел Кънчев го бил поканил. Незнайно по чия заповед. Та там пред очите на всички Димитър Общи надигнал глас и възроптал, че Дякона само го водел с него си по селата, а никъде не го допускал до лична среща с комитетите. И поискал събранието да реши на него и на Ангел Кънчев да им бъде дадено всеки сам да си има свои села и сам да си ги обхожда и да събира членски внос и пари за оръжие. Дякона не бил съгласен. Казал пред всички, че Димитър Общи не става за водачество, макар и само в един район. Но никой не подкрепил Дякона. Всичките - и Попхинов, и Пъшков, и Поплуканов, че и младият Иван Драсов, се съгласили на Димитър да се повери Орханийският край, което ще рече всичките села от Тетевен до София. Само Левски е бил против.

- Но той е имал големи права, защо не се е възпротивил...

- Защото решението е било взето с вишегласие, както е било по устав, а Уставът е основният закон на организацията и престъпването му се наказва със смърт. И започнал бай ти Общи да действа... Завзел си тези села и ги направи негов си вилает. .. Ката ден прихожда от село на село, яде и пие за комитетска сметка, лъже хората, че през лятото имало да става „нещо“... събира от тях пари за оръжие... Обещава им кого какъв ще назначи, когато тук настане свобода, и че неговите хора щели да бъдат на по-първи места от тези на Дякона... А те му вярват. Особено комитетите в Тетевен и Видраре. В тези села, най-паче във Видрарето, той си живее като в свой пашалък. Има там двама братя Иван и Вутьо... Ветьовите синове... у тях замръква Димитър, у тях осъмва... там го хранят, там го поят... какво им обещава, какво ги лъже... Дал на по-младия - на Вутьо - пистолет с трийсет патрона, щото бил Вутьо куриер на комитета им... безплатно му го дал... и оня дребний човечец, като се видял с желязо в ръцете, взел да се има на голямо и да се смята за велик везир... великия везир на Видраре... По когото му каже Общия, по него ще стреля... Но най-много ме ядоса това, че когато говори с Левски или за Левски, Димитър не се обръща към водача на революцията с неговото лъвско или пък апостолско име, както всички останали, а го признава само за дякон, даже за някакво си младо дяконче, на което нямал желание да се подчинява... Голяма напасть е туй простотията, Боже... Свят се свършва, простак се не свършва...

Пренощувахме в Колибето и още на другата сутрин продължихме към светата обител в селото Сливек - стар мъжки манастир, известен с богатата си сбирка древни ръкописни книги, пък и съвсем близо до Ловеч - само на половин час път пешком.

Там щях да чакам Дякона.

Той пристигна на четиринайсети август преди обяд, облечен във френски дрехи, каквито носят отвъдунавските търговци: костюм от бежово сукно, бяла риза и кафява вратовръзка-кордела. От жилетката му висеше златният ланец на

джобен часовник. Фесът му бе нов, току-що свален от калъп. Похвали ме, че съм избрала най-подходящата стая в цялата обител - малка собичка в отдалечената част на манастирския двор, пристроена към задната стена на свинарника. Братята монаси, неизвестно как, си бяха извоювали правото да отглеждат прасета. Месото изнасяха на пазара, а свинското квичене предпазваше манастира от посещенията на заптии и други внезапни гости.

Излязохме да се разходим покрай реката.

- След малко ще тръгна от тук и ще ида в града у Иван Драсов, къщата му е съвсем близо до къщата на Халача. Тъкмо ще се видя и с хора от комитета, те сигурно са се събрали да пийнат за лек път на Иван... Довечера ще си поприказвам с чорбаджията като търговец с търговец. Чувах за Халача, че бил добър човек, подпомагал умствено развити деца да учат в по-горно училище... Има у него зрънце народност. Туй златно зрънце ще трябва да търсим от тук нататък и на него да се опираме... А ти нощес ме чакай да се върна с пълна кесия... Утре раничко ще тръгнем към Тетевен. Там има доста богати хора - и хаджи Станьо Врабевски, и Петко Милев - Страшника... Пък и други. Ще ги видя, ще ги придумам... Така ще правим. Вчерашният ден ми показва правия път. Само за два часа и нещо аз кандърдисах стиснатия чорбаджи Нено в Троян да внесе в комитетската каса десет лири... без кръв, без грях и насилие... ей тъй, чрез едната блага приказка... Отбих се при него уж по търговия, от дума на дума стигнахме до народните работи, тогава му казах кой съм, той първо като че се стъписа, но като му разказах за комитетската мрежа, за туй, колко се е народ наловил на хорото ни и как всеки помага с каквото може, чорбаджията въздъхна два-триж, па бръкна в пояса си и извади пет лири. Каза ми: „Толкоз имам у мене си, надвечер да дойде ваш човек, ще му дам остатъка“. Отиде снощи наше момче, занесе му разписка и донесе другите пет лири. Това е новият път за проповядване на революция - привличане на съратници чрез уповаване на съвестта, а не на чувствата им... Да се внуши на хората едно дълбоко разбиране на свободата, като се потуши момчешкото им нетърпение час по-скоро да бъде тя придобита! И най-важното: да пестим кръвта на българите. Когато се освободим, на България ще ѝ трябват всякакви хора: и богати, и бедни, и учени, и неучи... А аз... аз никога няма да си простя, че преди време, още докато лежах опериран в къщата на Панчовица и си говорехме със сина ѝ Мешко - той за карбонарите и Мацини, аз - за Панайот войвода и четниците... Още тогава моята болногледачка ни слуша, слуша, пък накрая рече: "Чуйте ме, момци! Може и да забравите туй, дето ще го река, но е добре да го чуете... Мекото е по-силно от твърдото, затуй чукът може да раздробя канарата на късове, но водата е, дето я стрива на пясък...". Но кой ти слуша народната мъдрост, кога става дума за битки и свобода, пък и кръвта ни млада все ни тласкаше да докажем на света, че сме живи... та ако ще да го докажем чрез смъртта си...

Изглеждаше толкова въодушевен, че на тръгване май искаше да ме прегърне...

Следобедът премина в търпение, после в тревожно очакване преваля и нощта, на разсъмване увиснах на прозореца, а сетне излязох уж на разходка покрай Осъма... Ни един човек не се появи по шосето откъм Ловеч. Към обед нахлузих расото, нахлупих скуфията, от кутийката с черен мехлем мацнах малко върху горната си устна и тръгнах към града. Но още при чешмата ме спряха заптиета и заявиха, че от снощи влизането и излизането от Ловеч е забранено. Имало убийство. Българи се избили един друг, нека се избиват, ама нали са поданици на Империята, законът ги защитава и изисквал от властта да открие убиеца...

Смрази ме страх и предчувствие за най-лошото. Не че онова, което се бе случило, се оказа по-малко лошо... Върнах се в манастира, измих си лицето, облякох тъмносинята си копринена рокля, свих косата си на кок и я прихванах с две криви гребенчета, от друга кутийка с мехлем разтрих малко руж върху бузите си, наметнах белия копринен шал, а в куфара свих расото, дървения кръст, скуфията и цървулите от телешки ремъчки. Поех по същия път към града. Пак ме спряха, пак ми изрекоха същите обяснения, но аз показах румънския си паспорт и с усмивка уверих стражите, че не говоря турски и отивам да посетя Негово Превъзходителство каймакамина Исмаил бей. Начинанието ми бе рисковано. Страхът може да е лош съветник, но понякога е и добър помощник. Двете заптиета допряха глави, пошушнаха си нещо и единият ми даде знак да го последвам. Така - съпроводена от човек на властта - стигнах до конака. По улиците беше празно и тихо, откъм долната махала се чу женски писък, после изстрел и високи викове на турски.

Заптието ме предаде на постовия и се върна.

Каймакаминът се оказа мъж на възрастта на Дякона, с мургаво лице и недоверчив поглед, който ме опипа с трепкащата светлина на фенерче.

- Благодаря Ви, Ваше Превъзходителство!

Исках да разбера дали говори френски. Но той само кимна и ми посочи стола, поставен до стената. Не, аз съм дама - нали, мадам Ламбер! - и очаквам господинът да забележи това. Кимвам в отговор и оставам права.

- Моля да ме извините, че точно в такъв ден... Не знам какво се е случило, но виждам, че тукашните поданици на Негово Величество султан Абдул Азиз са доста тревожни...

- С какво мога да служа на дамата?

Груб глас, бавна и разчленена фраза.

- Само със съвет. За друго не бих могла да Ви безпокоя.

- А ако можехте?

Приятна усмивка. Стана, приближи стола до мене и изчака да чуе шумоленето на роклята ми при сядането.

- Аз съм учителка по френски език и тъй като съдбата се оказа не особено благосклонна ...

Правя пауза, за да измисля в какво точно се изразява съдбовната

неблагоклонност.

- ... принудена съм да обезпеча съществуването си чрез труд... Дойдох да потърся съвета Ви дали бих могла да намеря учителско място в този град, където Вашата дума е закон, а волята Ви - радост за онези, които биха имали шанс да ѝ служат...

Макар и грък, каймакаминът е мъж, а мъжете - признателна съм Ви, мадам Ламбер! - могат да бъдат обезоръжени само чрез комплименти...

- Административната власт не се намесва в работите на българските махали, те си имат тяхно си настоятелство и то е овластено да се грижи и за мъжкото, и за женското училище, както и за читалището... Не би било справедливо властта да се бърка във вътрешните им работи. Но ще Ви изпратя при г-н Яким Шишков, образован мъж и активен радетел на своя милиет... Ще заповядам да Ви заведат...

- О, Ваше Превъзходителство...

Знаех, че рангът му не изисква подобно обръщение, но го оставих да се наслаждава на надеждата си.

- Можете да ми казвате просто Исмаил бей.

Или се усети, или е почтен човек.

Благодарих, той кимна, извика дежурния пред входа и му заповяда нещо, от което разбрах само „Яким ефенди...“.

За съжаление, в града нямаха нужда от учител по френски, но пък успях да остана в семейството на Яким Шишков - той беше познавал баща ми - достатъчно дълго, за да узная кривата игра на съдбата...

- Лоша работа, госпожице Евгения! Убит е слугата на чорбаджи Денчо Халача... вчера следобед къде четири часа по европейски... За убийците се знае само, че са били двама, облечени в червени арнаутски дрехи, влезли през дупка в стобора, обърнали къщата да дирят пари, но баш тогаз се върнал слугата Стойчо, видял похищението, извикал за помощ, но онези го убили... наръгали го с нож и избягали нагоре към кайряка, дето е над града...

- А раненият познал ли е убийците?

- Раненият издъхна и не се разбра дали ги е познавал. Но това, дето се чу измежду българите ... Сърце не ми дава да го изреча... Викат, че Дякона... самият Левски преди дни се бил заканил да се разправи с Халача... и ей го, разправи се... Но какво е виновно момчето!

- Кой може да потвърди, че това е бил Левски?

- Ами хората от комитета, пред които той бил казал: „С чорбаджи Денчо ще се заема аз...“. Пък и двама души, които са го посрещнали, когато е дошъл с другаря си, настанили го в хана, набавили му дрехи...

- Как са познали, че това е тъкмо Дякона, а не някой друг???

- За него се знае, че носи червеникава коса и мустаци, лицето му бяло и червендалесто, очите ту сиви, ту чекърести... зависи денем ли го гледаш, или

вечер... очите на човека си менят цвета спорти светлината... И на ръст бил същият: среден и тънък в кръста. Пък и той лично им се представил. Казал им: „Аз съм Апостола! Не ме ли познахте!“

- Кой... кой ли пръв е набедил Дякона и е изрекъл името му... и дали може да му се вярва?

- Марин Поплуканов. Той лично ми каза: „Левски е. Няма кой друг да бъде. Дякона се зарече пред цялото ни правителство, че лично ще иде при Денчо Халача...“ А щом на мене го е казал Марин, казал го е и на още хора. Затуй целият град жужи.

- А ти, бай Якиме, ти какво мислиш... кой може да е убиецът?

- Какво да мисля, дете! Всичко води натам, където не ми се ще...

- Но той не е заловен, нали?

- Ако е в града, ще го заловят. Полицията бастихва всички български къщи, привиква на разпит заподозрени, градът е хванат в обсада...

Останах два дни в дома на Яким Шишков. Надявах се да се смеся с тълпата при изпращането на Иван Драсов и така да напусна града, но властта забрани събирането на хора на публично място. Иван заминал съпроводен само от брат си. С г-жа Цветка - мила и кротка жена - ходихме на църква, направихме визита на нейните братовчедки в две от махалите на града, отбихме се в три дюкяна, да търсим нещо, за което знаехме, че го няма... Мълвата, подобно отровна мъгла, вече беше забулила града. „Левски бил... Левски... на другия не се знае името... млад на възраст, от орханйските села... и имал счупен зъб отпреде в устата си...“

Пред манифактурната мааза - както тук наричат големите дюкяни - на чорбаджи Мичо видяхме мъж с розова басмена риза, каквито носели помаците от севлиевските села, да подвиква към преминаващите по улицата: „Окървавиха хубавия ни град! Чапкънинът Левски окървави Ловеч! Сал да ми падне, с кремък ще го дера!“ Хората навеждаха глави и бързаха да отминат.

- Не го слушай! Този е Пано Бонджора! Той по цял ден яде и пие с турците и нищо друго не похваща, освен да слухти и да им носи кой какво рекъл против властта.

На третия ден напуснах града и в образа на манастирски послушник поех пеш към метоха в Колибето. Сестра София ми се зарадва, защото август е време на най-усилена полска работа: пластене на сено за зимна прехрана на трите кози, бране на сливи, сушенето им, а също и варенето на пестил. През септември взехме да вадим картофите, измивахме ги в бързеите на Черни Осъм и така - кремави на цвят и с чиста прозрачна кожа - ги изнасяхме на пазаря. Викаха им манастирски картофи и ги мислеха за друг, по-специален и по-скъп сорт. Най-често мене изпращаха да продавам, защото съм била нова и хората от любопитство към личността ми щели да се спрат и да купят я яйца, я козе сирене или пък плетени терлици.

В неделни дни след утрения отивах в близкия Троянски манастир и прекарвах деня или в библиотеката, или в беседа с игумена хаджи Макарий.

Само месец и нещо след убийството в Ловеч миряни донесоха новината, че на 22 септември в прохода Арабаконак десетина разбойници нападнали и ограбили царската хазна, дето пренасяла над сто хиляди гроша, събрани от данъците на раята. Почти цял месец след това никой не спомена за грабежа и тъкмо когато си мислех, че сигурно е мълва, телеграфистът от Ловеч - българин и приятел на хаджи Макарий - дойде в манастира и събщи, че главатарят на разбойниците се казвал Димитър Общи, всички обирджии от неговата чета били изловени и изправени пред окръжните съдилища в Тетевен, Орхание и София. На дваисет и пети октомври бил заловен и самият Общи, докато спял между два чувала с орехи в яхъра на свой ятак. Храбрецът тъй и не извадил ни нож, ни пищов, макар че ги имал забучени в пояса си.

После дойде късната есен на 1872 година и аз загубих всичко, което обичах, и спечелих онова, от което вече нямах нужда.

На 26 октомври през Троянския манастир минал Иван Арабаджията - наричаха го Тракийската поща, и оставил за мене писмо.

Богати сме, много богати, мила сестрице!

Причината за сполетялото ни богатство е тъжна, но ние с тебе нямаме никаква вина за нея. Точно преди две седмици леля ни Тина била намерена удавена в Дунава и изхвърлена от течението доста по-надолу от зидовете на чифлика. Тялото било подпухнало и поради горещините взело да се разлага. Поп Малчо доста се почудил дали да погребее мъртвата извън градските гробища като самоубийца, щото така му се струвала работата, но се отнесъл за съвет към българската община в Тулча и накрая положили ковчега редом с гроба на дядо. Като извикал градския нотариус, кмета и стражаря от общината, поп Малчо поискал къщата ни да бъде запечатана, а също така двете порти - голямата и задната, а вътре в двора останал само куцията Сивчо, приятелят на дядо от доброволчеството им във войската на Дибич. На Сивчо дали пушка и му заръчали на никого да не отваря, а появят ли се разбойници, жадни да грабят богатата къща, той да стреля на месо, докато има патрони. От общината в Тулча до общината в Силистра по настояване на отца било съобщено да бъде аз издирен и веднага изпратен, та час по-скоро да вляза във владение на дядовото наследство. В квартирата ми дойде чаушът от конака и аз се бая уплаших, че онази наша работа някъде се е продънила, но той се засмя и рече: „Май ще черпиш, даскал ефенди!“ и ако не го прегърнах, то беше, щото затичах към скеля, та да хвана вапора за Делтата. Още на другия ден с поп Малчо, нотариуса и стражаря от общината отворихме къщата и намерихме всичко така, както ние с тебе го помним. На масата в стаята на леля Тина имаше плик с документи,

нотариусът веднага разпозна в тях нотариалните актове за къщата и земите, но не ми ги връчи лично и моментално, защото се оказа, че ти си също така равностоен на мене собственик и връчването може да стане само в присъствието на двама ни. Като изпратя това писмо до тебе, ще пиша и на бай Илия Цанов, той е адвокат, а иначе служи във видинското каймакамство. Познавам го от годините, когато помагаше на баща ни в параплавателното му дружество. В плика намерихме и снимка на млад мъж - много къдрокос и много засмян. Поп Малчо каза, че така изглеждал татко през онова лято, когато дядо ни Защо го харесал за зет и го назначил за помощник-управител на чифлика. От бай Илия ще поискам да дойде и да огледа нашата с тебе собственост, да прецени каква цена да поискаме и да обяви имота за продан. Надявам се сумата да бъде достатъчна, че да откупим нашата родна къща в Русе и да се върнем там, където спокойни да започнем живота си отначало. След десетина дни лично ще дойда в Сопот да благодаря на майка Христина и да те взема завинаги от там. Ще дойда с пайтон, както ходеше баща ни! По приносителя на писмото нарочно ти пращам малко пари, да имаш с какво да се разплатиш щедро и радостно с всички, които са те уважавали в твоята несрета и са ти били полезни. Чакай ме към края на месеца. До скоро видение, мила сестрице! Изгря доброто и за нас! Нека благодарим на Бог!

Твой брат Тодор Бояров, мошия Тулча

На първи ноември - неделя - откъм Троян в манастира дотича момче и съобщи новината, че предната нощ Левски е бил заловен в хана на Иван Казанджиев в града. Първо бил разпознат от Пано Бонджора: той извадил от джоба си снимка, приближил я до лицето на задържания и казал: „Същият!“. Претърсили куфара му и намерили там тетрадка с бунтовнически песни и стихотворението на Добри Чинтулов „Левски глас вика нас, / турски глас бяга от нас!“, а и книгата на Раковски „Горски пътник“. „Той е. Казах ви!“ Пано Бонджора получил лира за старанието си и почерпил всички в кръчмата на хана.

Три дни трая разпитът на задържания Левски в Троян, но въпреки очевидната прилика между него и снимката той не признавал натрапената му самоличност, а докато можел да говори, повтарял само едно: „Не съм Левски, нито съм го виждал. Учител съм от Силистра и отивам в Сопот“. После лицето и устата му така подпухнали, че разпознаването чрез снимката се оказало невъзможно.

На четвъртия ден стана ясно, че ще го карат пешком за Ловеч, а от там, ако не можел да се движи, щели да го натоварят на каруца - до София.

Водеха го трима заптии на коне, а сред тях той - в някогашния си пътнически костюм с кадифените ревери, но по чорапи и окован във вериги. Но заваля и като се видя, че арестуваният все по-трудно пристъпя в калта, спряха и свалиха прангите от краката му, но ръцете му останаха вързани. Метнаха на шията му клуп на въже, а другия край на въжето завързаха през кръста на един от

ездачите. После заптието шибна коня и клетият Тоди бе повлечен и принуден да тича. Тъй изминахме двеста-триста метра, докато той падна по лице в калта, а конят се закова на място и се вдигна на задни крака, готов да прескочи препятствие...

Вървах на двайсетина метра след конвоя, после тичах, плаках и се молих още тук и още сега Бог да вземе душата на клетия ми брат и да го спаси от мъките. Два пъти спирахме за почивка.

- Ей, кючюк папаз, ти какво?

- Нищо, чауш ефенди. До Ловеч. Пък ме е страх от вълци, та затуй се приютих под закрилата на султанската власт...

- Не бой се, папазчик! Де вълци на черна земя. Вълците идват със снега.

По средата на пътя ни пресрещна конник, пошепна нещо на чауша, той веднага скочи от седлото, изхлузи клупа от шията на Тоди, помогна му да се качи на коня и самият чауш поведе животното... Конникът препусна обратно, като пътьом повтори заповедта:

- Сакън, да го нещо не повредите, че знаете какво ви чака: отровните рудници в Аргана Мадани...

Вървах след конвоя целия ден и привечер стигнахме портите на ловешкия конак. Преди още те да хлопнат, видях пълен мъж с докторска чанта да тича към арестувания. Четири дни задържаха Тоди в Ловеч. След време разбрах, че щом той признал, че е Левски, Исмаил бей го предал в ръцете на потурчения поляк д-р Ян Ковалевски и заповядал пребитият да бъде вдигнат на крака, защото пътят до София бил дълъг и баш комитата трябвало да стигне дотам в добро здраве и бистър ум, годен да прави признания.

Настаних се в хан на края на града, там, където се отделя шосето за София - имах достатъчно пари и смятах да дочакам тръгването на новия конвой и по някакъв начин - не знаех какъв, но вярвах, че Господ ще ме научи - поне да зърна Тоди в очите и да му кажа, че го обичам.

- Чу ли, братко? Хванали Дякона?

Свита на пейката в двора на хана, където прекарвах повечето време, вперила поглед в шосето, откъдето щеше да се появи конвоят, аз не бях доловила шума от приближаващи стъпки. Оказа се свещеник, възрастен, приведен, в излиняло расо, с очила и с побелели вежди, наднесени над очите му като осили.... Приседна до мене. По силата на някакъв необясним подтик погледнах към дясната му ръка и се попитах дали върху нея някога е имало драскотина... Познах ръката - твърде млада за този немощен старец. Мисля, че извиках пронизително.

- Не, не извика. Само захлупи лице в шепите си.

- Не исках да е истина... Изплаших се... Ами ако... и тебе...

- Не бой се. Сега никой не търси Левски. Исмаил бей трепери за живота на моя храбър другар... Тебе, достойни Тодор Бояров, народът ще те запомни,

брате пресветли!... Трепери агата и наум брои онези двеста хиляди гроша, обещани за главата на Дякона... и очаква дъжд от султански храчки във вид на ордени и други знаци на висшата милост...

- Какво ще правим?

- На Тодор не можем да помогнем с нищо, освен да се молим за край на мъките му. Но аз трябва да стигна до София... Оттам наш човек ми съобщава, че онова просто говедо Общи е внушило на хората си да признават всичко, каквото знаят, да измислят, ако трябва, но да топят все повече народ, макар и невинен... Защото според него спасението било в множеството. Така им казал. „Като видят, че сме безбройни, туй ще се разчуе из Европата и гаджалите не могат всинца ни да избегат, най-много да ни побият, колкото да не е без хич, и ще ни пуснат... Затуй е добре да сме много!“

- Как ще разберем кога ще тръгнат оттук...

- Ще дойде човек. Ще доведе и за тебе кон.

- Ти... влизал ли си в града след....

- Не. И няма да вляза.

- Как стана така, че...

- Друг минал преди мене и обрал гроздето. Но се оказало кисело.

- Кой?

- Мисля, че се досещам...

- На другия ден отидох да те търся или поне да разбера нещо... Всички мислеха, че... И вярвах на измислицата си. Дори бай Яким.

- Затуй не отивам в града. Стана така, че нямам вина, но не мога да го докажа. Тъкмо влизам аз у Иванови да го прегърна за добър път и да остана там до мръкването, майка му каза, че той отишъл у брат си. Жената не ме позна, но ме покани да вляза и да го почакам... И баш тогава дотърча комшийка, от бързане се спъна в прага, падна на колене и изпищя: „Убили Стойча... дето слугува у Денча Халача... с кама в сърцето...“ Бог да я поживи тази женица! Благодарение на нея се сдобих с цял час време и напуснах града, преди да е дошла полицията...

- Двама били. Облечени в червени арнаутски дрехи. Единия го описват точно като тебе, другият бил по-млад, прост селянин от Орханийско, можел да бъде разпознат по счупения му преден зъб...

Пътят до София трае пет дни. Тръгнахме по-рано и направихме така, че извън града конвойт да ни настигне. Арестуваният беше настанен в шеркет, до него седеше лекарят, а десетина конници обграждаха колата така, че по и бездруго тясното шосе не би могъл да мине ни човек, ни животно, ако конвойт не спре и не му даде път. Дякона, с всичкото уважение към властта, помоли началника на охраната някой си Ямурта юзбаши за разрешение ние, беззащитните монаси, да яздим близко до тях, докато преминем Балкана, щото напоследък пътищата стават все по-опасни, а ние двамата трябвало да стигнем до Драгалевския

манастир, където момчето послушник да се причисли към тамошното братство. Лекарят с жест повика свещеника при себе си и каза така, че всички да чуят:

- Добре е да сте наоколо, отче... мисля, че на нашия пътник не му остава много... Редно е да приеме изповед преди смъртта... Пред нея всички сме равни...

През цялото време Тоди остана полулегнал и отпуснал глава върху рамото на д-р Ковалевски. Изглеждаше ми, че спи. Боях се, че може и да е издъхнал, без да сме се простили. Но по едно време забелязах, че лекарят полива вода от манерка върху парче марля и полага марлята върху устните на брат ми. Може би той, милият, е дал знак, че е жаден...

- По-бързо! Трябва да го закараме жив! Иначе някои от нас... нали чухте - в Аргана...!

Първата вечер ношувахме в крайпътен хан. Помолен от д-р Ковалевски, юзбашията разреши свещеникът да посети умиращия и да приеме неговата изповед. Дякона напълни паница с вода, запали свещ и я залепи за паницата, подаде ми я и аз разбрах, че това е току-що измислен ритуал, в който уж участвах по задължение и който ми даваше право да присъствам на последното сбогуване със скъпия ми брат.

Тоди лежеше върху рогозката неподвижен и само лекото потрепване на горната му устна показваше, че все още диша. Коленичих и взех ръката му, целунах я и дълго я държах върху лицето си, топлих я с дъх и с молитва... Допирът, изглежда, му даде някаква сила, Тоди отвори очи, но в тях нямаше ни светлина, ни смисъл...

- Не бой се... не бой се, братче... всичко ще бъде добре... всичко... всичко... вярвай ми... обичам те... много... най-много те обичам... най...

Сълзите ме задавяха и ако някой ме наблюдаваше в гръб, щеше да разбере, че раменете ми се тресат от плач...

После ръката му постепенно взе да изстива...

- Бог да го прости!... Той вече не те чува... Помоли се за него и затвори очите му, за да отвориш път на душата му към спасението...

Целунах все още хладкото чело на брат си и се прекръстих. „Боже, прости и закрилай душата му праведна...“

На лекаря казахме, че неговият пациент е изпаднал в безсъзнание. Той кимна и подвижна на ханджията колко време още ще се вари този петел... После всички седнаха в кръг върху възглавници, разхвърляни по пода, ханджията сложи в средата на кръга голяма тепсия с димящо месо и като изчакаха юзбашията пръв да посегне, посегнаха и другите, но пак по реда на старшинството.

Никой не се сети за нас. Настанихме се в ъгъла, Дякона разчупи парчето хляб, благослови го и остави хапка встрани за скъпия ни покойник. Хлябът бе сух и едва го преглъщах. „Никого нямам... вече си нямам никого...“ Помня, че исках

да го кажа на глас и да чуя „Имаш мен“, но само закопчах расото и облегнах глава о стената.

- Не така. Стената е студена.

Внимателно пхна ръка под тила ми и премести главата ми върху рамото си. Топло и кораво рамо. От кожата на врата му лъхаше мирис на пресен хляб и сено. Не смеех да мръдна. Помня онази нощ. Уж се опитвах да се отпусна, но душата ми бе свита на кълбо от притеснение, че той също е изморен, че позата, в която седи заради мене, е неудобна, че му тежа, че сме твърде близо един до друг, че брат ми е мъртъв... „Сега вече нищо не могат да му направят. Мъртъв значи спасен и свободен...“ Това май го чух насън.

Събудих се от страх, че закъснявам за някъде. Той не бе мръднал през цялата нощ. И ме гледаше.

- Какво?

- Няма нищо. Слушах те как спиш.

- Слушал си?

- Кога дишаш дълбоко, носът ти свири като щурче.

Още преди съмване заптиетата изнесоха на ръце Тоди, стовариха го в шеркета и юзбашията подвижна на коларя да не жали конете.

- Жив, мъртъв, от нас се иска да го доставим в софийския конак...

Малко след като бяхме минали Ябланица, по шосето от София се зададоха двама конници, видяха ни и препуснаха като хора, нетърпеливи да ни съобщят радостна вест...

- Връщайте се! Грешка станала! Тоз не бил баш комитата, щото истинският Левски снощи бил хванат край Хърсово, тъкмо се канел да избяга в Тулча.

- Къде да го дяваме този труп... Той, гидията, взел, че умрял по пътя, докато сме го карали... Снощи си беше напълно жив...

- Изринете мършата от колата и се връщайте... ние имаме друга работа из тукашните села.

Конниците препуснаха по обратния път.

Дякона се приближи до старшията на конвоя.

- Юзбаши... сторете икрам пред смъртта... тук наблизо има християнско село и черква... да го закараме барем до там и да го опеем, че земята да го приеме, както е по нашата вяра... а и вие да не трупате грях пред Аллах... А това е лично за вас - и бръкна в джоба на расото - заради труда и добротата ви душевна...

Наистина на два-три километра по шосето за София имаше отклонение от пътя. Навлязохме в дълбоки коловози, конете едва изтръгваха колелетата от гъстата клисава кал, но съвсем скоро в далечината се мернаха покривите на селото. Наближаваше обед, показва се слънце, тъй пестеливо, каквото можеше да бъде само в началото на ноември, хора наизлязоха от вратните край схлупените си къщи, някои тръгнаха след конвоя. Пред църквата колата спря, но никой не искаше да се приближи и да помогне при свалянето на тялото.

Появи се селският свещеник отец Георги, с него още един млад мъж и заедно с Дякона и д-р Ковалевски покойният бе свален и проснат на земята в стаичката с глинен под, на чиято врата личеше криво изписан с вар кръст.

- Има ли някой от вас да го познава?! - извика юзбашията така заплашително, че хората, застанали преди това в кръг, се отдръпнаха назад с уплаха, постояха в чудене, после, когато конвойт си тръгна, мъжете един по един запристъпяха към покойника...

- Виж го бре, Вутьо! Виж го и кажи! Да не е някой от твоите хора?!

Мъжът, назован Вутьо, същият, който помогна при пренасяне на тялото, пристъпи към мъртвия, свали калпак и се наведе над лицето му...

- Тогози... как да го позная, като той не прилича на човек... Изглежда като да е той... на него мяза... на Апостола, само че по-слаб ми се види... пък и такъв жълт-зелен, а и смазан... Голям бой са го били сиромаша...

И се усмихна със съчувстващото облекчение на човек, когото подобна съдба е отминала...

Забелязах счупения преден зъб на мъжа.

Същия ден брат ми беше опят и погребан, но не точно в селските гробища, а - като другоселец - малко извън тях.... Донесоха кръст, набързо скован от две грубо одялани дъски. Върху кръста Дякона написа с парче керемиди: „Тук почива един от нас“.

Свещеникът ни настави в плевнята си, донесе ни хляб и глинен кан с вино, после побърза да си влезе вкъщи, а ние се заринахме в сламата, залепили гърбове като сиамски близнаци. Навън валеше равномерно и бързо, чувах звука на капчука като вървенето на часовник.

На другата сутрин, малко след като ние бяхме заминали, в селото нахлули четири орханйски заптиета на коне и арестували първо Вутьо, а на другия ден и останалите членове на комитета. В дома на куриера били намерени пистолет шестак и пушка Remington, производство 1866 година. Вутьо Ветъов бил обвинен в укриване на оръжие.

От Видраре двамата с отец Геласий, както в следващите дни трябваше да наричам Дякона, тръгнахме още по тъмно, за да можем до вечерта да стигнем село Желява и там от майстор Тоне, член на тамошния революционен комитет, да разберем размерите на предателството.

Майсторът ни посрещна още пред портата, чакал ни.

- Казаха ми, че ще дойдеш, бай Левски, и аз изпратих домашните си на гости у тъщата в Елешница.

Настанихме се до огнището да изсушим дрехите си, от топлината взе да ми се доспива, но откъм двора на съседите през изплетените от пръти и замазани с глина стени на къщата нахлуваше весел шум, свирня на гайда, а от време на време и ритмичен тропот, съпроводен с мъжки подвиквания.

- Надиграват се. Докато чакат.

- Какво чакат?
- Благата ракия. Затворили са младоженците в малкото стайче... да свършат там, каквото имат да вършат, та накрая да развеят моминската риза, дето са я направили булчинска... Сватовете ще има доста да поиграят... щото оня... младоженецът, какъвто е спънат във всичко... и в тази работа ще излезе туткав!... Та, щем - не щем, ще трябва да им слушаме гюрултията... Преди да излезем по нашата работа, Дяконе, викам да хапнете, че като гледам калугерчето, май му се затварят очите за сън...
- Става вече два месеца, бай Левски, откак е направен обирът, аз все се питам и все не мога да си отговоря: как вие от Привременното правителство я допуснахте тази работа, как позволихте на този човек с простата си глава да обърка всичко и да провали най-свидната народна надежда...
- Голям удар за организацията, майсторе! Загубихме селата от Ловеч до София. И да има там някой от нашите хора, дето не е арестуван, той се свива и се бои да помисли, та камо ли да продума или да действа.
- Кой му на него разреши... На Общи?
- Сам си е разрешил. Още щом се върнах от Букурещ в началото на юли, събрах членовете на Привременното правителство и като им казах за заповедта на Събранието да намираме пари чрез насилие, всички в един глас викнаха: да оберем турската поща. Съгласен съм, казах...
- Как съгласен бре, Дяконе!!!
- Съгласен, но не му е сега времето. Не сме още готови. Затуй не бива да тревожим властта. Щото тя е по-силна от нас. Като се въоръжим, като се приготвим с всичко, тогава вече може да скочим... И друго им казах: нямаме човек, който да извърши тази работа. А те пак в един глас: „Имаме. Общи е най-годен! Бунтовник и гарибалдеец!“ „Не, рекох, Общи не става за водачество. Той става само да бъде воден и послушно да следва някого.“ И правителството не взе решение за хазната. А само месец по-късно, когато видяхме, че насилието не помага, пак единогласно решихме да спрем терора и да започнем с разясняване, и така да приобщим по-богатите чрез предизвикване на съвестта им... И тъкмо тогава Общия на своя глава, подтикнат от тетевенските чорбаджии хаджи Станьо и Петко Страшника, скочи на хазната. И ето ни днес - половината от нас в кауша, другата половина скрити из мазетата и таваните си... Имаше организация, няма организация.
- И какво ни остава?
- Остава ни Южна България... Но ще трябва много работа. А добрите наши работници вече не са толкова храбри... Не оръжие, кураж е нужен днес!
- И друго се питам, Дяконе, кой го изнамери този човек, откъде го издириха и защо ни го пратиха, като той ни чете, ни пише, ни пък слуша по-учените от него... Само се големее и де-кого срещне, иска пари. Срещнал в София пред Митрополията даскал Христо Ковачев и първото, що му рекъл, било: „Дай ми

пари за харчлък, че нямам“. А Христо: „Ако ми дадеш разписка, че са за в полза на комитета, ще ти дам едно бяло меджидие“. „Аз за такива пари бележка не давам. Те са за мои лични разноски.“ Кой ти го прати и защо?

- И аз съм се питал, брате! Каравелов цяла година ми го натрапваше, а аз или мълча, или отказвам. Накрая, без да ме чуят, отвъдните го изпратиха и ми казаха: „Той ще ти е помощник“.

- Не съм толкова учен, бай Левски, че да се мешам из политиките, но все си мисля, че някой е искал да има свое око и ухо тук в нашите вътрешни работи, и като гледа и слуша, да донася на оня, който го е тук проводил. Сигурно са ти казвали другарите ни от другите села, че Общия през месец-два току заиде по Сръбско... Каква работа има един български революционер в чужда държава всеки месец?! А върне ли се, все това ни разправя: „Тъй като усещам политическите ветрове, смея да кажа, че тръгнем ли ние на бунт, Сърбия и Черна гора като нищо ще дойдат на помощ...“. Кой му е казал, с министере ли е приказвал, с други ли високи длъжности се е сношавал... И още една мисъл ме бодеше, Дяконе, и ще ти я кажа... Седем пъти тоз човек е идвал в селото ни. Колчем се съберем да четем писма, устави или други комитетски книжа, негово общо височество Димитър от Дяково не дава да му викаме бай Димитре, ами иска от нас да го смятаме за Апостол... „Аз, вика, в моя си район съм Апостола, а Левски тук е Дякона. Така ще ни именувате, та да ни различават работниците и да знаят на кого да се подчиняват.“ И тежко му на оня от нас, който не изпълни тази заповед. Както стана със сиромас Вутьо например, видрарския куриер. Туй лято братът на Вутьо - Иван, и той комитетски - имаше курбан за здраве, щото на младини го била газила мечка. Та ни покани да го почете. Седим ние, ядем, пием, приказваме... И Вутьо по едно време се обърна към Общия: „А ти, бай Димитре. . Лелее, че като замахна Димитър с кокала, овчи кокал, бая як, замахна и удари Вутьо в устата. .. „Да се научи таз уста как да приказва!“ Счупи на момчето зъба. Преден зъб...

Свършихме с вечерята - сухи чушки, пълни със сварен булгур - и двамата мъже станаха да излязат, а мене ме туриха да спя във вътрешната стая, залепена о плетеницата на съседите. Внесоха ми и мангал, който щял да гори и да топли до сутринта. По това, което видях в стаята, пролича, че с Дякона щяхме да делим едно легло: дървен нар, върху него сламеник и две възглавници, също пълни със слама. А и завивката една за двама ни - широка, изтъкана от кълчища и вълна, тежка, но топла. Заех отдалечения край на леглото, завих се презглава, опрях колене о брадичката си и постепенно взех да усещам мириса на собственото си тяло. Десет дни след тръгването ми от метоха в Колибето не бях се къпала, а ношуването по ханове ми налагаше да спя с дрехите. Усещах се мръсна и вмирисана на кирлива плът. Представях си какво ще усети той, когато отметне завивката, за да легне... Поиска ми се да стана и права да спя в ъгъла, като в яхъра на Гълъб. Но умората постепенно погълна мислите ми, аз се

отнесох, потъвайки в синкав здрач, и точно тогава отвъд плетената стена избухна дружен мъжки вик... „Айдааа!“ Гайдата отново писна, чуха се и женски гласове, тропот, наздравии, към гайдата се прибавиха тъпан и гъдулка, после музиката като че започна да стихва или просто се отдалечи и скоро взеха да се чуват само ударите на тъпана, докато и те утихнаха. Сватбата щеше да продължи в къщата на момичето. Там пийналите роднини на младоженеца щяха да развеят кенареното знаме на добродетелта, а майката на праведната мома щеше да получи дарове от зетя си. Мразех този варварски обичай и винаги, когато съм си представяла бъдещата си сватба, се стараех да избягвам мисълта за първата брачна нощ. В такива минути изпитвах страх, погнуса и тайно съжаление, че не съм се родила мъж. Помня, че едва не се поболях след оня разговор със сестра Нимфидора, най-младата от монахините в Сопотския метох. Една вечер, докато седяхме под асмата и слушахме първия есенен дъжд, аз я попитах:

„Ти си толкова хубава... защо не си останала вън, където хубостта ти е щяла да цъфти... а си избрала иноческия живот?“

„От мъка, сестро. От мъка голяма. На шестнайсет бях и побързаха да ме оженят, щото бейчето ме било харесало и веднъж подметнало на бацько, а втори път баща му, бейт, направо рекъл на тати: „Гяур-Драгане, видях в двора ти нещо, дете ми е кеф да го гледам в къщата си!“

И баща ми вечерта ме попита имам ли си някого на сърце, ако си имам, той щял да отиде при бащата на моя изгорник и срам - не срам, щял да поиска момчето за зет...

- Нямам бе, тате, отде да имам, като не ме пущате сама на хоро, щото съм била малка...

И още следващата седмица ме пуснаха. Беше неделята преди Благовещение. Всяка година на този ден хорото се захваща само от моми. Захванахме го на мегдана пред черквата и ей го бейчето, иде на кон. Пресече хорото и спря баш в средата. Седи на коня и гледа. Той гледа, ние играем. Конят се ерчи и аха да скочи въз някоя от нас, но ние пак играем. Имаше моми, дете им се искаше да изпъкнат, и те най-ситно тропаша, та най-силно да дрънкат герданите им. А бейчето гледа мене. Аз се изплаших да не ме метне на коня и да ме отвлече, озърнах се за бацько или за братовчедите, ама те стоят и не мръдват: грехота било да се прекъсне благовещенско хоро и който го стори, до девет години щял да ходи ерген. Тогаз братовчедка ми Мъжка Бона скъса хорото и го поведе на криволица между народа ей тъй, както змия се вие из трева... И го води, пустата му Бона, и го усуква все по-далече от бейчето, докато то се ядоса, изплюся с камшика и се отвее към чифлика на баща си. Но всички разбраха, че ако не тази вечер, другата турците ще ме крадат. Тогаз тръгнаха тати и чичо да идат у някого, дете ще ми го поискат за мъж. Отишли да искат Тано, сина на воденичаря. Ама тайно от мама, от мене, че дори и от бацько. Воденичарят

склонил, попитали Тано и той склонил, и на другия ден ме заключиха в зимника и ме пущаха само за по нужда, щото съм била вече обещана. Тъй цялата седмица. А през туй време мама и стрина стягат сватбата. В неделя заранта ни венчаха, подир тръгнахме да ме заведат с музика в къщата на Тано. Тъкмо влизаме в двора и аз привеждам снага да целуна ръка на свекър и на свекърва, ей ги пред вратнята спряха трима мъже на коне - бейчето и двама от гавазите на баща му. Стоят и гледат. Сторих поклон всекиму, както се пее в песента: „на свекър - до сурата земя, на свекърва - до вехти кундури, на девер - коню до грива, на зълва - до бели пендари. Изправям се и се отстъпям да застана до Тано, тогаз бейчето гръмна и неговите тръгнаха нахъм нас. Ще крадат булката, макар и венчана. Турците нас ни нямат за хора, не почитат ни религията, ни вярата ни. Идат онез с конете, аз се вкопчвам в Тано, а той - в мене, и двама треперим. Тогаз се втурна чичо, избута ни, тъй както си бяхме вкопчени един в друг, и ни натика в обора. А там двете крави на Танови, едната отелена и теленцето тъкмо сучеше.

„Айде! И по-чевръсто! Ние ще държим!“

Двамата стоим прегърнати, ама не от любов, ами от страх. Аз първа се сетих какво трябва да правим, свалих сукмана и булото, но той не посяга да отвърже пояса... А отвън викове и гърмежи!

„Фърляй ризата“ - извика ми Тано, аз я магнах, останах, тъй както ме е майка родила, а той затули очите си с ръка, изохка и от дланта му бликна кръв. Взе той ризата, а тя омърляна в сламки и какаляшки, накваси я с неговата си кръв, щото си беше ухапал дланта, и хукна навън с викове: „Моя е! Моя е Струна!“ Туй ми е името. Струна.

А вън... вън всички мъже от сватбата наредени един до друг като камъни в темел, изпънали гърди да увардят нас двамата с Тано. И като нямали ни пушки, ни пищови, намерили в двора струпани плочи за покрив, всеки взел по една плоча, вдигнал я пред гърдите си и тъй всичките тръгнали срещу бейчето и конете му. Пристъпят напред и реват: „Ууу!“ Животните се изплашили, де са виждали камъни да вървят срещу тях, че и да укат, единият кон рипнал, та хвърлил гавазина, другият се изправил на задни крака, бейчето на гърба му, и то уж да гръмне към Тано, пък ранило другия си гавазин. Настана объркване. Онези се изплашиха и побегнаха кой на кон, кой тичешком, а нашите все тъй пристъпят, вдигнали плочите пред гърдите си, и вървят, докато излязоха извън вратнята. Тогаз се обърнаха и видяха младоженеца да стои в средата на двора, развял над главата си бялата риза, белязана с най-чистата кръв... Пък аз, навлякла сукмана на голо и без булчинско було, стоя на прага на обора, а вътре кравите мучат... Три дни се радвахме един на друг с моя Тано, на четвъртия дойдоха заптиета и го откараха нанякъде. После мухтарят казал на тати, че мъжът ми е нарочен, задето щял да убие бейския син, и затуй го изпратили във вериги за двацет години в Диарбекир. И аз - ни с момите мома, ни с булките

булка, дойдох в манастира да прекарам живота си в чакане и молитви...

Някъде след полунощ дочух песен, стори ми се, че е част от нещо, което ми се случва насън, но сънят ми постепенно се разсея и из неговата мъгла изплуваха стените на непозната стая, прозорец с дървена решетка и в горния десен ъгъл на решетката тънък сърп луна. Видях се в легло, а редом спи Дякона, проснат по лице и облечен, главата му беше полуобърната към мене, от струята на дъха кичурът на челото му трепереше.

Пееше мъж. Дрезгав и силен глас, като че идваше от дълбините на ранено животно, прощаващо се със света и с всичко, което вижда.

Недей ме пита, либе ле, недей ме пита къде ношувам, либе

ле,
кого сънувам...

Гласът се приближаваше към прозореца на къщата, още миг, и мъжът щеше да почука на джама и да поиска нещо...

Измъкнах се изпод чергата и се залепих за стъклото. Тъмен силует, загърнат с ямурлук, вървеше по улицата, носеше запален фенер и се олюляваше. Мъжът се спъна в нещо, падна на колене, вдигна ръката с фенера и остана така някое време, после се опита да стане, пропълзя метър-два на едно коляно, успя да се изправи и опита да започне песента отначало, но само повтори, като че говореше на някого: „Недей ме пита, ма!...“.

- Ще настинеш, лютиче...

Останах с гръб, все едно не бях чула, и продължих да гледам към здрачната улица, а там вече нямаше никого. Долових шум от сваляне на дреха, окачена върху гвоздеа на стената, после ръцете му ме загърнаха с дрехата и останаха заключени на гърдите ми. „Ще трябва да имаме дете.“ Тази мисъл ми се стори толкова естествена, че дори не се засрамах. Ръцете му с плъзгане се разминаха към раменете ми и прегръдката стана толкова силна, че прекъсна дишането ми. „Така стягат питоните... четох го някъде...“ Усетих дъха му край ухото си, топъл и на пресекулки, като че ми говореше думи, които не чувах...

- Ако бях станал свещеник, както искаше майка ми, сега с тебе щяхме да имаме поне трима сина...

Седнахме край мангала. Аз все така наметната с дебелия кюрк, а той в тъмен подрасник от тънък плат. Искях да го слушам. Обичах гласа му, обичах да гледам как бенката под брадичката му потрепва, когато той се засмее...

- Често си мисля... ти тогава пред фотото... защо си измисли името Йово...

Изрекох го и изтръпнах. Не трябваше да го питам. И се приготвих да понеса всичко, което щеше да ми каже.

- Видях те... и внезапно... Без причина.

- Пък аз си помислих...

- Какво?

- Не, не... просто си помислих...

- Аха. Радон ти е казал... или г-жа Христина? Имаше едно момиче... мама би го харесала...

Йова. В онези години, даскалските, усещах нужда да обичам... не знаех какво, но трябваше нещо да обичам... като болка го усещах. И завъдих три животни: агне, котка и куче... Хората във Войнягово се чудеха как ще ги накарам да живеят в една стая. Свикнаха. Даже втората година трите спяха прегърнати. А Йова... тя е добро момиче... и щеше да бъде добра жена на селския даскал Кунчев...

- Ако ти беше станал свещеник... мене майка ти щеше ли да ме хареса?

- Тя те е виждала в метоха. И казала на игуменката: „Много е, мъри, убава, как да ѝ има вяра чилияк?“.

- Не ме е харесала...

- Мама е корава жена. Тя обича само с поглед. И никога - с думи.

- Радон веднъж спомена, че не те е виждал тъжен... Ядосан те е виждал, но тъжен - не...

- Не е добре човек да тъгува видимо... пред другите... Хората нямат твоите причини, нито ги знаят... а ти се явяваш пред тях с всичките си потънали гемии и те от човещина, щат - не щат, ще говорят тъжно, ще гледат тъжно... ще приемат твоята тъга за своя... несправедливо ми се струва... А животът и без туй е клисав и тежък на преглъщане. Пък и вместо да тъгува, за човека е по-добре да действа. Но веднъж... и аз се разкиснах...

- Нали казват, че си железен!

- Зависи от случая. Ако човек иска да се разбира с живота си и двамата да вървят в крак и да си помагат, човекът трябва да е такъв, какъвто животът му го иска. Мене най-често ме искаше да съм без сърце, но с два акъла... и да не знам ни милост, ни страх... Само на Васильовден... Където и да бивах в този ден, комитетските хора ми пращаха по две-три от децата си да ми честитят името... Галех ги по главичките, питах ги как се казват, после им давах шекерчета и по някоя пара. А те мигат и ме зяпат, веднъж едно ми рече, че съм турчин и няма да вземе шекерчето... Гледах ги, такива невинни, и скърбях. За тях скърбях, а и за нас, дето раждаме и отглеждаме роби... Рая отглеждаме и в утробата, и в ума си! В такива дни най-много ми се е искало да умра. И аз, и брат ми, и сестра ми... Половината народ да умре, та онази половина, която остане, да наспори земята ни със свободни деца и те да пораснат свободни хора... Аз май се отнесох. За какво исках да ти разкажа?

- Когато ти се доплакало...

- Да, да. Все още не мога да го забравя. Не е твърде мъжко, но се случи. Миналото лято беше. Прехвърлил бях Балкана по Габровската пътека и се спускам към махалата Жълтеш да се видя с поп Георги Антипов, жълтешкия войвода... Рано бе още, светло, та седнах да почина и да дочакам смрачаването... Седя аз и гледам, от долу по пътеката баш срещу мене иде мъж

на моята възраст и води магаре. Направо магаренце, слабо, бозаво такова, с тънки крачка и тънка опашка. А натоварено завалията с две бая големи торби, на вид доста тежки, като му гледах хлътналия гръбнак. Пъпли нагоре човекът, пъпли и животинчето, но изглежда, товарът му бе непосилен, че то изведнъж подгъна колене, после се гътна върху единия вързоп и изопна крака да мре. Човекът, вместо да му помогне или да го остави да си почине, развъртя сопата, с която се подпираше по баира, и взе да го бие. Той бие, то реве и се опитва да стане, но няма сила; пак бой, пак рев... пак и пак... После само бой... Изпотен, стиснал клепачи, гневен на всичкия свят, човекът изкарваше гнева си на клетото същество. По едно време спря, взря се и видя, че магаренцето не шава. Хвана се за главата и започна да се върти и да нарежда като оплаквачка... Разтовари животното, коленичи, наднесе се над него и започна да му приказва и да му се моли като на човек... „Хайде, Златко, хайде, чоджум, стига сме почивали, дай да тръгваме, че ако завали... като стигнем у дома, че като ти насипя един пахар овес, па като ти туря пълно ведро с вода... цяла неделя ще ядеш и пиеш, и няма да те изкарвам от двора... тъй ще си живееш... и на децата няма да давам да те яхат... като мое трето дете ще те имам... играчка билям ще ти купя от лясковския панаир... айде, Златко, айде, златен на тати..

Животното го гледаше с огромните си мъртви очи и от устата му се проточи пенлива нишка... Човекът, изглежда, се изплаши, тръгна уж да върви нагоре по пътеката, па спря, помисли нещо и се върна, наведе се над трупа, огледа го и изведнъж го ритна, после още много пъти, хем рита, хем псува, хем по лицето му се стичат пот и сълзи... „... ка тъй няма да тръгнеш, бе! И ти ли... и ти ли ще ми се опъваш... на тебе ли да се моля... аз ти се моля, а ти не мръдваш да станеш... пак ти се моля и ти пак инат... ти ли бе... куче краставо... плужек лигав... шуга келява... няма да ти се моля, тук те зарязвам, да те ядат свраките... свраки и гарги да те ядат и бесни кучета да те влачат...“

Човекът замина, а товарът остана при магарето. Погледнах в торбите - подкови и клинци. Изглежда, мъжът беше ковач. Примъкнах товара в храстите, сигурен бях, че ковачът ще се върне да го потърси. После цяла седмица, където и да срещнех животно, все ми се струваше, че имам вина пред него, вината на разумния човек пред безсловесното творение... на господаря пред роба... богатия пред бедния... Който усеща вина, той има и милост.

- И пак от Радон знам... с кого да си говоря за тебе, освен с него... Каза ми нещо, дето после го чух и от отец Матей... че ти... че си можел да говориш с Бога... и макар че си жив, душата ти не е у тебе, защото си я предал в Неговите ръце... Какъв е гласът Му... с думи ли ти говори, или по друг някакъв начин...

- Отрекох се от всички земни блага и съблазни... и поисках от Него само едно...

- Да не умираш? Нали! Никога!

- Някой друг път ще ти кажа...

- Ами ако няма друг път...

Погледна ме възмутено и широко отвори очи.

- Как така няма да има! Как така! Чака ни още толкова много работа... заедно! Хич не си помисляй за смърт!

Очите му преливаха от синьо в зелено и златно...

- Казах Му: Боже, вземи ми всички земни радости и блага, но в замяна ми дай само едно: да не губя вяра в народа си... каквото и да се случи... Има грешни човеци, но няма грешни народи...

И все едно, че нищо не беше ми казал, стана, разкърши се и с широки движения облече расото.

- Тръгваме! Кой спал - спал, кой не спал - ми да е спал!

Изглеждаше уморен, но весел, като снощен сватбар. Наметна кюрка и нави на руло дебелата черга от леглото. На двора ни чакаше майстор Тоне, запрегнал конете и постлал в сандъка на каруцата дебел пласт сено.

- Заради тебе. Децата обичат сутрин рано да си доспиват в каруцата по пътя към нивата...

Загърнаха ме в чергата като пашкул, главата ми увиха с плетен шал, пъхнаха в ръцете ми парче хляб, поръсено със сол, пипер и сминдух, и домакинът ни гальовно плесна конете:

- Хайде, агалар! И равно да ходите, че возим едно нефелно дете, я на врачка, я на хекимин... И отца возим, да му чете из пътя молитви за здраве.

Тъй научих каква роля ми е отредена в това пътуване и докато стигнахме София, аз вече бях успяла да вдигна температура, в случай че се наложеше отец Геласий да дава обяснения коя съм и къде ме води. Дори мисля, че усещах лицето си зачервено и даже обринато.

- Ей, ама ти май наистина ставаш за карагьозчийка...?!

По пътя от Желява ни настигна снегът, а ние настигнахме старец: дребен, с бял кожух и бели навои, а кожухът му изглеждаше по-тежък от него.

- Мож ли ме откара до туй село Яна бре, айол? Поради голяма радост съм тръгнал. Унук ми се намери. Момче. Преди него десет женски. Единайсетото - мъжко. Голяма радост!

Седна до мене в сеното, разкопча кожуха и под него видях да шава слабичкото му тяло, подобно птиче в гнездо.

- Синът ти сигурно е много богат, щом може да отгледа единайсет деца.

- Децата са дар от Бога, айол, затова Той ни ги праща безплатно. Но станат ли повече от три, туй вече е от немотия. И ако си речеш на ум, че съм изумял, аз ще ти реча, че не съм, щото имам брат поп и той ми е казвал. От немотия е. Искане му се на фукарата да има нива, да я сее, да ѝ се радва, да я почита до гроб. Тъй то, ала нивите са у чорбаджиите. И фукарата, като няма на какво, на жена си се радва, нея почита, а дойде ли есен, нея засява. Ще му се на гидията бял кон да яхне, да накриви калпак и да запее. Ала де кон у сиромаша, като петелът

е едничката мъжка гадинка в двора му... И човекът, що да чини, булката яхва. Па яха, па яха, па яха и нещо у него ту пее, ту плаче, ту и двете наедно... Пък и ожидания си има всеки човек, едни негови си умствени висини, но като не може да ги достигне, прави деца, та белки те... Ама нали той, завалията, прост и залупен, те и децата му такъви растат... Затуй по много ги раждат, та дано барем едно да щъкне над другите и да запише името на рода в светата българска книга... Кръстили го Орлин. Унучето. Тъй то: Бог праща майка ти и баща ти да ти бъдат те Адам и Ева, после се родиш ти и Библията започва да тече... де нанагоре, де нанадоле, тече си тя... Колкото човеци, толкова библии... Та и наш Орлинчо... на дядо орлето... Небето да му е покрив, река да му е пътека... И да не бърза да расте, преди да са се оправили времената...

Старецът взе нещо да се върти, да пъшка, помислих си, че му е тясно в каруцата, и се свих, притисната в ъгъла на сандъка. По едно време той извади някаква пръчка, потърка я в дланите си, затопли я с дъх, после ме ръгна с лакът и ми намигна:

- Армаган за юнака... Цяло лято я правих таз свирка...
- Откъде си знаел, че ще бъде момче?
- Не знаех, но вярвах в Божията милост. Денем и нощем вярвах. Понякогаш от вяра вземах, та се напивах. Но Бог не ми се разсърди. Имам брат поп, той ми е казал: нищо не може да омърси онази вяра, дето извира от сърцето.

Долепи пръчката до устата си и засвири, по-скоро запищя, не беше мелодия, а висок пронизителен звук на върбова свирка, но старецът издуваше бузи и бе притворил очи като самия Георге Сатеро, флейтиста от Букурещкия оркестър...

- Ей го, селото Яна се вижда, айол. Сполай ви за возенето. Като нямам с какво да ви се отплатя, ще ви река една дума, дето е по-скъпа от лира, а пък вие, и да сте женени, и да не сте, добре е да я запомните: в Библията на всеки мъж се явяват едни три жени, без които животът няма ни вкус, ни мирис. Като насън му се явяват... Първата е бисерно цвете, откъснеш го и му се радваш, докато увейне. Втората е ябълка. Дай ми я, Боже, кога съм най-жаден, та и жад, и глад да ми утоли. Третата пък е билка. Дириш я, когато си зле, а намериш ли я, цял живот я носиш в пазвата си... Понякогаш и тъй се случва, че човек да събере трите в една... Случва се и туй понякогаш...

Снегът се усили, старецът се отдели по някаква пряка пътека и развял белите пешове на дрехата си, вървеше тъй ситно и пъргаво, че кожухът му едва смогваше да го настигне.

Към обед пристигнахме в хан „Трайкович“, дето е в един двор със „Свети Крал“, и преди да влезем в черквата, Дякона ме поведе да се разходим из двора:

- Нужен ми е близък човек тук. Най-близък. Няма да си сама. Оставям те в дома на родолюбива българка, тя е руска поданичка и нея властта не само че не я закача, но и доста я почита. Ще поминуваш като домашна учителка на момчето ѝ. Ще пишеш до майка Христина на френски, ще изпращаш писмата

по имперската поща. За делото ще говориш като за твой годеник, въстанието е сватбата, а конакът и разпитите са болницата. Подписваш се Еужени Бойар. И се обръщаш към игуменката със „Сестро во Христе“.

Майстор Тоне си тръгна за към Желява (след време разбрах, че още по пътя го арестували), а ние с Дякона влязохме в храма, запалихме свещи и застанахме зад най-отдалечената колона. След малко в светлината на входа съзрях млада жена, облечена по европейска мода, водеше около 12 - 13-годишно момче. Дамата запали две свещи, даде едната на момчето и посочвайки му ту тази, ту онази икона, нещо му шепнеше и така полека стигна до нас.

- Тази заран е дошла заповед от правителството да спрат арестите. Европейските консули се заканили да пристигнат в София поради многото жалби за зулumi в орханийските села. Ти кога ще минеш?

- Другия петък. Оставям ти Евгения.

Най-после дом, не мой, но дом: стая с висок таван и синкавобели стени, прозорец с изглед към „Свети Крал“, кремаво перде, плетено на една кука, с много ресни и висулки, скрин с натрупани върху него книги на руски и френски, портрет на млад мъж във фрак и цилиндър...

- Мъжът ми Сава Филаретов. Така изглеждаше в годината, когато се запознахме. А на тази снимка сме в Мароко, от времето, когато той беше посланик на Русия там. Отвратителната шапка, дето ме прави да изглеждам ниска и тантуреста като зелка, е последната покупка, която направихме двамата... Ние винаги заедно пазарувахме. Преди да напуснем София, тази стая беше нашата спалня, а денем - негова работна стая.

Широко желязно легло с бронзови топки на таблите, две пухени възглавници и пухена завивка, чаршафи с мирис на сняг, зидана печка, а край прозореца бюро от червено дърво с резбовани крака и три чекмеджета, от едното висеше ключе...

- Там съпругът ми пазеше съкровището си: дневника на нашата любов. Той знаел за себе си, че ме обича, и това според него било достатъчно, за да е сигурен, че и аз изпитвам същите чувства. И тъй четири години: той знае, аз не знам. Още щом дойде в града, решен да отвори тук девическо училище, най-напред се допита до баща ми и до нашия съсед и татков приятел хаджи Мано Стоянов... Те двамата търгуваха заедно. Сава не им поиска пари, а само съвет. А те щедро му дадоха и двете. И веднага ни записаха - мене и Яна Хаджиманова - сред първите ученички на г-н Филаретов. Но Яна удържа и не се влюби в младия ни учител. А аз - едва четиринайсетгодишна... Още щом го зърнах у дома да си стискат ръцете с татко... още тогава се усетих тъй свързана с него, както човек се усеща свързан с майка си... Но не можех да допусна, че той ме е забелязал... Завърших гимназията и роклята ми, купена за празника в училището, след няколко дни се превърна в моя годечна рокля. Живяхме заедно три години. И те бяха много бързи години. Случиха се толкова неща, че

имам какво да си спомням до смъртта си. Изгониха ни от града - с бебе на ръце, някой наклеветил мъжа ми, че говорел против властта и готвел народа за бунт, отидохме в Русия, там не само ни приеха, но и веднага оцениха личността на Сава Филаретов и го изпратиха да служи в руското консулство в Истанбул... А с него - и аз с бебето... А заедно с нас - и туберкулозата... отначало невидима... После преместиха Сава като посланик в Мароко, там почина... И тръгнах обратно насам. Къде другаде освен в бащиния дом...

- Колко строг е бил Бог към Вас, госпожо...
- Имай ме за братовчедка. Не съм много по-голяма от тебе. На трийсет съм. Името ми е Йорданка, но никой не ме е наричал по име: за мама бях Дана, за Сава бях... много неща бях... и с много имена...
- И за мене ще бъдеш Дана, може ли?
- Разбира се, мила. В дрешника има огледало... голямо... в цял ръст... и дрехи, които сърце не ми дава да облека... твърде светли са за мене... двамата сме ги купували. Някои от тях така и си останаха необличани. Сега отивам да запаля банята, а след това ще нагреея самовара... истински руски самовар, пълни се с въглени и се държи, докато във вътрешната му част водата кипне... После като истинско семейство тримата ще седим край камината и ще пием чай... Влади няма търпение да си говорите... С мене вече му е скучно. Дванайсет години си говорим! Той е умно дете, но малко болнав... често отсъства от училище и няма приятели. Иначе много чете и иска да следва медицина...

- Ваше Благородие...
- Заповядай, Питек!
- Моля, накажете ме, ако съм сбъркал, но си разреших да замоля Байрам да Ви уведоми, че неотложно трябва да Ви се явя и да Ви докладвам една ненадейна промяна в моята работа...
- Слушам те.
- Снощи ми беше вменено в дълг от Хаджипенчович ефенди незабавно да стегна скромния си багаж и утре да замина заедно с господаря... И като така, от сега нататък аз няма да мога да Ви бъда полезен с донесения касателно личността и гостите на г-н държавния съветник...
- Закъде заминава Хаджипенчович ефенди?
- За Румелия, Туна вилает, град София.
- Знае ли се причината?
- Заповед на Негово Превъзходителство великия везир.
- За колко време?
- И господарят не знае. Според него задачата, която му предстояло да изпълни, имала европейска важност и можела да отнеме от месец до три

месеца.

- Кога тръгвате?
- Утре с първия вапор за Варна.
- Ще заминете, Питек. Но няма да ни забравите, нали?
- Как ще Ви забравя, Ваше Благородие! Никак не мога да Ви забравя!
- Ние също, Питек! Радвам се на подобна взаимност! Засега от тебе ще искаме само да обозначиш мястото на новото си пребиваване. Достатъчно е да изпратиш писмо до г-н Алекс Свириди, гост на хотел „Алказар“ в Истанбул. Запомни съдържанието на писмото: *„Скъпи чичо, както знаете, миналата седмица аз се омъжих и оттогава обитавам дома на съпруга ми, на улица...“* Тук най-подробно отбелязваш своя софийски адрес, Питек: *„Пиша Ви с надеждата, че времето е смекчило гнева Ви към мене и Вие ще удостоите новото ми семейство с присъствието си като наши най-скъп гост. Винаги покорна Вам племенница: Мария...“*
- Кажи една българска фамилия, Питек?
- Ами... Вълчанова. Моминската фамилия на майка ми.
- ... *Винаги покорна Вам племенница: Мария Вълчанова“*.
- Запомних, Ваше Благородие, ако искате, може да Ви го повторя дума по дума...
- Добре, Питек. Тръгвай. При нужда ще те потърсим. При тебе ще дойде специален пратеник от името на г-н Свириди, чичото на г-жа Вълчанова. Но преди това старият господин трябва да получи писмото с адреса на племенницата си, нали? И колкото по-рано, толкова по-добре, Питек. Добър път и лека служба.

Най-скъпа ми Анастасийо, душо моя свидна, няма да ти казвам къде съм, защото вие от небето виждате всичко, само ще ти река да не се тревожиш за мене, като гледаш това войнишко легло, прозореца с желязна решетка, каната върху масата и легена под масата. Не съм в затвор, душо златна, а съм в мютесарифския конак на града София. До мене, в стаята на караулното, е настанен адютантът ми Михал, за да ми бъде денонощно подръка и всякогаш в услуга. Хранят ни от кухнята на мютесарифа, тя се помещава в другия край на конашкия двор, където е харемлъкът на пашата, и храната идва винаги топла. Тук съм по важна държавна работа, възложена ми лично от великия везир и потвърдена от Негово Сиятелство граф Игнатиев, и не съм сам, а с още двама известни имперски мъже: бившия велик везир и дивизионен генерал Али Саиб паша и бившия каймакамин на Багдад Шакир бей. Двамата избрах да се настанят отсреща в немския хотел, но аз намирам, че за мене е по-безопасно да остана тук и никому да не се показвам, а ако има как, и никой от приятелите ми

да не узнае, че съм в града. Таз сутрин изпратих таен хабер само до игумена на Драгалевския манастир отец Генадий, но Михал, като ходи и се повърна, можа да ми каже само, че приятелят ми преди няколко дни забегнал в Сръбско и временно се бил приютил при нашия списувател Любен Каравелов, в малка стаичка в двора на Държавната печатница в Белград. Засега никой в София не знае, че съм тук.

Причината за намирването ми в софийския конак е политическа и произтича от високата длъжност, която заемам. Казано с други думи, неотдавна нещо като земетръс разлюля правителството, но земетръсът не трая дълго, а и най-важното, щетите за Империята са нищожни.

Още в края на септември ние в Държавния съвет чрез шифрована телеграма от Мазхар паша, мютесарифа на Софийски санджак, бяхме известени, че в България е извършен грабеж на имперската хазна, докато товарът с парите преминавал Балкана в прохода Арабаконак. Нападателите били тринайсетина души и отначало се предполагаше, че са обикновени разбойници, най-вероятно арнаути или пък войници, отслужили срока си във Видин и връщащи се по родните си села. Но скоро последва повторно донесение, от което стана ясно, че грабителите, а също и техните помагачи, се оказали българи, на общ брой шейсет души. Те всичките били издирени в селата между Тетевен, Орхание и София и след задържането им един по един започнали да признават престъплението си. Понеже познавам стила на турското дознание, сигурен съм, че признанията са били добивани с недотам законни средства като нажежена верига на врата или изтръгване на ноктите с нажежени клещи. Но тези свои мисли не мога да споделя с никого, дори и с моя Михал, колкото и да съм сигурен, че той ми е предан като безпризорно кутре, прибрано от улицата. Всичко, що става тук, се пази в пълна тайна. Макар сградата на конака да е осигурена с дебели каменни стени и тройна стража пред входа, все пак някъде в темелите ѝ се е отворила пролука, щом към града вече е изпъзляла мълва за непомерни изтезания, извършени над престъпилите закона, както и за погром над селата, откъдето произлизали арестуваните. В София отскоро се подвизават двама-трима европейски кореспонденти и те не пестели упреците си към административната власт в Османската империя, а консулите на великите сили в Русе се закатали да посетят София, което не е никак желателно. Още в деня на залавянето им обирджиите върнали задигнатите пари, а скоро бил хванат и водачът им, някой си Димитър Общи - българин, родом от селото Дяково в Македония. Той се оказал склонен към споделяне и от него окръжния съд в Орхание без труд и натиск получил всички възможни сведения, а те били такива, че стреснали окръжната комисия.

„Доброто име на Великата ни Империя е застрашено, и то точно сега, когато Негово Величество увери подозрителна Европа, че мъченията в нашите затвори са забранени, а сред народа от различните милиети цари мир и благополучие.“

С тези думи ни посрещна Мазхар паша. А след туй каза още нещо, от което ми се сви сърцето, и днес, почти двайсет и четири часа след пристигането ни, още не се е отпуснало, макар и да няма сигурна причина. Според както се похвали мютесарифът, от признанията на арестуваните станало известно на властта, че цяло Българско е оплетено в тайна революционна мрежа от хора, решени да се бият и да умрат, но да освободят от турската власт земите на някогашна България. А неприятното е, че за главен организатор на тази мрежа сочат моя познат Васил Левски, известен още с името Дякон. Кешки да не бях идвал тук, кешки да не бях чувал туй име проклето! Тревогата ми произтича от моята доброта, знаеш, че и друг път съм страдал от прекалената си човечност. Миналата година през месец август същият този Дякон, макар че го знаех кой е и какъв е, три дни и нощи прекара в дома ми на Халки с мое съгласие, а този факт, ако стане известен на нарочната имперска комисия, към която в момента се числя, ще ми струва всичко, постигнато до днес, а може би и свободата, че даже и главата ми. Още тогава, докато Дякона преживяваше в моя дом, аз сметнах за добре да известя за посещението му граф Игнатиев и бях изненадан, че той се отнесе твърде благосклонно към казаното от мене, но не пожела да се запознае с този „лъвски мъж“, както го нарече, без да го беше виждал.

След десетина дни, докато говорехме за нещо друго, Негово Сиятелство ми каза: „Донесоха ми за оня човек... Според моите сведения той не може да бъде съдван, а е опасно да бъде преглътнат. Остава ни да го изплюем и след туй да го стъпчем“.

Не беше нужно да се чудя за кого иде реч, само кимнах с разбиране, а после дълго се питах по каква ли причина мисълта за Левски тъй дълго не напуска високия и просветен ум на Николай Павлович.

Вече усещам, гълъбице моя, как се притесняваш за здравето ми тук в този каменен зандан и за пневмонията, която от време на време ме спохожда, тревожиш се за нашия вироглав Величко и за щастието на скъпата ни Ефросина. Не бой се, душо небесна! Ние сме добре! Нашият лудньо като че е поумнял, тези дни Йосиф Дайнелов ми се похвали, че добре търгувал с него, а сватбата на Фроска, тъй дълго отлагана поради служебните заетости на зетя - той е военен лекар, - ще стане в края на идващия януари, само след месец и половина. Надявам се дотогава ние тук да сме свършили работата, за която сме изпратени, и то така, както ни беше заръчано: без излишно да раздухва случая, комисията справедливо и точно да определи вината на всеки от участващите в обира, тези с доказаното престъпление да предложи за осъждане, а другите да пусне по домовете им, стигат им мъките, преживени в конашкия затвор. А че пребиваването в тукашното арестантско отделение наистина е мъка адова, можах да се убедя, когато снощи Мазхар паша - по наше настояване - ни заведе в подземие и аз само дето не загубих съзнание. Знаеш колко съм гнуслив и податлив на повръщане от лоши миризми: в две тесни и влажни килии бяха

натъпкани по трийсетина души, хвърлени направо на пръстения под, без отопление, без светлина, освен един мижав фенер, окачен на верига над студеното огнище. Храна им се носеше само вечер - хляб, сол и праз лук, а по естествена нужда се пускаха два пъти в денонощието, но явно имаше хора, дето не са могли да устискат на някои телесни напъни, щом в килиите миришеше до задушаване на урина и фекалии. По случай нашето пребиваване тук мютесарифът бе разрешил сутрин в огнището да се пали огън, на всяка от килиите да се предостави котел, в който арестуваните да си варят чорба от полагащите им се праз и сол, а зад вратата да бъде сложена празна газова тенекия за облекчаване на нощните им естествени нужди. В същото посещение можах да се запозная и с прословутия Димитър Общи: странен мъж със светли очи, простовато лице и червеникава окосменост. Бих могъл да го нарека безобиден, ако не беше нахалната му усмивка и желанието непременно да бъде забелязан. Щом влязохме в килията, той пръв стана, разтърси веригата си така, че тя издрънча наистина зловещо, и извика: „Господа, вижте и запомнете къде е фърлен да гние един гарибалдеец и поданик на половин Европа!“.

Другите от комисията не знаят български и ме помолиха да превода думите на затворника. Спазих общия смисъл, защото не бях сигурен в офицера, който ни съпровождаше.

Първата нощ след пристигането си прекарах почти без сън поради безпокойните мисли: дали направих добре, като приех поканата да заседавам в състава на тази комисия. Великият везир Ружди паша беше любезен да ми даде три дни за размисъл. Съветвах се с най-близките си приятели д-р Стамболски и Гаврил Кръстевич, тримата разнищихме всички възможни случайности, като нито един от нас не допусна опасната за мене възможност Левски да бъде хванат. Аз и сега мисля така. Той е ловък, интелигентен и безумно храбър, както го е описал Мазхар паша в шифрована телеграма до великия везир. Моите приятели ми разказаха такива митове за лъвската му смелост, които само един потиснат и уповаващ се на въображението си народ би могъл да съчини. Според мълвите народни Левски имал криле, подобни на онези, дето криели под мишницата си Филип Тотю и Хаджи Димитър. Дякона обаче, за разлика от всички други народни герои, можел да влиза и да излиза през комина, подобно дим, умее да стреля едновременно с три пищова - по един в ръцете и третия - в зъбите; успявал да се прави на всякакъв - от дрипав въглищар или слепец до паша и католически проповедник... Славел се с необикновена физическа сила и здравина: можел да замръкне във Филибе, а да осъмне в Троян. Пеел тъй сладко, че можел с гласа си да упои пепелянка. По три дни издържал върху гърба на кон, без да пийне вода и да сложи троха хляб в устата си... пък и говорел турски с оня трудно постижим акцент, с който се гордеят старите османлии от древната столица Кония, и така още при пръв разговор поставял по-ниско от себе си всичките одрински парвенюта, както и

покръстените в правата вяра европейци, наводнили напоследък Истанбул. Не, такъв човек не можеше да бъде заловен, защото... Всички бяхме сигурни, че след провала на Арабаконак и масовите арести Левски вече се намира извън границите на Османската империя. И тогава - вече по-спокойни - с моите приятели се заехме да претегляме онези обстоятелства, които ме караха да приема оказаната ми чест, на вид твърде висока, а в действителност горчиво изпитание за душата и съвестта ми...

Според д-р Стамболски, ако откажех да последвам назначението в нарочната имперска комисия, правителството можеше да си помисли, че като българин аз съм лично намесен в тези бунтовни събития и поради това не искам да съдя моите братя по народност и другари по революционна борба. Така съм щял да загубя благоволенieto на Дивана и на великия везир, а това щяло да доведе до отстраняването ми от високите постове и така да се лиша от всички досегашни възможности да помагам в благополучното уреждане на българските черковни работи. „Те смрадливите византийци това и чакат, хаджи! Те само дебнат да видят, че някой от нас е стъпил накриво спрямо законността, и вкупом да зинат срещу него, докато бъде той низвергнат от властта!... Не трябва да се отказваш!“

Според Гаврил Кръстевич пък участието ми в комисията щяло да се окаже благодатно за народната ни идея... „Щото другите двама - Али Саиб и Шакир, като знаят влиянието ти върху министрите и висшето турско общество, от кумова срама пред тебе ще действат по-снизходително при определяне на присъдите, пък и самите осъдени, горките, като разберат, че срещу тях седи българин, ще придобият спокойствие и кураж..

Преди да се реша и да дам съгласие, с всичкия страх и умствено колебание, които изпитвах, отбих се и у г-н графа Игнатиева. Той, скъп на думи, както винаги, изрече само една фраза: „Никаква сянка на съмнение за някаква намеса в българските ви глупости не бива да пада върху Русия!!!“.

На 27 ноември сутринта, преди да тръгнем към пристанището, откъдето щяхме да вземем парахода до Барна, Негово Превъзходителство Ружди паша ни покани на кафе в двореца Йълдъз и там още веднъж ни припомни целта на нашата работа: „Важно е, от една страна, да се покаже силата на правителството, като се накажат истинските бунтовници и подстрекатели, а от друга - категорично да не се допусне... (на това място от доклада, приготвен за Негово Величество, везирът се спря, свали очилата и ни изгледа подред, като най-дълго, както ми се стори, задържа погледа си върху мене)... да не се допусне, щото въпросът ненужно да се разшири вън от рамките и с това да се развълнуват духовете на населението. Изобщо да се вземат умерени и разумни мерки по това дело“.

От комисията се очакваше да предаде на случая характера на криминално-разбойническа акция, останала без последици за държавната хазна, и да

оправдае своята умереност в предложенията за присъди с това, че участниците са направили пълни признания, подтиквани от своя главатар Димитър Общи. Тъй като дейността на комисията щеше да се наблюдава, макар и тайно, от европейските консули, наложително е за нейни членове да бъдат поканени и неколцина първенци - по двама-трима от всеки милиет - членове на софийския меджлис, а също и на българската църковна община. Без да сваля очилата, великият везир ме погледна и кимна, с което ми даваше знак, че разчита на мене. Познавах хаджи Мано, най-богатия човек в тази кална паланка, срещал съм го като делегат на Първия църковно-народен събор в Стамбул. Него вписах, а той снощи ми препоръча още двама: Мито Каймакчи и Петър Желявски.

За самото пътуване през Варна и Русе, а оттам през Лом и Стара планина няма да ти кажа нищо друго, душице милостива, освен че съм доволен, дето се опазих от изостряне на бронхита ми въпреки дългия път и студеното време.

Пристигнахме тук вчера на обед и още снощи комисията започна привикване и изслушване на заподозрените в престъплението. И тъй ще бъде още доста дни. Лошото е, че в признанията на разпитваните все по-често се споменава името на Васил Левски. Засега същият още не е заловен, макар че полицията вече два пъти задържа мъже на неговата възраст, заблудена от поразителната прилика между тях и снимката на Дякона. Портретът му, размножен в хиляда броя, чиновниците на мютесарифа били разпратили до всички полицейски окръжия на вилаета, а също по планинските беклемета и други стражеви места. На крак е вдигнат и гарнизонът, готов да потуши всякакви народни бунтове. Правителството е разрешило под формата уж на здравни разходи да се използва значителна сума за набиране на тайни агенти,

най-вече сред българите, а Мазхар паша бе повишен. По време на предварителните разпити мютесарифът, изглежда, е положил похвални усилия в полза на истината, щом тези дни бе въздигнат от Негово Величество в звание румелийски бейлербей.

А мене ме тресе, най-скъпа ми Сия. Скоро ще се съмне, верният ми Михал ще потропа на вратата и ще ми полее да се измия, после ще донесе кафето, ще ми помогне да се облека и след като ме изпроводи с поглед до онази противна стая, където заседава комисията, ще излезе да опознава града и да се радва на ергенлъка си. Като мой адютант той има право на военна униформа и оръжие, а това го прави важен сред тукашните оръдия на властта. И той е доволен. Поне той. А аз не искам да се съмва и да настане денят, защото не знам какво ме очаква. Изпратен съм тук да издирвам виновни, а се страхувам, че може да си тръгна окован. Всичките ми досегашни трудове и старания може да се срутят върху главата ми с едното появяване на о н я човек и аз я излязъл жив от тази руина, я не. Боже милостиви, запази живота м у и дръж Васил Левски колкото може по-далече от тази сграда. Амин.

Една петъчна вечер Дякона дойде облечен като котленски чорбаджия: с нови потури и сетре от винен шаяк, с ален пояс, каквито носят младоженците, с бели навои и габровски кундури, и с оня дълъг кюрк, подплатен с кожи, а на главата - рунтав влашки калпак.

Изглеждаше блед, сигурно от студа.

Влезе, спря се срещу мене, все едно изненадан, че ме вижда, вгледа се в лицето ми така напрегнато, сякаш прехвърляше в ума си места и събития, където може да ме е срещал... Колко време стоя така, не знам...

Вече не изглеждаше толкова блед.

- Добър вечер, госпожице.

Поисках да стана. Защо да ставам, нали съм дама... да, мадам Ламбер, помня... помня, че трябва бавно да подам ръка, в никакъв случай с разперени пръсти... главата едва наклонена вдясно, погледът леко разсеян и вдигнат не по-високо от глътката на мъжа срещу мене...

Той свали калпака и тежката връхна дреха, Дана, дотогава скрита зад гърба му, ги пое и излезе да ги изтръска от снега, а той приглади с пръсти косата си - напълно излишно движение, но мисля, че го направи, защото искаше да ми подаде ръка, но кой знае защо не се реши - и седна до мене срещу камината.

- Не отговорихте на поздрава ми, госпожице...

- Да.

- Здравей, Евгения.

Протяга ръце към пламъка. Пак ме гледа. Съжалявам, мадам Ламбер, но аз също го гледам... дълго, много дълго го гледам, толкова дълго, че очите ми се насълзят и потичат така обилно, като че искат да изтекат... Моля, приемерте, че беше от острия блясък на огъня.

- Идва ми да си ударя шамар с дясната ръка.

- Защо с дясната?

- Защото удря по-силно...

Седя чинно и се опитвам да се погледна с неговите очи. Дана ме беше натъкмила като за сгледа: сива пола от сукно, леко разширена при глезените, небесносиня блуза с перлени копчета, с висока яка и буфан, косата на две плитки, вдигнати на венец.

„Нямаш нужда от украшения. Те са за грозните - да отвличат погледа от несъвършенствата на личността.“

- Защо те въвлякох... толкова млада и толкова... Защо?!

- Как иначе можех да бъда с тебе, Василе!...

Да, мадам Ламбер, аз казах това. Не се учудвайте,

че не познахте гласа ми. И аз не го познах. В оня момент изрекох най-тайната

истина за живота си: не заради Отечеството, свободата, равенството между хората или святата република... За мене това бяха само думи. А заради Него и заради любовта му.... Тя беше моето отечество и без нея навсякъде ще бъда изгнаница.

Влезе Дана, а с нея възрастен мъж в европейски дрехи, но с фес. Двамата с Дякона се прегърнаха.

- Казвай, хаджи Мано! Има ли още арести по селата?

- Лошо, Дяконе. Много лошо. Турците са хванали целия архив на организацията - в ръцете им е документация на Букурещкия комитет и на вътрешните комитети: твои писма до Каравелова, негови писма до тебе, устави, фалшиви тескерета, тефтери с попълнени квитанции с имената на хората, внесли пари за делото... Пълен чувал. Донесоха го тази заран, специален човек с охрана го донесъл от Букурещ, изтърсиха го на масата пред комисията, после хаджи Иванчо Пенчович ефенди се затвори в стаята си в конака да прегледа купчината и да преведе писмата на турски. Уж, че да не се преуморява Негово Превъзходителство, дадох му един от младите офицери, адютанта на Саиб паша, да му помага. Нашият ще диктува, турчинът ще пише. Хаджията предполага, че офицерът поназнайвал български. Всинца сме уплашени какво може да произлезе от този чувал.

- Още преди месец Каравелов ме извика да отида отвъд. Две писма ми писа да съм вдигнал съзаклятниците на въстание. И че ако съм поведял моите хора на бунт, отсреща се намирвали някои момци нашенци, които можели да дойдат на помощ.. . Можех ли да го направя! Туй ще рече да разбия и останалите читави комитети. Южнобългарските градове ме подкрепиха, а сливенци направо писаха на бай Любен: не сме готови за въстание и няма да тръгнем... Цял месец отлагам отиването си. Но сега вече ще ида... той иска революция, а едни книжа не можа да опази...

Хаджи Мано не остана за вечеря. Дякона каза, че също ще тръгва.

- Нямаме време. Сега вече никакво време нямаме.

Дана отиде в кухнята да му приготви храна за из път.

Останахме двама. И огънят. Настана толкова тежко мълчание, че можеше да бъде прекъснато само със смях или с изстрел.

- Ей, ако с мене стане нещо...

Засмя се така високо, като че е чул остроумна шега.

- А! Че какво може да стане с тебе?!

Учудено вдигам рамене в абсолютно безразличие.

- Ами да падна от кон като руския престолонаследник например...

Смее се. Бенката трепери на шията му.

- Ами тогава язди магаре, бе!

Направо се кикотят.

- Паднал от коня Великият княз Николай, ударил си главата и умрял...

- Горкичкият той. Но ти няма да умреш...
- Защо е тази несправедливост? За царевича може, за мене - не!
- Царете развъждат по много деца... има да умират, има и да царуват... А ти си ни единствен...

- Виж ти! Не ми е минавало през ума!
- Единствен! За целия свят и за всички времена!
- Блазе му на света, че и на времената! Голям хаир ще видят от мене!
Смеем се, заговорнически си намигаме, готови сме да се прегърнем като братовчеди, току-що наследили огромно имане.

А стаята се върти пред очите ми. И нещо у мене боли. Много боли.

Той става. Някаква пружина изхвърля и мене. Бръква в пояса, изважда нещо...

- Вземи.
- Какво?...
- Армаган.
- Защо?
- За спомен.

Пистолет.

- Какъвто човекът, такива и армаганите му...

Не смея да го докосна.

- Ама...
- Приятел ми е от години. Поръчах му да те пази.

Желязото тежи и е още топло от тялото му.

Уж да тръгне, но спира, с рязко движение обгръща с длани лицето ми така силно, като че изстискава от мене сълза или звук. Искам да го прегърна, да плача, да заспя на рамото му, да го задържа още малко, искам да тръгна с него, да умра, ако той умре, да отидем някъде, да живеем в пещера и никога повече да не го чакам...

Нищо. Стоя със затворени очи, държа проклетото желязо и очаквам да се събудя... Сън е, не може да е истина, не е истина, че той тръгва...

Усещам върху челото си лекото докосване на устните му - тъй мама разбираше дали съм здрава... усещам и лекия тласък на хладната струя от затворената врата. Това беше.

Целунах въздуха.

Сега вече знам, че в този ден - първи декември хиляда осемстотин седемдесет и втора година, в дома на Йорданка Филаретова в софийската махала Куручешме аз разбрах какво значи да усетиш смъртта. Собствената си смърт. Тя влезе в мене като бацил и той един ден ще ме отнесе в гроба.

Три дена стана, мила ми Анастасийо, как не съм излизал от стаята си, освен до кенефа. Слезни да погледнеш и да видиш как леглото ми е застлано от едни тънки книжки с червени корици, именувани Устав на революционната организация, а по масата ми са натрупани писма, квитанционни книги и други документи, уличаващи арестуваните и най-вече неуловимия - дай Боже, такъв и да си остане!

- Левски във вина против Империята! Чета ги тез документи и се усещам изумен и вътрешно даже радостен за хилядите наши българи, дето са могли да повярват на едно момче само защото то им е обещало свобода, но и смърт, а те, драгичките ми, подминали страха от умирането и се вкопчили само о свободата... Какво разбирате вие от свобода, милинки мои! Кога сте я нея виждали, сящали или вдъхвали, че да знаете какво е тя и дали си струва да пролеете за нея онези четири-пет шепи кръв, дето се плиска из изсушените ви от глад и бърхане тела! Три дена, Анастасийо! Но за туй кратко наглед време свърших една толкоз добра и полезна работа, че се надявам в най-близкото бъдеще да оберя сладките ѝ плодове. Моите двама другари в комисията - пашите - живееха с убеждението, че жицата на тукашните смутове се държи и дърпа от Русия, и никак не можех да ги разубедя. Но точно тогава се намериха в хванатата кореспонденция и писма от одески българи, а и писмо до Левски лично от стария войвода Филип Татю, който преживяваше в Одеса на руска издръжка... В тези писма изрично се казваше, че Русия е против всяка революция в България и забранява всякакви подобни действия, тъй като българите не били още узрели, за да могат да се управляват сами. Това положение на нещата така зарадва другите двама комисари, че текстът на писмото бе мигом чрез шифрована телеграма изпратен до великия везир, а аз намерих как да известя и Негово Сиятелство графа. Така и двамата ми приятели, а чрез тях и двете империи, нуждаещи се от скромната ми помощ, бяха възрадавани. А аз останах благочестив в себе си и дълбоко доволен!

Двамата с лейтенант Юсуф разпределихме документите по важност на три купчини - първо уставите и другите листове за пропаганда; до тях писмата до Букурещкия комитет и от него към вътрешността, и накрая документите, уличаващи организацията в събиране на пари за въоръжаване. Само на тебе ще кажа, мила ми душице седефена, че сред хвърчащите листове намерих едни ситно изписани страници и като ги видях, стреснах се, но не чак толкова, че да не успея да ги скрия, докато Юсуф бе коленичил с гръб към мене за обедната си молитва. И в тези страници, моя най-скъпа приятелко, се оказаха записани хиляди имена на българи, съпричастни към делото и готови да застанат под неговите знамена, щом бъдат призовани. Трепна ми, най-скъпа Сия, трепна ми нещо вътре у мене: една радост, но и една милост, защото знам какво ги очаква

тях, клетите... Благодарение на мене никой няма да научи имената им, за да ги преследва, и тази мисъл ми докарва едно тъй сладко доволство, което покрива дори тревогата от почукващия по гърдите ми бронхит.

Най-важни от цялата тази книжнина се оказаха писмата на Левски до Букурещкия комитет и неговия председател Любен Каравелов, а също и Каравеловите писма до Левски. Тях отделихме настрана, като прибавихме и тескере на някой си Димитър Пеев, с което си е служил Дякона, както личи по опознавателните физически белези:

бой: узунча - ръст: висок

сакал: йок - брада: няма

пайък: йок - мустаци: няма

гьоз: ала-алъчлъ - очи: шарени (пъстри)

Някои от писмата се оказаха удостоверени с печата на организацията, други са изпратени неподпечатани. Всички носят подписа Ас. Дер. Кърджълъ. Изглежда, това е било тайното име на Дякона. Направиха ми впечатление три писма, писани в един ден, както личи от датата 25 август 1872 година: едно от тях започва с обръщение „Братя чл. на ЦК“, то явно е адресирано до членовете на Централния комитет в Букурещ; другото е до много близък приятел или съратник в Турну Мъгуреле, щом обръщението към него е „Братовче“, а третото е до едного, когото именува „бай АтанаСе“ и с когото явно се е намирал в неразбирателство, щом му пише: „... аз съм посветил себе си на Отечеството си още от 1861-во лето да му служа до смърт и да работя по народната воля. И ако това ти не видиш, че си неверен, то децата ти ще видят...“. Писмото е без печат.

Като прехвърлям наличната кореспонденция, разбирам, че всички дела по готвената революция са се управлявали от неколцина емигранти в Букурещ, а цялата работа във вътрешността е била възложена на Левски. В някои от писмата той е наричан Апостол. И на този апостол - сиреч Божи пратеник! - Каравелов дава нареждания ту да вдигне хората си и да освободи задържаните за обира на хазната, ту да върви на бунт против Империята, без да го пита дали народът е готов по дух и по въоръжение...

Тъй, златна моя, в ровене на документи и съпоставяне на факти и събития се надявам да изкараме до края на декември и след като определим степента на вината у всички арестувани, да изпратим протоколите с предложения за съответстващи на вината присъди, и вечерта на Свети Василий да прекарам в скъпия на сърцето ми Русчук на път за Стамбул. Ще гледам, ако мога, да прескоча до Букурещ, да видя нашия пишман търговец Величко. Според моите очаквания, а и както ни пошушна везирът още преди да тръгнем, предложените от нас присъди трябва да бъдат умерени, с изключение на Димитър Общи, на

чиято сметка се води убийството на владишкия наместник в Орхание, а също и един млад мъж, който е обвинен в укриване на два броя оръжие, но той, вместо за оръжието и без някой да го пита, изведнъж взе да разказва как двамата с Левски били нападнали някаква къща на търговец в Ловеч и убили слугата му... Никой от задържаните не е споменавал досега за тази случка. Напротив, на въпроса „Знаете ли нещо друго по комитетските работи?“ всички отвърщаха с „Друго не знам“. Даже двамата арестувани от града Ловеч: търговците Поплуканов и Пъшков. Даже те не са споменавали. А изведнъж този мъж... Искях да му дам знак да се отрече от показанията си, дори го попитах защо чак сега се е сетил за нещо толкова важно като участие в убийство? Отговорът му беше изумяващ: „Ми щото го бях забравил...“ Не казах нищо пред пашите, другарите ми, но още тогава си помислих, че това закъсняло и безпричинно приемане на вина има за цел да оневини някого и е предхождано или от богато заплащане, или от заплаха за живота... Запомних този млад мъж. И името му запомних: Вутьо, куриера на Видрарския комитет. След като разпитахме всичките заловени, стана ясно, че те до един се надяваха, даже силно вярваха, че Левски е неуловим, и затова трупаха на него своите лични вини и престъпления... Дори измислените. Като ги слуша човек, ще си помисли, че Апостола е дух, който може едновременно да присъства и в Татар Пазарджик, облечен в дрехите на катранджия, и в орханийското село Скравена - като търговец на сирене.

Милият Божи пратеник, избран да проповядва! Господи, запази го далече оттук! С целия си страх и смирение те моля!

Помня онзи ясна и студена сутрин на трийсети декември. Седяхме с Влади в стаята му и разговаряхме за Великата френска революция. Той искаше да отиде в Париж и ме помоли да му разкажа как се чувства човек, застанал в подножието на Айфеловата кула.

- Уловен е!

Дана се олюля разтреперана в рамката на вратата и се чудеше дали има смисъл да влиза в стаята след това, което беше казала.

- В някакво ханче край Ловеч... Откарали го в Търново. Там бил разпознат...

Усетих как ме полази студ, тръгна от пръстите на краката, бавно и опипом ме попълзя нагоре, после изведнъж ме скова. Усещах лицето си неподвижно. Не можех да мръдна челюстите си и да продумам.

- Али Саиб паша прекъснал заседанието на правителствената комисия... от радост... Довечера щели да празнуват...

Всичко изчезна. Не знаех къде съм, не усещах нищо около себе си, само някакво чувство за безсмислие и страх, че умирам. Отпуснах се на стола, после,

както ми каза Дана, съм се изхлузила и съм тупнала на килима, а очите ми били отворени, но с неподвижни зеници... Тя накарала Влади да излезе, опитала се да ме свести, изглежда, успяла, щом аз съм затворила очи и съм пошепнала: „...спя... да спя...“ Покрила ме със завивка, турила възглавница под главата ми и ме оставила. Така се събудих. Дана седеше на леглото, облечена в бежовата си рокля и с шапка, но без наметка.

- Поканена съм на конашката вечеринка...

Не разбирах какво ми говори. Чудех се защо лежа на пода.

- Поспа ли? Хайде да станеш...

Опитах да се надигна, но ми се виеше свят и бях жадна. Зарадвах се, че съм будна и кошмарният сън е свършил. Дори се усмихнах.

- Поканени са най-видните хора на града и санджака... Голям мохабет! Мисля, че е добре да дойдеш с мене, Евгения... Ще те представя като новата учителка в моето училище... И консулите били тук. Дошли още онзи ден... имало много жалби за зулуми на полиция и черкези из орханийските села, та искали да видят с очите си...

Щом консулите са тук, значи и Оскар Монтлонг...

- Добре е да дойдеш...

Знаех само, че там, където отивам, щеше да се говори за Дякона. Искях да чувам името му. Знаех също, че онези щяха да се радват на победата си, а аз трябваше да се усмихвам: „Ваше Превъзходителство... какъв успех... каква чест за достойната полиция на Негово Величество... Цяла Европа Ви се възхищава...“. Но вярвах, че тъкмо тогава - в мига на най-прехласнатата им радост, от Търново щеше да дойде вест, че и този път заптиетата са хванали погрешен човек... и че заловеният не може да е Левски, защото имало сведения, че Левски бил вече напуснал границите на Империята... Ето заради това ще отида!

Все още зашеметена от съня, тръгнах към дрешника. След около час пред къщата щеше да спре пайтон, изпратен от мютесарифа Мазхар паша специално за г-жа Йорданка Филаретова.

- Знаят, че на вечеринката ще си приказвам с Александър Иванович... руския консул Мошнин... И искат да ми внушат какво да му кажа... Затова ми изпращат пайтон... Откакто в Стамбул е турен за посланик граф Игнатиев, там думата на Русия тежи повече и от волята на самия султан...

Избрах пак същите онези дрехи - сивата пола и небесносинята блуза, пак сплетох косата си и вдигнах плитките на венец, изпробвах три-четири шапки на Дана, загърнах се в старото ѝ, но доста прилично палто и двете се настанихме в пайтона. Пред входа на конака ни чакаше офицер - лейтенант Юсуф: много висок и много слаб мъж с огромни уши, които заедно с малките, събрани край носа очи придаваха на лицето му умния израз на слон. Помогна ни да слезем от возилото и ни отведе на втория етаж в червения салон -

продълговата стая, чиито под и стени бяха скрити под персийски килими с преобладаващо червен цвят, по пода имаше разхвърляни пъстри плюшени възглавници, а до стената бяха подредени тапицирани столове и две канапета. Оказахме се едни от последните гости, пък и жени, та трийсетина чифта очи ни заковаха още с влизането.

Повечето от мъжете стояха прави на групи, двама-трима възрастни турци - а сред тях и нашият хаджи Мано - седяха върху възглавници и пушеха наргиле, а до най-отдалечения прозорец забелязах жена - дребен ръст, облечена в резедаво, и до нея висок мъж... като че ли позната фигура... Господинът май се показваше духовит, щом госпожата едва сдържаше усмивката си.

Дана ме хвана за ръка и ме отведе направо при Али Саиб паша - мрачен мъж на онази възраст, в която кариерата вече върви така бързо, че човек не усеща низходящия наклон на пътя. Пашата тежеше от ордени и задоволство. Долната част на лицето му беше покрита с прошарена и тъй гъста лицева растителност, че за миг се попитах дали наистина има уста и как се храни.

- Госпожица Еужени Бойар, букурещка възпитаница! Учителка.

Изад четината просветнаха едри и хищни зъби, пашата се поклони така леко, като че ми кимна, и попита какво ще преподава госпожицата.

- Френски език - отговори Дана и поздрави Негово Превъзходителство с голямата сполука на властта.

- Това не е просто сполука, мадам! Това е събитие! Исторически успех на Империята! Ние отървахме добродушния и покорен български милиет от един зъл дух, който с лъжливи европейски идеи мътеше акъла на тези най-верни поданици на султана. .. А те, вместо да слушат какво ги съветва по-голямата им и по-мъдра сестра Русия, повлекли се подир някой си пройдоха, дето едно семейство не е завъртял, а тръгнал империя да руши... Мадмоазел, искрено съжалявам, че работата ми ще ме задържи тук не повече от седмица... Иначе бих Ви поканил заедно с мадам Йорданка на една екскурзия до топлите извори край града...

- Освен ако Ваше Превъзходителство не реши, че моя скромна милост би могъл да го замести в това тъй прелестно намерение...

Мазхар паша - можеше да мине за привлекателен мъж, ако не знаех кой е. Облечен в съвсем новата си униформа на румелийски бейлербей, той изпъкваше с много бялата кожа на лицето си, натрапчиво подчертана от много черна брада и с огромните си черни и трудноподвижни, според мене, очи: залепнат ли върху някого, оставят следи.

- Ваше Превъзходителство е винаги там, където трябва...

Али Саиб дори не се обърна към мютесарифа.

Не чух по-нататъшния им разговор, защото Дана се извини на пашите, хвана ме под ръка и ме поведе към група от трима мъже: един турчин и двама европейци. И сред тях - Оскар Монтлонг... Той не даде вид, че ме помни, но

затова пък руският консул Мошнин само дето не ме прегърна. Оказа се, че познавал баща ми още от годините в Париж, а после се виждали в Русе, и дори разказа някаква уж смешна история, в която имаше лов на лисици, пияни селяни и нечий опърлен кичур коса. Третият мъж от групата... Боже, едва го познах. Скъпият ми чичо Иван Хаджипенчович. Облечен в парадната си униформа на висш сановник от Държавния съдебен съвет, той стоеше, сключил ръце на гърба, леко привел рамене. Видя ми се много остарял, лицето му изглеждаше сгърчено, като че го боляха всички зъби едновременно, тъглчетата на тънките му устни бяха силно отпуснати и той изглеждаше по-скоро сърдит, отколкото тъжен.

Усмихна се кисело.

- Не съм допускал, че мога да те срещна тук... Не му е ни времето, ни мястото....

- Аз я поканих да ми гостува. Представих я на моите ученици и те тъй много я харесаха... От началото на месеца г-ца Боярова е наша учителка...

Това, което помня от онази вечер в конака, е оранжевото питие, поднесено на мъжете в кристални чашки с големината на напръстник. Чашките светеха като минзухари. Оказа се, че това било ракия от стафиди и нямало човек, който можел да изпие втора глътка от нея, преди след първата да е минал поне половин час, и през това време господинът да е погълнал поне две мариновани миди. Дамите бяха изненадани със сладко от изсушена хамсия, дълго кисната в сок от мед и лимон и после сварена в сока.

Нямаше речи, наздравии (макар че Али Саиб паша се оказа грузинец) или други изблици на удовлетворение. Само една достолепна гордост, мълчалива и многозначителна като ориенталското поглаждане на брадата - знак за върховно удоволствие от живота и благодарност към Аллах.

В най-отдалечения тъгъл край прозореца продължаваха да стоят крехката жена в резедава рокля и високият мъж, чиято фигура ми се стори позната.

- Списувател. Някой си Иван Вазов. Цанил се за преводач на семейство Бош. Развлича госпожата, докато г-н директорът на железницата Перник.

- Кюстендил - ей го оня с рижата брада - уговаря с пълномощника на барон Хирш следващата железопътна отсечка...

Към края на вечерта към нас се приближи и самият Вазов. Познах го по походката. Мъката не биваше да ни личи - разбрахме се само с поглед. Той ми целуна ръка, пошепна ми нещо, не помня какво, но двамата трябваше да се засмеем, както подхожда на стари познати, съвсем не безразлични един към друг....

- Нещо?

- В четвъртък ще го докарат.

И понеже си говорехме лице в лице, той отново се засмя, а аз свенливо сведох очи. Гледани отстрани, трябваше да приличаме на двама млади, които още утре

щяха да се срещнат в кафенето на немския хотел пред купичка дондурма (Дондурма (тур.) - сладолед, направен от козе мляко и салеп.).

Ваше Благородие,

Като следвам вашите препоръки, предадени ми от агента Ви Стоян, дето отскоро се цани за писар на кадията долу в бараката срещу Челеби джамия, бързам да Ви уведомя за ставащото около мене в софийския конак. Тук всички сме потопени в очакване на зрелището, което сигурно ще се представи, когато в конака докарат заловения и което казват, тежко ранен главатар на тайната организация. Моят господар от вълнение нито яде, нито сън го хваща. Почти седмица, откак сме известени за залавянето на баш бунтовника, Негово Превъзходителство по цяла нощ се разхожда из стаята си, по два пъти ме буди да му варя кафе, наглед е жълт и отпаднал, като че е излязъл от болница. Вчера се срещнаха с Мазхар паша в коридора и пашата го пита дали е добре със здравето, щото му изглеждаше нефелен. А Иванчо ефенди дълбоко въздъхна и се ожали, че има силни болки в стомаха.

- Като че някой е забил там свредел и върти ли, върти и денем, и нощем.

А пашата му рече:

- Може да е от храната, Ваше Превъзходителство. Мустафа прекалява със запръжката. Ще Ви го пратя, та лично да му кажете какво предпочитате да Ви готви.

- Не, не ще да е от яденето, пашам. От водата е. Горчи ми тукашната вода.

Мазхар се засмя, ама така високо, че чак прозорецът потрепера.

- Не думай така, Иванчо ефенди. Ти като моите жени. Щом на някоя от тях сутрин водата ѝ се види горчива, значи жената е непразна.

- Е, аз съм празен, пашам... поне засега...

Двамата се засмяха и всеки тръгна по неговите си работи. Два дни след конашката вечеринка чух моят господар да се жалва на доктор Елизар пак за болките в стомаха. Евреинът го погледна хитро и го почука с палец по гръдната клетка: „Не в стомаха, хаджи ефенди, по-нагоре ти е тебе болката... Ей тук, дето тупка ли, тупка... Видях те на вечеринката с онези две млади особи... Която и да избере човек, няма да сбърка... Любовна мъка те тресе, Иванчо ефенди... Каквото и цяр да ти предпиша, той ще е цяр за тялото. Любовната мъка само с любовна радост се лекува. .. Но ако искаш илачи, ей сега ще ти дам..

Като стана дума за ядене, бързам да донеса до вниманието на Ваше Благородие и още нещо: от известно време насам, всяка вечер, когато стане време да се носи хлябът на арестуваните, ние с другите двама ординарци помагаме на стражата в затвора да пренесат чувалите с вечерята. Като се върна обратно в караулното, където съм настанен сам, щото ординарците на пашите

преживяват заедно с тях отсреща в немския хотел, аз сварвам там един и същи човек. По всичко личи, че е затворник. Човекът яде същата храна, която носят и на мене, а това сочи, че го снабдяват от личната кухня на мютесарифа. Идва, сядат, Мустафа туря отпреде му паницата и половин хляб, човекът чупи големи зальци, яде лакомо, Подсмърча и се оригва, което ме навежда на усета, че този човек, макар и тъй видимо прост, е с нещо важен на някого или дори на самия мютесариф. Иначе нямаше да бъде тук. Забелязах още, че преди да посегне към манджата, затворникът откъсва зальк и го оставя отстрани до паницата, викам си, има починали близки, та ги поменува наум, но после видях, че този зальк има съвсем друга служба. Изсърба ли манджата, изцеди ли и последната капка чорба в лъжицата, човекът взема залька и с него отопва останалите по паницата капки, но така ги отопва, като че калайдисва съда, и не личи, че в него е имало ядене. Сигурно много е гладувал като дете. Така си мисля. Не мога да Ви кажа името му, щото той не се сношава чрез говор с никого от нас, за голям ли се мисли, или пък има нещо дефект в говора, не знам. На вид хубав изглежда, среден ръст, русоляв, та чак червеникав, рехави брада и мустаци, белолик и сигурно момите много го харесват. Наяде ли се, стане, отбутне паницата и без да рече едно „благодаря на Бог за хляба“, излиза от караулното и тръгва към стаята за разпити с една такава широка походка, каквато съм виждал у селския пандурин, кога обикаля селото да извести, че ще идва бейт. Споменах за тази личност и на моя господар, а той май не ме чу, щом махна с ръка: „Който и да е, всичко вече е свършено!“

Какво е това всичко, аз лично не знам, но жалко, че господарят не може да спи и не ще да се храни, гледам го такъв изпосталял и грях - не грях, взех да си викам, че май му се иска да не е жив...

После Юсуф ми каза, че от Стамбул дошла заповед същата тази комисия, дето разследвала обирането на хазната, да вземе върху себе си задължението да разпита и заловения Левски, и след туй да предложи на правителството с какво да бъде той наказан според законите на Империята. Телеграмата завършвала твърде похвално за моя господар: *„Волята на Негово Величество не допуска друг край на делото освен щастлив! И това да се доведе до знанието на Хаджипенчович ефенди!“*.

Два дни след вечеринката господа консулите се върнаха в Русе, без да са установили никакви укорими от европейските закони посегателства върху живота и имота на селяните от Орханийско, ако не смятаме една запалена къща, а няколко други ограбени, заможен старец, измъчван, за да каже къде крие парите си, и една млада жена, простреляна, докато ражда. За всичко бяха обвинени черкезите.

В сряда следобед училището на г-жа Филаре - това било посетено от лейтенант Юсуф. Той без никакви обяснения подал на директорката малък пакет, адресиран до г-ца Евгения Бойар, учителка. Консул Монтлонг ми изпращаше гривна. „*Винаги можете да я върнете в дюкяна на Арам Куюмджиян и да получите стойността ѝ. За Бога, не оставайте повече в този град! Винаги Ваш О. М.*“ Върнах я още на другия ден. Златарят не можеше да повярва, че това толкова скъпо украшение е било предназначено за монахиня.

- Господинът много дълго избира подаръка... каза, че искал да изкупи някакъв грях... Грехът му, изглежда, е бил доста тежък, щом още с влизането си поиска най-скъпото, което имам, и никак не се пазари... А като ме предупреди, че може и да я върнете, аз си помислих: ето един достоен начин да помогнеш на някого със средства, без да го накараш да се усети беден...

И ми преброи сумата сто лири.

Беше слънчев и студен четвъртък в самото начало на хиляда осемстотин седемдесет и трета година, пети януари. Дебело облечена под вече поизтърганото ми расо и пребрадена с черна забрадка - униформата защитава, запазвайки на човека определено място в обществото, - аз влязох в църквата „Света София“, запалих свещ и паднах на колене пред иконата на Божиата майка с единствената молба: „Да го видя...“. Няколко пъти излизах от храма, отивах до орханийското шосе, откъдето казаха, че щели да докарат арестувания, стоях там, докато очите ми се насълзяваха от вятъра, пак се връщах и коленичех в молитви, след туй отново излизах да чакам край пътя...

Чак към обед разбрах, че конвоят е пристигнал призори, но не се знае къде е спрял.

От хаджи Мано научих, че разпитите се водят в конака. Купих от църквата няколко дървени кръстчета, окачени на тънки синджирчета от сребро, и рано на другата сутрин застанах на улицата между конака и Челеби джамия да ги продавам, а всъщност да държа под око главния вход, а и портата на задния двор. Никой не спря да попита за цената на стоката ми, но пък привечер видях покрита кола да излиза от двора и да поема към орханийското шосе. Тръгнах подир колата и я съпроводи до казармата. Там го държаха.

Три дни осъмвах на ъгъла край военната фурна и посрещах с поглед, а после и съпровождах онази покрита кола, теглена от ниски късокраки коне, единия с руса - като че изрусена - грива, другия - с бяло петно на гърдите, а коларят с нова чалма и лъснати чизми, изопнал шия и изпъчил гърди, горд, като че вози имперското съкровище.

Реших да отида при Мазхар паша.

Пред тебе, моя най-вярна душо, само пред тебе мога да изрека онова, що пред себе си не изричам. Напразни са били страховете ми, мила Анастасийо, напразно цяла седмица ни ял, ни спал, само потъвах в горки предположения и като ме знаеш колко обичам да се отнасям във видения, най-вече за лошото, дето би могло да ми се случи, ще разбереш защо тази сутрин пробих две нови дупки върху кожения си колан, а и защо гласът ми е отпаднал като на тежък болник...

Препил съм със страхове и тревоги.

Но всичко мина и най-важното, разпитването на Левски завърши, без той с нещо да ми даде да разбере, че ме е познал... И тъй моите мъки и сърдечни прекеждия свършиха, без да падне някаква сянка върху живота или доброто ми име.

Заловеният беше докаран в София на 5 януари призори. Доктор Елизар и двама от офицерите на мютесарифа отидоха да посрещнат конвоя, а ние, цялата комисия, в парадна униформа - такава беше заповедта, - стоим събрани в стаята за разпити и чакаме.

- Защо е този икрам? - попитах чорбаджи Мано.

А той ми пошушна:

- Турците почитат юначеството... пък изглежда, смятат Дякона за равен по висотата на положението си... а може и заради празника... за тях това си е празник....

Доктор Елизар докладва, че състоянието на арестувания е много тежко.

- Костта зад дясното ухо е разрушена от куршум, част от ухото му е откъсната, а главата му е подута. На горната челюст отстрани има преден зъб, наполовина счупен. Раненият е загубил доста кръв, поради болки от раната не може да спи, мисълта му е помътена, по пътя често бълнувал... За него са полагани подходящи медицински грижи, но по мое скромно мнение арестантинът няма да издържи дълго... Казвам го и отговарям за казаното, с което намервам на почитаемата комисия, че е възможно в най-скоро време присъдата на заловения да бъде произнесена от Бог...

Грях сторих, свидна моя Анастасийо, голям грях преглътнах, дето се зарадвах на това тъй скръбно съобщение. Но възможността източникът на моите страхове да изчезне, преди да ми е навредил, ми причини надежда и усет за скрита и малко срамна утеха. „Господи, спести му мъките и го прибери. Ще се моля за душата му, докато съм жив.“

Но Саиб разпореди: „Ще го оставим да си почине, ефендилер. В часа девет по европейски ще започнем разпита“.

Седим ние около масата, покрита със зелена атлазена покривка, и се чудим къде да вървим и какво да правим до девет часа. Седим и чакаме. Нито е да приказваш, нито е да мълчиш. Наредили сме се по важност: на първия ред се е разположила баш комисията - първи е Шакир бей, макар и най-млад от нас, той

е най-обилно накичен с ордени. Познавам го от Багдад. Когато инспектирах там работата на валията Мидхат паша, Шакир бе каймакамин на града. Имаше някои злоупотребления, дето ги пропуснах покрай очите и ушите си, защото не исках да навреда на валията. А и други имаше, дето ги притаих, без да ги казвам. Но двамата с Шакир ги знаехме и оттогава той винаги се държи с мене като с човек, на когото е задължен. Мълчалив и потаен, отваря се на приказка само кога трябва да каже колко много почита порядките във Франция, където не е бил, и колко много мрази порядките в Русия, където също не е бил. До него седи председателят на правителствената комисия Али Саиб паша, когото всички наричат Гюрчю, защото е син на бежанци от Грузия, приятел е на великия везир Ахмет Ружди, а също и граф Игнатиев. Гюрчю знае малко френски и когато се намира сред несведущи, току пусне по някоя французка дума, а после я преведе на турски и след пауза продължи приказката си. И двамата, макар и образовани военни, нищо не разбират от османско правосъдие, а още по-малко познават основите на европейското законодателство. Още преди да тръгнем насам, на мене ми беше казано на ухо: „На вас, хаджи ефенди, възлагаме задължението с вещина и такт да умиете лицето на османското право. Защото цяла Европа стои на пръсти и дебне ли, дебне да види сеир, че и да ни охрачи...“.

Поради малкия размер на заседателната стая зад масата на комисията са наредени столове за представителите на различните милиети в града: българи, турци и един евреин, който досега се явяваше само в края на заседанията, колкото да подпише протокола с показанията на разследваните.

В девет часа доведоха Левски. Влезе бавно поради веригата на краката, наметнат с войнишки шинел, облечен в селска носия: потури, пояс и сетре от винен шаяк. Главата му бе омотана в чист бинт, изглежда, превръзката е направена съвсем скоро. Застана на три-четири метра от масата, не удостои с поглед никого. По знак на Саиб заптието свали веригата, на ранения предложиха стол, но той отказа. Остана прав и по лицето му не личеше да изпитва страх, въннение или омраза. Просто стоеше и гледаше някъде между раменете ни - моите и на Саиб.

Разпитът започна по установения ред. Въпросите задаваше председателят на комисията.

- Как е името ти, как е името на баща ти, откъде си, какво е занятието ти, на колко си години? *(По материали от сборника „Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд“. С., 1952.)*

- Васил. На баща ми - Иван, от Карлово, на двайсет и шест - двайсет и седем години съм, занятието ми е да облекчавам положението на българите, и обикалях, за да им давам упование.

Гюрчю като че искаше да ме попита правилно ли е чул и колко доходно би могло да бъде едно такова занятие, но само покашля и продължи разпита.

- Каква беше службата ти в бунтовническия комитет?
- Възложиха ми да обнадеждавам цяла България.
- В какво се стоеше това твое обнадеждаване и как щеше да го извършваш?
- Данъци много, а нямаш спокойствие. Ето за това щях да ги обнадеждавам.
- Колко време обикаляш?
- С тая година обикалям три години.
- Разкажи подробно едно по едно как ставаха тия работи?
- Моето обикаляне из градовете и селата не беше, за да подбуждам народа да влезе в комитета, а да проверявам как вървят и как се пазят комитетските работи и не се ли издават те. Обикалянето ми тук беше наблюдение и проверка.
- Защо събрахте пари?
- Събраните пари не бяха за оръжие, защото не беше ясно още какво ще става, парите се събираха само за разноски.
- Как си пишехте с комитетите?
- Комитет имаше от село на село, от град на град, комитетска поща, кореспондираше се чрез нея.

Дякона леко се олюля, опря се на близкия стол и наведе глава като човек, комуто се е завил свят и чака да премине световъртежът.

Саиб се обърна към мене, после към Шакир. Въпросът му беше ясен. И двамата кимнахме. Председателят даде знак и заптиетата отведоха Левски. Разпитът щеше да продължи същия ден следобед.

Оттеглихме се по стаите си и аз за пръв път от трийсети декември насам усетих глад, обядвах обилно и зачаках с нетърпение следобеда. Предупредих Михал, че вечерта ще си легна още по светло, и да не ми шумоли с влизане-излизане и с разни съдове за храна.

Но не стана така, както си го мислех.

Следобедният разпит ми създаде дълбоко безпокойство, защото Дякона по едно време не издържа да стои прав и приседна на стола толкова близко до мене, че се намерихме едва ли не лице в лице, и аз трябваше непрекъснато да стоя с наведена глава, уж че си нещо записвам, а то е, защото не исках да срещнем погледите си - току-виж ме познал, макар че бях нахлупил феса до очите си, а и бях подстригал брадата си толкова късо, че се виждаха само побелелите ѝ корени, а това променяше чертите на лицето ми и ме правеше да изглеждам по-друг. Не смеех и да продумам нещо на глас, гласът, както се знае, е най-издайническото у човека, почти като подписа с удряне на палец.

Разпитът започна с привикване на онези от задържаните, които са признали за работата си с Левски, особено един Димитър Пеев от селото Голям извор. Левски отрече да е познавал тогава, отрече и всичко казано от него.

Усетих, че Саиб се ядоса.

- Между книжата ти е намерено тескерето, извадено на името на Дидьо Пеев, което ти си използвал! И то е в ръцете ни, както и целият архив на

организацията ви! Няма смисъл да криеш. Ето го!

Притиснат от видимата улика, Левски бе принуден да признае:

- Истината в случая е тази: за да отида от Извор в Пловдив, аз поисках един човек, изпратиха ми Дидьо Пеев, отидохме заедно.

- Защо отрече преди малко?!

- На мене се откриваха много хора, обаче не са работили, как да ги изгоря.

При този разпит Левски потвърди връзките си само с личности, които или са починали, или се намират извън границите на Империята. Така никому не навреди, но и с нищо не помогна на комисията.

Следващите два дни - пак с кратки прекъсвания, заради здравето на разпитвания - бяха извикани за очна ставка комитетски членове от Тетевен, Орхание, Голям извор, Видраре и Желява. Те само повториха онова, което знаехме от предишните им разпити, като отново хвърлиха вината върху Дякона, обвинявайки го, че той отивал в селата им, правел събрание, раздавал напечатаните устави и заплашвал членовете на комитета, че ако открият някому тайната, ще ги настигне възмездието и смъртта. Обвиняемият слушаше клеветите като човек, който не разбира езика и се мъчи по изразенията на лицата да отгатне какво точно искат да кажат чрез онова, което казват. Може да е грях, душо моя сърдечна, но в някои от случаите аз си позволих да дръпна стола си малко назад, така че лицето ми да е по-далече от светлината на прозореца и чертите ми да не са тъй различни, та да мога с едно вътрешно удоволствие да наблюдавам този върховен човек, какъвто нито съм срещал, нито ще срещна, ако и да съм живял от запад до изток.

Най-изпълващ душата ми се оказа следобедът, когато Саиб заповяда да доведат о н о г о в а. Не изрече името му, но с ръката си направи такъв жест, като че отпъждаше от себе си нещо нечисто.

Още щом го видях, усетих, че този човек е турен в затвора не като престъпник, а с някаква друга, неизвестна на мене цел. Той влезе едва ли не усмихнат, като че идваше на среща със стари другари, застана срещу нас разкراчен и целият му лицеизраз като че казваше: „Айде, питайте, каквото ще питате, и ме пущайте да си гледам работата“. Именуваха се Димитър Николов, българин, от Дяково, в Македония. Познах го - същия, когото видях при първото си посещение в килията на задържаните. Стори ми се твърде самодоволен за арестант. Човекът явно обичаше да говори за себе си и твърде подробно отговори на всичките ни въпроси: че не е ходил на училище, съвсем невръстен напуснал семейството си и дванайсет години слугувал из сръбски ханове в Белград, после пак със слугувня поминувал в Браила и Букурещ, ходил известно време из Балкана с четицата на хайдут Тодор... Нататък не го слушах. Горката и тъй спретната моя прислужница Дишка... Само веднъж ми е плакала, но винаги ще помня сълзите ѝ, едри като на кошута. Малко след като се оженили с нейния Христо, една нощ мъжът ѝ забегнал да става хайдутин и да отмъсти на някой си Чамурлъ за туй,

че отмъкнал стадото на Христовия баща, като преди туй застрелял двете овчарски кучета, а после ги провесил на моста. Тръгнал с войводата Тодор. Хората в четата му били всичко на всичко пет-шестима юнака, а сред тях и Димитър от Дяково. Ходили, що ходили из Балкана месец и нещо, Димитър се скарал с войводата за това, дали да грабят мирните турски селяни, или само да причакват кервани по пътищата. Доста се карали, а след ден-два войводата бил намерен убит. Димитър повел останалите четирима, но при нападение в някакво село мъжът на Дишка бил тежко ранен. Умиращият помолил другарите си да не го оставят жив, а милостиво да го убият, и подал пищова си на Димитър. „Ба! Ще хабя аз цял куршум заради тебе!“ И с ножа си прерязал гърлото на ранения. Още там другите двама напуснали главореза и се върнали по селата си да разказват... Дишка, клетница, чуеше ли думата хайдушка чета, лицето ѝ пребледняваше, а бузите ѝ хлътваха и заприличваха на умряла...

Гледах тогава пред мене, слушах простоватата му реч и се чудех с какъв акъл двама умни мъже като Каравелов и войводата Панайот са могли да го изпратят за помощник на Левски... Дали тъмни намерения, или някакви подли кроежи се таят в това тяхно решение, или просто са махнали от главите си нахалния грубиян, да не им хленчи за пари и да не им дотяга с хвалби за своите велики заслуги пред свободата, размахвайки празната си гарибалдейска кесия, Бог знае кога и как придобита...

Дълго и търпеливо слушахме този Димитър, нарекъл сам себе си Общи поради това, че бил ходил из много държави, слугувал на много господари, пребивавал в двете легии и навсякъде минавал ту за българин, ту за сърбин, грък или италианец, и се имал за общ поданик на половин Европа... Та след като изслушахме описанието на целия му бурен живот, така самохвално окичен с всякакви героизми, които - сигурен съм, историята тепърва ще развенчава, Саиб заповяда да доведат Левски.

Ако си можела, душо сияйна, барем за миг да надзърнеш в стаята, където се водеше разследването, щеше да видиш тези двама мъже, изправени един срещу друг, подобно два лъча, които небето е пратило на клетата ни българска земя: един от рая и друг от ада.

- Димитре, от кого дойде заповедта за убийството на дякона - владишки наместник в Орхание, когото ти уби? „Убих го въз основа на писмо, дошло от ловешкия комитет и от Дякона с подпис Арслан Дервишоглу.

- Дяконе, ти чу, че Димитър е убил владишкия наместник въз основа на твоето писмо с подпис Арслан Дервишоглу, какво ще кажеш за това?

- Според дадения преди това от Димитра рапорт дяконът щял да издаде работата на властта. Съгласно постановленията на комитетския устав той трябваше да бъде убит. Аз писах на букурещкия комитет, че е необходимо да се премахне дякон Паисий, понеже мнението на Букурещкия комитет беше нужно. Докато да дойде отговор оттам, Димитър уби дякона в Орхание.

Убийство, извършено от Общи, но заповядано въз основа на донесение-рапорт, изпратено до Привременното правителство от същия този Общи...

Записах си това изречение и го подчертах.

Същия ден късно следобед Саиб изненадващо свика комисията в нейния „имперски състав“ - двама ни с Шакир - и разтревожен ни съобщи, че имало ново запитване от страна на великия везир как върви процесът срещу Васил Дякон Левски и колко скоро ние сме щели да зарадваме правителството с щастливия завършек на случая.

Саиб се яви цивилен и стиснал под мишница книга. Оказа се Имперският наказателен закон.

- За тебе го нося, хаджи. Чети и казвай правилно ли сме водили делото досега, и ако разследването не върви в правия път, какво трябва да се предприеме, че работите да се оправят.

- Ефендилер, колкото и да гледах, колкото и да мислих, ще кажа, че обстоятелствата, които показват престъпно нарушаване на закона от страна на разпитания Васил Иванов Кунчев, наречен още Дякон Левски, поне засега не изискват прилагане на най-тежката осъдителна присъда - смърт, каквато, доколкото си позволих да преценя, е волята на Негово Величество. Изхождайки от събраните данни, Левски може да бъде подведен под съдебна отговорност по няколко члена от отдел Втори на Имперския наказателен закон, именуем „За злодеяния и престъпления против вътрешната безопасност на Османската държава“, а също и в престъпление към личността - по член 174, ако се докаже убийството в Ловеч...

- Трябва да го докажем, хаджи!

- Да, пашам. Знам, че ние затова сме тук.

- Ти затова си тук, Иванчо ефенди! Ти! Ние сме само за парлама! (*Парлама (тур.) - външен вид, показ.*).

- Приемам го за най-висока чест, пашам! Но нека първо разгледаме упоменатото от закона. Член 55 гласи: „*Който подбужда посредствено или непосредствено поданиците на Османската империя да се въоръжават срещу имперското правителство, се наказва със смърт, ако е последвало въстание или е имало начало на изпълнение*“. Трудно можем да се позовем на този член, ефендилер, защото не можем да докажем избухването на въстание, а и не разполагаме с доказателства дори за начало на такова.

- А обирът на хазната? - скочи Шакир.

- Беим, обирът не е нищо повече от тежко криминално престъпление, извършено от разбойници, едно от многото, които безпокоят обширната ни империя, но като имаме предвид, че почти цялата ограбена сума е възстановена на държавата, а и участниците са направили пълни самопризнания, с което са улеснили работата на комисията, по никакъв начин не бихме могли да препоръчаме най-тежкото наказание, без да влезем в остро противоречие със

закона. Нататък. В текста на член 56 е казано: *„Който подбужда поданиците на Османската империя да се въоръжават един срещу друг или да вършат опустошения, кланета или грабежи в една или повече местности, се наказва със смърт, ако такива са последвали и е имало начало на изпълнение“*.

Като изхождаме от направените признания, вина може да бъде намерена само у онези от разследваните, които тайно са си закупили оръжие, но тъй като никой от тях не е употребил оръжието си в опустошителни акции, кланета и грабежи, препоръчването от наша страна на смъртна присъда отново би ни поставило в противоречие със закона. Най-тежкото законосъобразно наказание за подобно деяние е каторга до 15 години.

А третият член - 66-и - постановява: *„Който по площади, тържища и други публични места чрез речи, разпространение на ръкописни и печатни листа или по друг начин подбужда гражданите и жителите на империята да извършват престъпленията по настоящата глава, ще се наказва като извършителите на тези деяния“*.

Истина е, че Дякон Левски е събирал свои съмишленици, в тяхно присъствие е чел и разяснявал Устава на Централния комитет, раздавал е печатни листове, но това деяние не е извършвано по площади, тържища и други публични места, както упоменава законът.

- А училището... то не е ли публично място? Събирали се по петнайсетина души в тетевенското училище и разисквали устава, с което са се подготвяли за бъдещи военни действия против държавата и Н. В. Султана...

- За съжаление, беим, законодателят не е сметнал за необходимо да обозначи училищата, кръчмите или други закрити помещения като публични места. А на мене не ми е дадено правото произволно да тълкувам записаното в закона, и макар аз лично да мисля като Вас, не бих си позволил чрез лично мнение да влизам в конфликт с основния правов акт на Империята. За наше общо съжаление, по този член от закона Левски също не би могъл да получи желаната присъда.

- Хаджи ефенди, надявам се, разбирате, че ние тримата сме изпратени тук, за да изпълним височайшата заповед независимо от факти и обстоятелства... Но нека все пак да изчакаме утрешния ден и очната ставка между Левски и неговия другар в ловешкото убийство.

Разделихме се за почивка и аз отново поисках от писаря на разследването лейтенант Йомер старата протоколна тетрадка, онази, в която е отразено първоначалното разследване, предприето от набързо съставената окръжна комисия веднага след обира на хазната. Разпитите тогава е водел лично мютесарифът Мазхар паша. Ровейки из тетрадката, попаднах на забележката, че на 27 октомври главатарят на обирджиите Димитър Общи е бил заловен, докаран и веднага подложен на разпит. Още при първата си среща с комисията той съобщава, че лично е дал оръжие - пистолет-шестак и трийсет патрона - на

видрарския куриер Вутьо Ветъов. Мазхар веднага издава заповед куриерът да бъде арестуван, а оръжието му - иззето. След четири дни довеждат Вутьо и той още при първия разпит признава за оръжието, казва къде го е скрил, а на въпроса на Мазхар: „Знаеш ли нещо друго по комитетските работи?“ Вутьо отвръща: „Нищо друго не знам“. След няколко дни отново разпитват Димитър Общи. Докато разказва как обикалял софийските села, той изведнъж изплюва фразата: „В този ден, когато аз бях в Желява, Дякона и Вутьо от Видраре убили слугата на търговеца в Ловеч“. В протокола е отбелязано, че Мазхар веднага прекъснал заседанието. Чета и се питам: с каква цел е трябвало да се внуши на комисията, че точно в деня на убийството лицето Общи е било твърде далече от мястото на престъпното действие?! Съдейки по записаното в протокола, на следващия ден разпитът на Димитър Общи поема съвсем друга посока, но за съжаление, страниците, запечатали тази посока, по-късно са били откъснати... Каква заплаха са съдържали тези страници и за кого, та е трябвало те да изчезнат от протоколната тетрадка?

Така - буден и със силни стомашни болки - дочаках съмването на 7 януари - предпоследния ден от разпитите на Левски. Тръгнах към стаята за заседания, окончателно убеден, че този Вутьо Ветъов крие някаква истина, заплашваща живота му повече, отколкото затвор или каторга.

Денят беше неделя. Комисията бързаше да свърши колкото може повече работа и два пъти вика Левски на разпит, като и в двата случая му устрои очни ставки - първо с неговия съратник Анастас Попхинов от Плевен, после с вече речения Вутьо Ветъов.

За този Попхинов ще ти кажа, душке моя непрежалима, че той е едно погрешно Божие творение: хем некадърно, хем алчно. Цял живот ламтял за много от всичко, но като се усетил негоден да направи нещо с ума и сърцето си, видял се доволен да охули направеното от другите. И плюва тоз човечец, и храчи, и всячески клевети Дякона, както е правил това пред Каравелов и пред другите от емиграцията... Такъв като него ще преживее в омраза към света до дълбока старост, докато земята го погълне, без да го съдвче. С други думи, Попхинов не прибави нищо повече към онова, което вече знаехме, освен хули и злословия, които обаче не надхвърляха доказаната досега вина на разследвания.

Този ден малко раничко прекъснахме разпитите, уж да обядваме, а всъщност да се видим отделно само тримата. Саиб поиска да му сварят много силно кафе и мисля, че това беше начин да се запълни една продължителна пауза. Струваше ми се, че иска да ни каже нещо, но не знае как да го изрече...

- Присъдата над Дякона вече е произнесена там. От нас се очаква час по-скоро да открием, а ако няма, да измислим деяния, които да я направят заслужена. Не е важно убил ли е Левски оня мъж в Ловеч, или не. Достатъчно е, че има съмнение... и очевидец, който е особено ценен, защото е и

съучастник...

Какво ли би казал за мене моят професор Сирил Брюло, ако можеше да ме види... „*За да се постанови осъдителна присъда, престъплението трябва да бъде доказано във всяко основателно съмнение...*“

- Сиреч, пашам, овластени сме, ако не можем да докажем нашата теза със силата на правото, да приложим за същата цел правото на силата...

- Ти си юристът в комисията, хаджи, че и европеец, ти ги знаеш тези работи... ние сме само едни прости аскерлии от Анадола...

Ето каква била причината за подранилия обед! Саиб нямаше търпение още веднъж да ми внуши, че от мене зависи на Левски смъртната присъда да бъде така формулирана, че да не породни ни най-малко недоверие у наблюдаващата събитията Европа.

В този момент, мила ми Сия, нещо у мене извика. Така извика, както крещи за помощ човек, попаднал в крайна беда. И това не беше българската ми кръв. Не. Това беше викът на човешкото ми достойнство, на уважението ми към себе си и към онези трудове, които съм полагал години наред, за да отгледам в ума и сърцето си чувството за истина, свобода и справедливост, каквито са принципите на Великата френска революция, пред чието знаме съм се прекланял... Аз съм гражданин на Европа, а те искат да ме превърнат в инструмент за убийство, в нещо като крив ятаган на пъян черкезин... И още там и тогава си казах, мила ми Сия, казах си, че ще направя малкото, което мога, за да разбере Европа, че и край смрадливия Босфор живеят просветени умове...

Първо доведоха Вутьо. Очаквах да видя измъчен от глад и терзания мъж, а видях спокоен селянин, намерил време преди разпита да наплюнчи перчема си и да го приглади с пръсти.

Доведоха и Дякона, този път без вериги на краката. Изглежда, се е усещал отпаднал, че щом му дадоха знак, веднага седна. Гледах ги двамата и като имам предвид, че всеки от нас, ако иска да намери успех в работата, с която се е захванал, трябва да избере за помощник някой себеподобен, опитах се да си отговоря защо този остър, точен и тъй предвидлив ум, както Саиб описва Левски в телеграмата си до великия везир, защо той би поверил една толкова рискована акция на някакъв си полуграмотен и напласен човек, какъвто ми се беше определил Вутьо!

И в този миг на размисъл се усетих прободен от нещо като светкавица! В някаква дълбока моя вътрешна тъмнина просветна небесно зарево и си казах: „Убиецът е друг!“ Изплаших се и си заповядах да забравя тази мисъл! Истината вече нямаше значение.

Саиб започна разпита, а аз забодох нос в протоколната тетрадка със записките от предишните разговори с Вутьо.

- Ти, Вутьо Ветъов, познаваш ли човека, който седи насреща ти? *(По материали от сборника „Васил Левски и неговите сподвижници пред турския съд“, 1952.)*

- Да, познавам го, Дякон Левски е.
- Кажи в лицето на Дякона разказаното от тебе в миналия ти разпит ловчанско нападение!
- Както казах преди, Дякона три пъти писал писма и искал от Видраре един човек да обикаля с него по селата. Аз отивах по своя работа в един близък до Ловеч манастир. От комитета ми казаха: „Иди в Ловеч, намери Дякона и му кажи: „Искал си човек, ние нямаме!““. И си върви по работата. Аз отидох в Ловеч, намерих Дякона извън града и му казах. Той ме хвана и ми каза: „С тебе имаме една малка работа. Иди в хана, аз ще те повикам“. Аз отидох в хана, сетне дойде Лукан, взе ме и ме заведе в къщата си. Когато отивахме вкъщи, той ми каза, че Левски не е тук, а е в отсрещната къща. Аз отидох в отсрещната къща, но коя е тази къща - не зная. Стопанинът на къщата ми каза: „Левски е в плевнята!““. Аз влязох и видях там Левски в червени дрехи. Той ме накара и аз да облека едни червени дрехи. Тръгвайки оттам заедно двамата, ние отидохме в къщата, която нападнахме. На дъсчената ограда имаше два отвора, дигнахме ги и влязохме вътре. Аз останах в двора и стоях до вратника. Дякона се качи горе, взе парите, слезе долу и каза: „Тия пари са малко, да почакаме стопанина на къщата“. Чакахме от шест до девет, стопанинът на къщата не дойде. Дойде слугата му. Щом ни видя, той започна да вика, Левски го хвана за яката и го завлече вътре, аз чаках при вратата да не дойде някой. После момчето извика повторно. Влязох вътре и видях, че Левски хванал момчето и забил камата в корема му. После той ми каза: „Вземи пушката ми и да бягаме!““. В това време пред вратнята се беше събрала навалица. После ние се изплъзнахме из навалицата и избягахме в лозята. Дякона съблече намиращите се върху него червени дрехи, остави ги на мене и влезе вътре [в града]. На другия ден аз си отидох на село.
- Ела да подпишеш казаното. Дяконе, ти чу и разбра казаното от Вутьо Ветъов, какво ще речеш за това?
- Аз чух казаните от тогова думи, но аз не съм лицето, което уби човек в Ловеч.
- Защо да те клевети този човек и да изкаже тебе, а не друг?
- Вижда се, че всеки хвърля вината на мене, и тоя казва за мене: „така направи, иначе направи“, но аз не съм го извършил. Тоя Вутьо Ветъов ми донесе и предаде в Правецкия хан писмото със съобщението за това произшествие.
- Вутьо, той казва: „Съобщението за тази случка ми донесе Вутьо Ветъов, аз нямам сведение за тази работа“, какво ще кажеш ти?
- Защо да имам полза да лъжа? Писмото ми дадох десет-петнайсет деня след тази работа, аз го занесох и го предадох на Дякона. Той дори улови момчето за яката с лявата си ръка, опря го о стената и го удари с дясната си ръка. Сутринта аз попитах: „Дяконе, умря ли момчето?“ Той ми каза, че е умряло още преди да

направят огледа. И ръката му [на Дякона] беше кървава.

- Дяконе, ти чу какво каза Вутьо Ветъов. Той каза, че ти си ходил в Ловеч и че след десет-петнайсет деня той ти донесъл това писмо, какво ще кажеш ти?

- Аз въобще не го познавам. В Ловеч аз не съм виждал този човек!

- Намирам положението за напълно изяснено, ефендилер. Има убийство, има убиец, има свидетел на престъпното деяние...

- Защо свидетел, пашам?! Вутьо е съучастник.

- Тези дреболии ще ги кажеш на Монтлонг, Дурандо или Далиел, ако решат отново да напуснат консулския си рахатлък - ех, Русчук! - и пак да се домъкнат тук... Но да не се бавим! Член 174, алинея 2. Казано е:

„Който извърши убийство без предумисъл, се наказва с принудителна работа за 15 години. Престъплението се наказва със смърт, когато е било предшествано, придружено или последвано от друго престъпление или когато е било средство, за да се извърши друго престъпление“. Казано е точно за нашия случай!

- Пашам, като изхождам от вече изреченото от вас, че моята скромна персона е упълномощена да предаде на нашето общо решение приемлив за европейското ухо изказ, позволявам си да забележа, че нашето османско право, едно от най-справедливите в Европа, предвидливо е приело за своя основа римското правило, че един свидетел не е свидетел... Ако не от чувство за справедливост, то поне от приличие, което да бъде отразено и в протокола, ние сме длъжни да потърсим и призовем поне още един човек, който да потвърди като очевидец казаното от съучастника-свидетел...

- Янлъш си, Иванчо ефенди! Свидетелят не е един! Този Общи също издаде, че на някакво събрание в Тетевен, свикано след убийството, Левски сам съобщил за нападението... Общи го каза!

- Пашам, ако разгърнем протоколите от разпитите на тетевенци, ще стане ясно, че на това събрание, на което Левски уж бил казал за случилото се, самият Общи не е присъствал - сърдит бил на Дякона и затова не отишъл, - а и там не е ставало дума за ловешкото произшествие, нито пък Левски е изричал нещо за него. Туй иде да рече, че свидетелстването на Димитър по този случай е фалшиво... Пък и то никак не се препокрива с казаното от Вутьо, нито се потвърждава от поне един тетевенски съзаклятник. На Общи не може да му се вярва! Даже - да ме прости Бог! - аз лично намирам, че този човек има някакво лично участие в това събитие, но като не разполагам с факти в потвърждение на мисълта си, не мога да я изложа. Затова ще напомня, че в Ловеч живеят няколко души, които са посрещали и изпращали Дякона в деня на убийството... Позволете ми да прочета имената им, споменати в признанията на Вутьо: Тошко Поплуканов, Лукан Цочев, стопанина на плевнята, където Левски и Вутьо са се преоблекли в червени дрехи, ханджията, а също и поне един човек от тълпата, струпана пред вратнята...

- Нямаме време, Иванчо ефенди, да поемаме излишен риск. Къде е гаранцията, че новият свидетел ще каже онова - и само него! - което ни е нужно да чуем... Пък и пътуването от Ловеч до тук трае пет дни. Докато докараме свидетеля, от Стамбул поне три пъти ще ни питат... И питат мене, а не тебе, хаджи. Никакво протакане! Утре ще чуем от убиеца още някоя и друга усукана фраза за правата на християните в Османската империя и на десети трябва да сме завършили благополучно работата си... За същата дата е определено и обесването на оня чапкънин Общи... макар че е сряда. Да го махат оттук! Не искам той повече да усмърдява конака със зловонната си личност! Нещастник! На какво ли се е надявал и кой ли го е лъгал... Държеше се, като че ни прави услуга и ние сме длъжни да му се отплатим... Забелязахте ли, ефендилер?

Свърши се, мила ми Сия! Няма вече страхове от разпознаването ми и уличаването на моята личност като съмишленик на тайната организация и неин спомоществовател! Няма вече тревоги и тежки кошмари нощем! Пред очите ми отведоха Левски... видях го - отслабнал, измъчен, бинтът се смъкнал и раната зее оголена над ухото му, тръгна си приведен, наметнат с вехт войнишки шинел, много блед, но с ясен глас, и очите му... само очите му бяха наистина живи... такива, каквито ги помня... И сам... Всички ние - висшитие аскерлии, чорбаджиите, съзаклятниците, - всички седим от едната страна на масата, а срещу нас той... Отведоха го, заключиха го в килията му в казармата и макар датата на екзекуцията още да не е определена, Апостола вече пътува към отвъдните светове...

И все пак, скъпа ми приятелко, много ми се иска той да ме е разпознал, да е някак си усетил, че съм там и че с душата си го подкрепям... Вярвам, че ме е забелязал, но не е поискал да ме издаде... Той никого не издаде, Сия! Никого! А него го предадоха всички! Не можах да направя нищо за Дякона по време на разследването. То не ме и питаха за мнението ми освен когато имаше нужда законът да бъде изкривен в полза на височайшата заповед. Но на последното заседание, когато трябваше с нашите подписи да се узакони протоколът от разпитите на Левски, аз направих нещо, което ме помири със съвестта ми изправих се и казах с разтреперан от вълнение глас: „Ефендилер, заявявам на всеослушание своето решение! Аз няма да подпиша протокол №15!!! Той влиза в остро противоречие с основополагащото правило на правораздаването, завещано ни още от древните римляни и доброволно включено в модерното османско законодателство. Един свидетел не е свидетел!!! Testis unus, testis nullus!!! Съжалявам, ефендилер! Аз съм юрист, за това съм учил и няма да плюя на честта и съвестта си! Затова и не ще подпиша! А Вие - както решите!“

И излязох.

Нито един член от имперската комисия не подписа протокол №15, съдържащ не само записа от разпитите на Васил Левски, но и предложената от комисията смъртна присъда. Дори председателят, дивизионен генерал Али Саиб паша, не

се осмели с подписа си да я одобри. Оставихме всичко на волята на султана.

Не подписах, но до края на живота си ще тая в душата си грях към паметта на Апостола. Като няхаме никакви други доказателства за участието му в криминалното деяние освен признанията на Вутьо, от мене поискаха да измисля някаква, макар приблизителна, но що-годе валидна формула, оправдаваща предложението ни за смъртна присъда. Така обстоятелствата ме принудиха да прибегна до мъглявото предположение, че „... *един такъв ум, който от страх да не бъдат разкрити тайните, е издал заповед за убийството на дякона-наместник на ловчанския владика, без последният да е имал някаква вина, естествено е, че никак не се е подвоумил да извърши и убийството на слугата, за да не бъде уловен на местопрестъплението...*“.

По всичко личи, че вината му е предполагаема, но присъдата, за съжаление, ще бъде истинска.

Но миличка Сия, кълна се в най-святото, което имам - твоята кристална памет, - че нито вчера вярвах, нито някога ще повярвам, че Васил Левски е убиец.

Тези дни ще си тръгнем от тук през Лом. Ще останем в Русе три дни и аз ще повикам Величко да дойде от Букурещ да се повидим и да ми каже как върви търговията му с бесарабските българи... До там ще ме съпроводи и моят адютант, после ще се сбогуваме и той ще заmine при някакъв приятел в Марсилия, а аз ще поостана на гости у Йосиф Дайнелов и други приятели. Ти ще си там, единствена моя най-близка душо, и макар и невидима за нас, ще видиш и чуеш всичко...

А после???

Какво ли ме очаква в Стамбул?!

Срам, Ваше Благородие! Срам и позор за един вицеконсул на Велика Русия, на която предано служих, защото си мислех, че тъй служа на моята мила България! А Вие ме вкарахте в такъв тежък грях, който не ще изкупя, ако ще да живея и хиляда години...

Защо не ми казахте истината! Защо не ми казахте какво е това писмо, което написах от името на някакъв друг човек, като изкусно наподобявах неговия почерк, така че да не се той отличава от почерка на истинските писма на човека!!! Вашият агент Стоян, писарят на кадията, и той сигурно е знаел в какъв черен катран ме хвърлихте, знаел е, но и той не ми каза.

Донесе ми две писма: едното на възжълта хартия и друго, написано на сивкав лист и със съвсем друг почерк, и ми заръча от Ваше име текста от сивкавия лист да препиша на чисто, като спазвам същия почерк, който е върху писмото от жълтеникавата хартия. Цяла седмица се мъчих, Ваше Благородие, защото почеркът беше от най-трудните, които съм имитирал, тъй пишат хора, чиято

ръка не трепва, хора, разумни и храбри, белязани от Бога със силна воля и ясна цел. А аз лично ги нямам тези дарби. И само се възхищавах на гъстите, красиво изписани редове, като че гледах картината на художник. И на подписа му: Аслан Дервиш Кърджълъ. Подпис на истински рицар, каквито съм виждал в музея в Марсилия! И се много зачудих, че този корав и властен човек е седнал да пише писмо на Каравелов в Букурещ и да му се признава с най-неприятни подробности в това, как убил някакво си момче в града Ловеч и как после с окървавен нож в ръка пресякъл тълпа от народ и избягал, а полицията кротко си стояла и го гледала... Тъй като съм свикнал да познавам хората по техния почерк, казвам ви, Ваше Благородие, че това самопризнание е фалшиво, но все пак изпълних зададената ми поръка. И за награда получих... три лири!!! Три лири, Ваше Благородие! На толкова сте оценили моя майсторски труд! За да не излезе, че сам се хваля, турете едно до друго двете писма - писаното от човека и писаното от мене - и ако откриете повече от две минимални грешки при изписването на някои от буквите, аз ще Ви върна окаяните три лири! И никога повече няма да Ви видя. Само ще Ви река, та да знаете: във фалшивото самопризнание, което преписах, е допусната много голяма грешка и тъкмо тя един ден ще помогне на потомците да открият измамата Ви. Видях грешката, но не я поправих. И причината тя да съществува в писмото се крие в това, че човекът, който се признава за уж виновен в убийство, няма нищо общо с това зловещо деяние, дори не е присъствал, нито е гледал отблизо, а само са му разказвали и той е написал, каквото е чул... За да помогна на потомците и да се някак оневиня в очите им, аз направих и още нещо: написах писмо с дата 6 януари 1873 година, от името на Аслан Дервиш Кърджълъ го написах и го изпратих до същия онзи Каравелов, за когото знам, че поминува в Държавната печатница на Белград... И туй писмо е още един знак към бъдещите поколения. Нека го те разгадаят и нека разберат истината за оклеветяването на Апостола. *(Става дума за писмо с подател Левски, за което споменават в изследванията си такива сериозни изследователи като Димитър Страшимиров и проф. Николай Генчев. Съдейки по датата, то е написано на 6 януари 1873 г., време, през което Апостола е бил вече в затвора, лишен от връзка с външния свят, и е изпратено до Каравелов в Белград. В писмото Дякона уведомява съратниците си, че не е заловен и че продължава да си върши работата. Нищо в това известие - ни почеркът, ни подписът на Левски - не е накарало Каравелов да се усъмни в автентичността на известието. Оттук произтича предположението, че по онова време в София е съществувал фалшификатор, добре имитиращ почерка на Левски. - Б. а.)* И още нещо ще Ви река: докато комисията си отпочиваше в Русе, аз успях да кандърдисам г-н Величко, младия ми господар, да измъкне от куфара на баща си онази зелена книга с писмата на хаджията до жена му, покойната, и да ми я продаде за седем австрийски лири. Тази зелена книга е пълна с доста истории, които Вие и вашият прословут

посланик граф Лъжко, както чух с усмивка да го наричат европейските консули, бихте искали да знаете. Но тя е у мене! И цената, която ѝ дават австрийските вестници, от ден на ден расте...

Останете със здраве, Ваше Благородие! Аз се дълбоко разкайвам и докато съм жив, ще се моля за прошка и ще стоя на колене пред нозете на Дякона, като пред светите ступи на Бога... Намерихте най-последен път нужния на хаджи Пенчович и на цяла Европа втори свидетел!...

Когато четете това писмо, аз вече ще съм стъпил на парахода „Елизабет Австрийска“ и ще замина нагоре по Дунава, където ми видят очите...

Сбогом и нека Бог да Ви съди, г-н вицеконсул!

За вас бях Питек, а за историята ще остана Михаил Вългов.

21 януари 1873 г.

Русчук

На десети януари последната върволица от шестима затворници, оковани в обща верига, излезе от портата на конака и пое надолу по търговската улица. Някои от мъжете бяха леко облечени, вероятно са ги арестували още през октомври, както са били на полето, и през прокъснатите дрехи се виждаха посинелите им тела. Край рибарските дюкянчета върволицата се отклони малко вляво и пое по пътя, който водеше към края на града, а от там - през Петроханския проход - към Лом и Видин, където най-леко осъдените по арабаконашкия обир щяха да излежават присъдите си.

По същия път само три дни по-късно щеше да си замине и имперската комисия.

Градът утихна, хората, изморени от богоявленските празници, притиснати от студа, страха и немотията, май взеха да си дават вид, че са забравили съдебния процес, а и най-важния осъден.

Престраших се и отидох при Мазхар паша в конака.

Той се показва като човек, който дни наред нетърпеливо е очаквал моето посещение, и когато мечтата му се е сбъднала, не знаеше какво още да направи, за да изпълни молбата ми.

- Да, можете да посетите задържания, г-це Евгения...
- Какво е позволено да му занеса...
- Едва ли има нужда от нещо... Изпълняваме всичките му желания, готви му се храна, каквато поиска, но той не желае нищо...
- А може ли още днес...
- Ваша воля!
- А ако... още сега... в момента...?
- Разбира се, госпожице Евгения... С Вас ще дойде и д-р Елизар... Ще Ви дам

бележка...

Откъсна лист и бързо написа нещо. Подаде ми листа, като ме гледаше в очите. Известно време - секунди може би - двамата държахме от двете страни парчето хартия и аз усетих леко убождане във върха на пръстите...

- Моля, предайте на задържания, че като бейлербей на Румелия признавам: за нашата Велика империя е чест да има за враг този мъж...

На път за казармата минахме край пущинака пред военната фурна. На бесилото висеше тяло на мъж, облечено в бяла риза, но толкова дълга, че изглеждаше като рокля...

- Не гледай натам, кирида миа (*Мила моя - на езика ладино, който са говорели евреите сафаради, поданици на Турската империя.*)... това не е гледка за женско око... Както и онази, която ще видиш след малко... Но щом искаш... Ще ви оставя двамата с арестувания... Но ти не се бави.

Дякона беше затворен в килия на втория етаж на казармата. Пред вратата стоеше часовей, а долу на входа - други двама. Докторът продума нещо на турски, заптието му подаде ключ и отстъпи встрани.

- Бог да е с тебе, киридика... (*Милинка (ладино)*)

Широка стая с висок таван и два прозореца с железни решетки. Легло, маса с кана на нея и леген под масата. Арестантът спеше, покрит с войнишки шинел. Видях раната на главата му, вече позаздравяла, покрита с кафява коричка. Наведох се над него и изглежда, съм го опарила с дъх, щом той се сепна, отвори очи...

- Лютиче... ти пак дойде... всеки ден идваш...

Гледаше ме, но не мисля, че говореше на мене.

Докторът ме беше предупредил, че поради раната Дякона понякога бълнува...

- Тук съм...

Надигна се на лакът и чак тогава ме видя. И скочи толкова бързо, като че беше разбуден от изстрел.

- Тук си... ти... седни. Седни... Виж, имам стол за гости...

Засмя се. Същият, какъвто го помня.

Взе ръцете ми и започна да ги гали с пръсти, като че пробваше кожата им на дебелина и гладкост... Прокара показалеца си по едната, после по другата вежда... започна да пише нещо по челото...

- Ще ме обесят, лютиче...

- Не говори така...

- Но по-добре бесило, отколкото да изгния незнаен в каторга... Поне ще умра в България и гроба ми всеки ще го знае...

- Тебе и сега всички те знаят...

- Предадоха ме... най-близките ми съмишленици... онези, дето съм ги заклевал в кръст и огън... Всичките. Само един ми остана верен...

- Кой? Ще го намеря... където и да е... Какво да му кажа?

- Кажи му, че го обичам!
- А името му... чакай, имам лист и молив... напиши го... всичко, което искаш да му кажеш..

Той сложи листа на коляното си и надраска нещо, после погали написаното, както се гали заспало дете.

Влезе лекарят. Приведен, уж усмихнат, а брадичката му трепери...

- Ижика миа (*Мило момиче (ладино).*)... да не изморяваме Дякона...
- За какво да си пестя силите, докторе!
- За да застанеш под бесилото така, както си стигнал до него, Левски ефенди... Даже никой да не те види, времето ще бъде там и ще гледа... А времето не само помни, но и припомня...

Докторът ми даде знак да го следвам и си тръгна на пръсти.

- Постой, лютиче... още малко постой...

Прегърна ме така силно, като че искаше да ме вмести в себе си. Косата му миришеше на йод, а целувките му бяха кратки и твърди, като докосване на печат. Белязваше ме. През решетката блесна слабото зимно слънце. Той като че за пръв път го виждаше. Зарадва му се, посочи го с ръка.

- Виж... и слънцето също...

Рязко ме откъсна от гърдите си, придърпа ме да застана до него - двамата рамо до рамо - като пред съд или пред олтар... Очите му ме огряваха с онази Богова светлина, дето съм я виждала да струи само от иконите на Исус. И запя високо и силно като в катедрала...

- Венчається рабиня Божия Евгения рабу Божему Василиу... венчається раб Божий Васил рабине Божей Евгении... во имя Отца и Сина, и Святого Духа... Амин...

Там, на ръба между живота и смъртта... един миг, в който щях да остана заключена до края на живота си.

- Защо, Василе...
- За да сме заедно Горе, Евгения...

И пак. Притиснати, двамата с общ дъх, с общ пулс... невинни като току-що сътворени... Той прегръщаше живота, аз прегръщах смъртта.

Доктор Елизар ме хвана под ръка и ме поведе към черквата „Света София“. Не се прекръсти и не запали свещ, но остана в притвора толкова време, колкото ми беше необходимо да изплача всичките си молитви, да охуля Бог - прости ми, Боже! - че ми отне душата и ме направи само един скелет, принуден да живее, защото не знае как да умре...

После вървахме из улиците и те ми се сториха непознати и мъртви.

- Ти каква му беше на Дякона.
- Можех да му бъда жена.
- Жена не можеше да му бъдеш. Никоя не можеше.
- Защо, докторе? Защото е бил женен за делото?

- Не, не делото. Друга е причината. Има едни хора по света, уж родени от баща и майка, а всъщност ръчно сътворени от самия Бог... Понякога, макар и рядко, Всевишният прави такива подаръци на народите. Тези негови собственоръчни творения са необясними, защото за тях няма мярка. Те са извън времето: идват, за да подготвят умовете на хората за бъдещето, живеят в самота и каквото и добро да направят, то тъй си остава неразбрано. Един мой прапрадядо... За него в Андалусия още се носи песен... Яхнал кон и с коня минал по проснато над пропаст дърво, за да отиде при любимата си, скрита от баща ѝ в замък отвъд пропастта. И защо?! Има храброст, която изпреварва нуждата от храброст... И вашият Левски е тъй необясним. Образ на времето, което ще дойде. И затуй непонятен и дори заплашителен. Но пък във всичко истински.

- Какво значи истински, докторе?

-Как да ти кажа, ижика миа... Истинско е всичко, което обичаш не само заради него самото, а и за онова, което ти дава мисълта за него... Нещата траят кратко, а мислите за тях ни съпътстват дълго... А у Дякона... И раната му... дори тя е болезнено истинска. Видях я - стара рана на корема, останала незатворена от някаква операция преди пет години... И оттогава кърви и гнои, той я лекувал с отвари и билкови лапи, но тя и до днес си зее открита... Онзи ден, след третия разпит беше... не знам какво точно са го питали... Доведоха го и той каза, че е жаден.

- Много съм жаден, докторе...

Пи, но отказа да яде. Със знак ме покани да седна. Виждах, че има нужда да говори. Попитах го за семейството му... за някой, който да се тревожи за него?

- Майка, брат, сестра... Всичко имам. Но те сигурно и не знаят, че съм тук... или че утре ще бъда на бесилото... Пък и да знаят, какво могат да сторят, горките, в тяхната мъка и сиромашия...

- А жена? И сигурно не една... Такъв юнак...

- Нали ме видя, докторе... Коя би ме приела, без да се погнуси! А и как бих могъл да се явя т а к ъ в пред жената, която обичам, и да очаквам от нея да ме обича...

Не знам защо на мене го каза. Мисля, че искаше някой да знае тайната му... Саиб му се възхищава. Чух го да шепне, вгледан в чашката с ракия от стафиди: „Защо, о, Аллах, си струпал на едно място толкова сила, хубост и кураж, и защо тъкмо мене си турил да ги осъждам...“.

Пашата рядко пие, но пийне ли, цитира Руми (*Мевляна Джаалил-ад дин Мухаммад Руми (1207 - 1273) - персийски поет и суфистки мистик.*) и Руставели (*Шота Руставели (1172 - 1216) - грузински държавник и поет.*)... и твърди, че двамата били братя. А Шакир... той е по-практичен... Той вика на Саиб:

- Толкоз пари пръсна правителството да залови Левски, че ако шпионите ни се бяха постарали да го купят, на хазната щеше да излезе доста по-евтино...

А Саиб:

- Нищо не разбираш, приятелю... Има хора като въздуха - ни се продава, ни се купува... можеш само да го отровиш, но тогава и ти ще умреш... И умираме, Шакир... всяко потъпкване на съвестта скъсява с години живота ни... Грузинска пословица...

- Гюрчю е грузинец, от семейство на бежанци... нейде из селата на Анадола. А ти как се казваш?

- Евгения...

- Евгения?!... Значи ти си била... тебе е бълнувал Дякона... Бълнуваше те... често... и все посягаше да те прегърне... все посягаше...

Обесиха го на 6 февруари 1873 година, вторник, пазарния ден на града...

Остана ми само онази бележка - до неговия най-верен приятел...

На кого да я дам?!

ТРЕТА ЧАСТ

ПЪРВИЯТ СЛЕД БОГА

През септември 1884 година изпратих записките си на г-н Захари Стоянов в Пловдив и в скоро време получих любезен отговор:

Благодаря за тъй щедроото съпричастие, уважаема госпожо! Ще взема предвид бележките Ви веднага щом успея да завърша благополучно една важна за народа ни работа. (Може би е имал предвид Съединението.) А дотогава бъдете здрава и обичайте България!

- И аз получих подобен отговор. Като че ги е писал под индиго! - каза ми Михаил.

След излизането си от болницата той дойде да ме посети в дома ми на улица „Московска“, съвсем близко до мястото на някогашното бесило.

- Не знаех, че си толкова богата.
- Имах богат дядо, а и добър адвокат.
- И аз можех да се върна богат от Европа, ако се бях съгласил да продам на австрийската преса зелената книга на Хаджипенчович... Бившият австрийски вицеконсул в София Лутероти изпрати при мене човек с предложение да назова сумата, която бих поискал за тетрадката дневник, уличаваща Русия във всички грехове, присъщи на една алчна империя, и особено нейния посланик в Цариград граф Игнатиев... Аз обаче се надявах да взема повече пари от самия руски вицеконсул, с когото се познавахме... Но като си дадох сметка, че така ще причиня злини на самия г-н Хаджипенчович, особено сега, когато Господ и бездруго го наказва тъй тежко... отложих работата и взех, та заключих книгата в банков сейф, да дочака там по-добри времена!
- Болен е. Скоро видях Ефросина. Каза ми, че баща ѝ не може да понесе загубата на Величко. И особено това, че не се знае при какви обстоятелства е изчезнал и дали са го убили в Бесарабия, или по-навътре в Русия, като че има значение мястото...
- Не беше лошо момче, но се плъзна по леката страна на живота... Баща му влезе в заеми, за да може той да отвори търговска кантора в Букурещ, с цел да внася земеделчески сечива от Австрия и да ги изнася за Молдова... но вместо в търговски далавери момчето затъна в ежедневно играене на карти в казиното на хотел „Булевард“. И там, поради неумението си да печели, Величко катадневно губел и като нямал парични приходи, за да посреща загубите си, започнал да залага земеделческите оръдия, най-често мотики, кирки, лопати, и даже един конски плуг заложил... Това съсипа баща му.

Пиехме чай в градината и докато Михаил хвърляше отначало крадливи, а после все по-продължителни погледи към едрите бедра на прислужницата ми Райна, аз му разказвах как преди време излизах на балкона да гледам върволицата волски коли, натоварени с камъни, които общината трупаше отсреща на лобното място за издигане паметник на Апостола, но после работата затихна и камъните постепенно изчезнаха, за да легнат в основите на някои нови софийски къщи...

- А брат ти? Нищо не ми казваш за него! Сигурно е станал народен представител...

- Другаде представя народа си брат ми... пред най-високия Съдник... Почти дванайсет години вече... Знам къде е погребан, но не съм ходила нито веднъж на гроба му... Далече е, пък и сама жена...

- Вече не си сама. Ще отидем, когато кажеш... И бездруго ми остават три-четири месеца... Според лекарите може да откарам и година, но аз усещам, че едва ли ще дочакам пролетта... Дробовете ми били на решето, а да кажеш, че е от пушенето, не е, щото не пуша... Но гладът и мизерията из студените европейски предградия... Ядеш веднъж на три дни, спиш където намериш, даже под мост... топлехме се с една женица... прегърнати... Още в събота можем да идем... Събота е денят на мъртвите и е добре тогава да направим помен на Тодор...

Тръгнахме с кираджийска каруца за към Ловеч, при отклонението за Видраре слязохме и поехме пеш по оня път, по който преди бяхме минали с Дякона - тогава отец Геласий, съпровождайки колата с мъртвия ми брат.

Помня, че погребяхме Тоди в най-отдалечения край на гробището, съвсем близо до гората и малко встрани от другите гробове, защото починалият бил другоселец. Сега там имаше път - широк и гладко отъпкан. По пътя се зададе стадо кози, догонвано от малката му пастирка - синеока, боса и с изцапано лице - яла е къпини направо от шепата си. Козите осеяха пътя в барабонки, а момиченцето подскачаше отстри, удряше с пръчката си земята и тананикаше.

Потърсих мястото, където мисля, че почиваше милият Тоди, на кръст прелях с вода, а после и с вино, запалих свещ и се молих, но всъщност се питах дали двамата с Васил са се срещнали там, където се срещат всички близки души. Денят беше тих и слънчев, тънък, но остър вятър напомняше за есента, дърветата, уморени от плод, доброволно го отдаваха на земята и при най-лекия повей на вятъра плодовете им капеха... Заоглеждах се да намеря дърво, под чиято сянка да седнем...

- Колкото повече са хората на помена, толкова по-драго е на душата, дето е горе... Да мръднем до селската кръчма. Все ще намерим някого.

Помнех само отец Георги и оня мъж, когото селяните накараха да разпознае мъртвото тяло на брат ми... „Виж го бре, Вутьо! Виж го и кажи! Да не е някой

от твоите хора?!“

Намерихме кмета, млад мъж, с кожена превръзка на едното око. Оказа се офицер от запаса. Завършил първия випуск на Военното училище, постъпил във войската като поручик, но при учение загубил окото си...

- Търсим един тукашен човек... видрарец... поборник...

- Тук поборниците са много. Целият революционен комитет е бил арестуван и съден... Дори има едни братя... и двамата са ходили на каторга... Но единият още е жив... бай Вутьо...

- Баш него търсим... Вутьо Ветъов...

- Той не е много за гледане, но щом искате - вижте го... нагоре по улицата, третата къща вдясно... Пред къщата има стара черница... доста забележителна... и нея ще видите...

В селото беше есенно тихо. Гроздоберът беше преминал, през отворените, изплетени от пръти пътни врати се виждаха жени, седнали направо на земята и изпружили крака, да сплитат на свесла обраната царевица, за да провесят после свеслата под стряхата или на друго проветриво място.

Отдалече видяхме черницата - стара, разклонена, с нисък дънер, а там, откъдето клоните тръгват встрани, натрупани дрехи. Пред вратнята на висок камък, приличен на стол, седеше човешко същество, наметнато въпреки топлия ден с ямурлук, а на главата с плетена шапка. Щом ни видя, съществото скочи, с нечовешка пъргавина изкатери ствола на черницата и след секунди вече седеше върху купа дрехи, прегърнало единия от клоновете и проточило лиги. Чу се лай, от двора излетя куче - сиво-жълтеникаво и доста охранено, - то лаеше така яростно, че от устата му хвърчаха пръски. Животното застана под черницата, протегна крака нагоре като да прегърне или защити някого, но главата му остана обърната към нас и яростта му продължи, докато Михаил не ме дръпна и ние отстъпихме десетина крачки назад. Животното, изглежда, се успокои, млъкна и след известно колебание легна под дървото.

От двора излезе жена. Видя ни и се усмихна:

- Вие сигурно сте от околийското...

- Госпожата е от София...

- Тъй, тъй. Ей сегичка ще го донеса...

Кучето бафна, съществото от черницата също бафна. Жената изнесе нещо продълговато, увито в бяла кенарена кърпа, помислих, че може да е кавал.

- Преди още да направи онова, дето не можа да направи, Вутьо ми рече: „Утре тук ще дойде или попът, или общинският стражар, а може и някой от околийското... него ще го познаеш по бомбето. Носи ли бомбе, околийски съдия е...“ И аз по туй те познах. Рече ми още Вутьо: „На него ще дадеш туй, лично в ръцете му ще го тикнеш, нататък той знае какво да прави.. Туй не е нещо за ядене... туй са едни листя, дето мъжа ми ги писа седмица, че и две. Питам го какво пишеш, а той вика: „Мъките ми от затвора във Видин... да се

знае и помни, че съм бил каикчия на началника и два пъти седмично съм го карал с каика отсреща в Калафат, и после съм го прибирал пиян, но на никого не съм казал...“. И сетне мъжът ми направи онуй, дето не можа да го направи, щото аз като че нещо усетих и наместо да ида да скубя гръстите на баира, взех, та се върнах и го намерих стъпил на столчето под сайванта... И тъкмо да метне примката на врата си, аз изпищях и с все сила ритнах трикракото столче, то падна, а след него падна и той... И като падна, не стана. Два деня лежа под сайванта, докато дойде докторът от Орхание да каже, че и да стане, моят човек ще бъде вече половин човек, щото се е зле ударил и главата му се е размътила, и тъй ще си ходи размътен до гроб... Така и стана. Ни знае кой е, ни как се именува, ни мъж ли е, или жена. Не прави разлика между хора, добичета и камъни. С всички си приказва и изглежда, ги чува да му отговарят, щом продължава да ги пита... Става една година, как Вутьо заживя с кучето. Двамата спят, двамата се прегръщат, приказват си и си разбират от приказката... вземе ли Сурчо да вие, и Вутьо вие с него. Рече ли единият да залае, лае и другият... Сурчо поне си знае името и иде при мене, щом го извикам по име... Вутьо и туй не знае... Дъщерята не можа да изтрае на таз работа и забегна с един калайджия. Чер като циганин, но очите му зелени. Не бил циганин, но отгледан в катун, ама поназнайваше български... И тъй останах с Вутьо и с кучето... Мен ако питаш, с две кучета живея...

Жената подаде нещото, завито в кърпата, и поиска да влезе, но Михаил я спря:

- Вземи. Това е за тебе.
- Туй са пари, като гледам... Аз не познавам парите, щото не съм ходила на училище. Защо ми ги даваш?
- Околийското ти ги дава.
- Щом е околийското... Да е живо и здраво, догодина пак да даде...

Жената завърза парите в ъгъла на престилката и извика кучето да го нахрани, но то не напусна поста си под дървото. Тогава аз извадих парчето месо и хляба, приготвени за панихидата, и ги сложих на камъка. Отдръпнахме се на двайсина метра и оттам видяхме как едновременно човек и животно се втурнаха към храната, но човекът захапа месото пръв, после подаде мръвката на другаря си, след това пак той отхапа, пак подаде на кучето... Хлябът така си остана недокоснат, но животното предвидливо го отнесе оттатък пътя и го зарови в пръстта между бѐзака - за утре... После се върна при човека, той вече седеше на камъка, двамата се прегърнаха и кучето се сви в скута му и затвори очи.

В кърпата се оказаха навити на масур четири еднакви стенни календара с образа на княз Батенберг от изминалата година. Гърбът на календарите беше запълнен от грозни и развлечени букви, някои от буквите изглеждаха размазани от капки вода.

Отче Георги, при тебе ида за изповед, щото мене след няколко дни ще ме

няма, а не ща да се явявам неопростен отвъд, дето ме чакат мама и тати и дето ще остана за дълго време, а как се живее сред толкова праведни, ако си знаеш, че си черна душа и без прошка останал...

Щом чуеш, отче, че съм си метнал въжето, както и ще го направя, и че благополучно съм предал Богу дух,

ти ела и преди да ме още опееш, питай жена ми какво съм оставил за тебе и го вземи, преди още да си повикал стражаря или околийския съдия, щото онуй, дето сега ще ти кажа, не мога го казах пред друг, то е плач на душата и само ти си учил за туй как да избършеш душевни сълзи, и се на тебе надявам.

Сичкото зло тръгна от онуй пусто желязо, дето ми го даде бай Общи, заедно с трийсет патрона за него, щото като куриер на комитета трябва да мога да опазя комитетската тайна, ако ме срещне заптие или пък друга опасност. Как му се радвах на туй пусто желязо, три дни спях с него в пазвата си, имах се за различен от сичките мъже в селото, само аз и Йосиф, председателят на комитета, имахме пищови, но моят беше по-нов и шестак... Една нощ не издържах и отидох отсреща в Средни дол да гръмна барем веднъж, да му чуя гласа и да му се порадвам... И що радост беше! Услади ми се и взех, та гръмнах още веднъж... но се подир изплаших, щото, ако ми поискат отчет за патроните, аз какво ще отчета... След ден или два се похвалих на бай Общи. Той често идеше у дома, тук спеше, тук ядеше и нощуваше, а сутрин рано си тръгваше и де се губеше през деня, никой не знай. Похвалих му се, а той не ми се скара, но ме заплаши... рече ми: „Голяма беля си турил на главата си. Ти знайш ли, че същия ден е бил убит синът на Чалооглу... и убиецът е стрелял с пищов като твоя... намерени са гилзите... и те като твоите... Ако някой научи, че ти и убиецът имате еднакви пищови, тебе ще набедят, щото си гяур и тъй отиваш направо на бесилото... Щото и убитият е с два патрона убит... “. Стреснах се, отче, загубих и сън, и ядене... Станах на сянка и като сянка вървах все след бай Общи, и каквото той кажеше, сторвах го на мига, да не би да е нещо недоволен от мене и да пошушне на стария Чалооглу... щото с мене ще стане свършено... Подир, като му хрумна на Общи да става апостол и така да му викаме синца, другите не се много подчиняваха, щото смятаха само Левски за апостол на свободата, но аз се подчиних... и само веднъж се изпуснах, та му рекох „бай Димитре“, и той ме тъй силно удари, че ми счупи зъба... щото ме удари с кокал, а животинската кост излезе по-яка от човешката... И тъй щях да си ходя подиря му като сянка, ако веднъж не ми рече: „Във вторник към пладне да бъдеш в Ловеч, ще се намерим в хана на дядо Станчо...“. Знаех го този хан, водил ме беше веднъж, та можех и сам да отида. Намерихме се, ханджията даде хляб и сирене, та ни нагости, че и люти чушки прибави, щото лютото пиело повече вино... А като се поопразни вечерта кръчмата, на нашата маса приседна слабичък мъж с дълги мустаци, скулите му червени и изпъкнали като ябълки, а очите му играят ли, играят на голямо... Не каза ни име, ни нищо, щото те с

бай Общи се познавали, само посочи към мене и рече:

- Този верен ли е?
- От куче по-верен.

Криво ми стана, че ме има за куче, но мълчах, щото съм шубелия за онази работа с гилзите.

Тогава мъжът пак рече:

- Сега слушай, сега само слушай, а после, ако имаш нещо да питаш, после ще питаш... Ние от ловешкия комитет сме синца единомушни, че вече не сме доволни от Дякона, нито от него, нито от неговото апостолстване в Българско, и искаме да го него свалим от тази длъжност и да качим тебе като наш апостол... Писахме в Букурещ, но Каравелов вика, емиграцията не е съгласна, защото няма причина за такава подмяна... И като се сдумахме в комитета, решихме, че трябва да направим причина... Такова нещо да направим, че Левски да бъде очернен и силно дамгосан я с голяма кражба на комитетски пари, я с убийство на българин или друго някое престъпление... И така емиграцията да се отвърне от него и да го изпрати в манастир, където му е мястото... Цял месец я мислихме тъз работа и ей го, че случаят сам ни се изпречи. Утре, 15 август, целият град ще се изсипе в Троянския манастир на празника Света Богородица. С Левски се разбрахме вечерта той да дойде в града, да иде в къщата на Денчо Халача като търговец при търговец и двамата да се разберат колко пари може Денчо да даде за делото, и да ги даде веднага и в пълно съгласие... И туй да стане без бой и без кръв, щото Левски каза пред комитета, че вече нито ще да заповяда, нито ще лично да предприема убийства, понеже терорът бил опасен за делото. Целият комитет знае за това идване на Дякона утре. И тъкмо този случай и ти ще използваш. Още следобед на същия ден ти и този як момък ще идете в къщата на чорбаджията, ще му поискате много пари, той, и да ги има, няма да ги даде, та ще се наложи да играе камата... Прерязваш му гърлото, ако намерите някоя жълтица, вземате я - намереното си остава за вас! - и преди да се е мръкнало, се измъквате, а трупа оставяте в къщата... Вечерта Левски ще иде там и то си е негова работа как ще сетне доказва, че не е убил Халача. Аз от тук ще подготвя хора, те ще направят, каквото им кажа, за да ви помагат, като ще им набия в главите, че помагат на самия Апостол. Те не го познават и пръст да им покажеш, на пръста ще викат Апостоле. Ти бре, момко, грамотен ли си?

- Грамотен съм и откъм четене, и откъм писане...
- Като придойде свободата, ще те направим кмет на Видраре. Ще пиете ли по още едно вино, момчета?!

Без да ме пита какво ще рече по тази работа, бай Общи даде съгласие по убийството и двамата с човека си стиснаха ръцете. После аз, бая уплашен, му казах, че никогаш не съм убивал човек, даже гергьовското агне братът на жена ми идва да го заколи, а Общи изръмжа:

- Ха де! А Чалооглу?!

И отидохме на другия ден, отче свети, и направихме всичко, както бе речено: Общи претърси къщата, не знам пари намери ли, но пък знам, че уби слугата. Щото то, момчето, като влезе в двора откъм улицата и като ни видя непознати, извика с все сила: „Помощ“, бай Димитър му изкрещя: „Млъкни бе, аз съм Левски!“ . „Не си Левски, аз го познавам...“, но Общи го ръгна с камата, после пак, и двамата избягахме... Гледах след претърсването, че поясът на бай Димитра беше доста набъбнал баш на корема, но новопрогласеният апостол така и не продума какви е пари намерил, а и аз не посмях да попитам... Скрихме се в кайряка над града, там нашите хора, подготвени отпреди, ни донесоха други дрехи, доведоха и моя кон и аз се върнах в село, а бай Общи отиде нанякъде... На тръгване единият от мъжете ми даде писмо, каза, че е от името на комитета и че след петнайсетина дена да го занеса в Тетевен, в Правецкия хан и да го оставя там за Левски. Грях - не грях, прочетох писмото и разбрах, че някой си, дете се беше подписал с името Грую, пишеше на Дякона, че след покушението в къщата на Халача, което е турило голяма дамба върху името на комитетската работа, Ловеч вече не иска Левски да стъпва там, а пък същият Грую бил събрал цялата комитетска книжнина и се готвел да я хвърли в нужника... Дадох го на Дякона, той го прочете и така тежко въздъхна, че сърцето ме заболя... И тогаз се намразих, отче. Тъй се дълбоко намразих, както не съм мразил и най-злия си враг кискин Влъчко, дете всяко лято ми обира праскавицата. Прибрах се къщи и някое време се правих уж на болен и не се показвах пред хората, но кърската работа ме извади от мазето и пак тръгнах в народа...

Голяма радост получих, кога чух, че бай Общи е обрал държавната хазна и го дирели, а когато казаха, че бил заловен, аз един ден и една нощ спях като мъртъв, та си отспях за цялата ми година будуване. Но не било за добро. Започнаха арести на обирджиите и макар да съм извън тази работа, специално за мене дойдоха две заплети и от цяло Видраре първо мене арестуваха. Откараха ме в София и ме тикнаха в една килия с още заподозрени и между тях бай Общи. „Всичко признавате. Чули-недочули, видели-невидели, признавате! Колкото сме по-много, толкова сме по-в безопасност! В множеството е спасението!“ А на мене ми каза: „Аз те тебе издадох, че имаше оръжие и патрони. Исках да си тук, да си ми подръка, та ако решиш да се разприказваш, да ти затикна глътката...“. Какво ми е минало през главата в онази килия, няма да ти разказвам, отче, да не те натъжавам. Глад, студ и пръдня, гъста и смрадлива като зелева чорба през мартата... Ядохме хляб и праз лук, а Общи всяка вечер го извеждаха уж на нощен разпит, а като се върне, оригва се на пилаф... Храниха го и го поиха, докато им беше нужен да издаде всинца ни и да разкаже сичко, що знае за организацията и за Левски... След като изловиха хората ни, а накрая хванаха и Дякона, зарязаха общия издайник. Обесиха го същата заран, когато нас ни поведоха към затвора във Видин. Предната вечер го попитаха за

последно желание. Той изпсува високо, изплю се и изкрещя, че всички го били предали... излъгали го, а му били обещали... кой и какво му е обещавал, така и не се разбра. Последното му желание беше да бъде обесен в бяла риза, че най обичал, кога човека обесят, ризата да му се белей, перчем да му се ветрей... намериха, донесоха, облякоха го... А ризата му до под коленете и вехта... кой знае от кой сиромаш са я свалили... и тръгна бай Общи къмто бесилото, гневен на света и облечен като плашило... Най-страшно от всичко беше, отче милостиви, срещата ми с Левски. Още в килията Общи ме беше накарал три пъти да повтора онуй, което щях да кажа... „Нищо няма да лъжеш, ни да измисляш... Казваш всичко, както си беше станало в двора на човека и убийството... От тебе се иска само вместо „Димитър Общи“ да викаш „Дякон Левски“. Само това: Дякона туй направи, Дякона онуй направи...“ И ни възправиха, отче, един срещу друг... Кой съм аз, клетник, та да делея мегдан с този Божи човек и народен избраник... Приказвам аз, той ме гледа, аз пак приказвам, той пак ме гледа... Клеветя го тъй видно, че даже самият големец от комисията ме пита: защо тъй клеветиш този човек... но аз - шубелия от прерязване на гърлото! - мигам ли, мигам и пак клеветя... И ни гневен поглед, ни зла дума не тръгна от Левски към мене... като че бях някаква си миризлива мушица или пък оса лайнярка... Нищо не каза, само отрече да ме познава и да ме е някога виждал. То и аз, отче, не исках сам мене си да познавам... Всичко се разбра по-късно, когато ни съобщиха присъдите: комисията и Общи при неговите нощни разпити се били разбрали за мене да има по-лека присъда, щото съм бил не само най-главен, ами и единствен свидетел... И съм казвал туй, което било полезно за съда. И ей го, брат ми Иван, дето бе само обикновен член на комитета и дори пищов нямаше, получи присъда каторга, а аз - всички се чудеха! - пищовджия, куриер, че и съучастник в убийство - седем години в обикновен затвор... Но слава Богу, скоро започна войната, след нея дочакахме и амнистията. Опростиха на всички ни наказанието. И нали Видин е по-близо от Диарбекир, ние първи се върнахме, който от нас бе останал жив, де. Ида си аз една заран рано, лято беше, лятото на седемдесет и девета, прозорецът на къщата ми отворен, отвътре се чува мъжко хъркане, а пред прага на къщата - свински цървули... Ритам вратата, онези вътре наскачват и що да видят: жена ми и щерката спят на креватя, а на рогозката - братовото ми момче, да ги варди нощем, а денем да оре нивите...

И тръгна животът ни пълен със свобода. Първи кмет стана Фильо, дето в неговото кафене преди бяхме направили комитета, и на кафеджията му се пада да е начело на селото. Иначе всичко си беше пак по турски, само че сватбите взеха да се правят на баш чаршията, а за кмет и бирник имахме българи. И още две работи имаше, дето ни даваха сила и гордост: имахме си наша войска и синовете ни ходеха войници, а момчето на брат ми Иван завърши военното училище, та си имахме и офицерин. Тъй минаха три ли, четири ли години, и

ето ти една вечер казаха, че ще дойде човек от Ловеч, дето ще го избираме за депутатин и ще каже защо трябва точно него да изберем, а не оня, дето идва от Орхание... Преметохме мегданчето пред кафенето, жените провесиха през прозорците коя каквото хубаво бе изтъкала и селото ни стана като картина. Дойде човекът с пайтон и двама конници след пайтона, цивилни мъже, но с кобури на кръста. Спря той и кога баш да слезе от возилото, аз го видях, познах го по изпъкналите му скули и отвътре ми дойде да извикам...

„Гоподине, а мене кога ще ме направиш кмет! Нали ми обеща, кога с бай Общи бяхме при тебе...“

Оня се ококори!

„Филъ, вие като си имате селски луд, що не го връзвате, барем кога ви идват гости?!“

И Филъ, моят комитетски другар, кимна на Исинчето, то измъкна от джоба на стражарската си куртка лико, върза ме през ръцете и ме подкара към обора на общинския бик... Блъсна ме там тъй силно, че паднах, и нали съм с вързани ръце, дълго не можах да се изправа... А кога бикът взе, та се изпика, сламата под мене подгизна и аз осъмнах мокър и премръзнал...

Тъкмо тогаз, най-любезни ми отче, реших да се отлъча от този живот. Все търсех сгоден момент да се премахна и той дойде онзи ден, в понеделник, кога жена ми рече, че днес ще иде да скубе гръстите на баира и че цял ден няма да я има вкъщи... Въжето съм си приготвил от вчера, а и столчето...

Туй е моят живот, отче Георги!

Тръгвам си от този свят грешен и черно окалян! Разкайвам се пред тебе като пред пълномощник на небесата, с цялата си мъка се разкайвам и ти плача, отче свети: моли се на Бог за грешния Вутьо, дано Бог ми прости тежкия грях, дано и дякон Левски да ми прости, щото е той най-вишен светец, щото е той първият ни след Бога... Моли се, отче! И сбогом.

Собственоръчно написал Вутьо Ветъов от село Видраре, Орханийска околия.

Наближаваше обед. Зряла слънчева тишина обгръщаше селото, гробището и отсрещната гора. Сбогувах се с поглед с това място, където завинаги оставих скъпия си брат и където едва ли ще дойда отново. Наоколо денят се закръгляше чист и златен като узрял плод. Времето не бързаше да тръгва. На камъка край черницата седяха прегърнати човек и куче. Единият бафна, бафна и другият. От вратнята излезе жена, изнесе паница, сложи я пред двете животни, първо отпи едното, после другото...

- И тези страници, Вутъовите, и тях ще заключа при книгата на хаджи Иванчо. Може някой ден да потрябват за истината.

Поехме обратно към София.

- Не съм ти казвала... При последната ни среща Дякона ми даде писмо до негов приятел... каза, че този приятел му е най-скъп и най-верен... Трябва да го издирия и да му го предам...

- Ще го издирим. Кажи адреса!

- Няма адрес.

- Ами как тогава...?

- Ето писмото... винаги го нося у себе си:

Народе мили!!!!

Неда Антонова

ПЪРВИЯТ СЛЕД БОГА

Любовта и смъртта на Васил Левски

Българска, първо издание

Редактор Румен Леонидов

Художник Едо Циротин

Коректор Мери Великова

Дизайн на книжното тяло Мая Георгиева

Формат 16/84/108

<http://4eti.me>

ISBN 978-954-411-239-4

Изд. Факел

София 1000, ул.Бр.Миладинови 28

e-mail: rumen.leonidov@gmail.com

тел. 02 989 04 09, 0898 313 896

www.fakel.bg